

Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg / Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg LXIX

Citation for published version (APA):

Randeraad, N., & Roosen, J. (Eds.) (2024). *Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg / Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg LXIX*. Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg Vol. 69

Document status and date:

Published: 15/12/2024

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Document license:

Free access - publisher

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

Download date: 23 Apr. 2025

A historical black and white photograph of a construction site. In the foreground, a deep, narrow trench or canal is being dug into the earth. Several workers in period clothing are visible, some standing near the trench and others further back. In the background, there are several small, rectangular structures, possibly temporary housing or storage sheds. The sky is overcast and grey.

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Jaarboek 2024

Nico Randeraad en Joris Roosen (redactie)

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH
CENTRUM VOOR LIMBURG 2024

**STUDIES OVER DE SOCIAALECONOMISCHE
GESCHIEDENIS VAN LIMBURG LXIX**

Onder redactie van Nico Randeraad en Joris Roosen

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Maastricht 2024

INHOUD

Nico Randeraad en Joris Roosen Ten geleide	8
In memoriam Maurice Paulissen, Michiel Purmer, Pieter Caljé en Elyze Storms-Smeets 'Dierbaar geworden' De betekenis van Hans Renes (1954-2023) voor de geschiedschrijving van en zorg voor het Limburgse landschap	14
Joep Leerssen en Doortje Lucassen Limburgs landschap op Limburgse vaandels Vaandels als beeldbepalers en indicatoren van Limburgse regionale cultuur	40
Joris Roosen en Nico Randeraad Landschapselementen op Limburgse briefhoofden 1850-1960	72
Eduard Dormans Het landschap belast Grondbelasting in het Land van Valkenburg tot 1794	100
Frank Hovens De Vlikerwaterlossing op landgoed Vliet te Ulestraten Bron van inspiratie voor een waterhuishoudkundige uitdaging	130
Manuel Stoffers Hoe de bergen verdwenen uit Nederland Wandelaars en fietsers over het Zuid-Limburgse landschap 1870-1920	176

Kristian Mennen De boswachter van de bloemen De bescherming van de orchideeën en de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg	206
Wim de Jong, Susan Hogervorst en Maurice Paulissen Leven met het landschap Een oral history van de sociaal-culturele doorwerking van de industriële en postindustriële transitie in de Limburgse mijnstreek 1900-heden	238
Bart Zwegers en Karim van Knippenberg Erfgoedensembles en klimaatadaptatie: grenzen aan de maakbaarheid wat planologen en hydrologen kunnen leren van erfgoed en de geschiedenis van ons cultuurlandschap	266
Joris Roosen 46 Jaar toewijding In gesprek met Ella Muyres over haar loopbaan bij het SHCL	284
Over de auteurs	292
Colofon	296

Nico Randeraad en Joris Roosen

TEN GELEIDE

In dit jubileumnummer van ons Jaarboek, dat volledig is gewijd aan de geschiedenis van het landschap, onderzoeken we de complexe relatie tussen mensen, hun omgeving en de manieren waarop landschappen worden waargenomen en gevormd. Deze editie markeert ons 75-jarig bestaan; het landschap staat centraal als een thema dat de tijd overstijgt, met bijdragen van diverse onderzoekers over de eeuwenlange interactie tussen mens en natuur. Op de omslag van dit Jaarboek zie je arbeiders aan het werk bij de ontginning van de Peel. De foto is waarschijnlijk genomen door Alex Roosdorp, zijn vrouw Marie van den Berg of iemand uit de filmploeg die in 1938-39 in opdracht van de Limburgse Land en Tuinbouw Bond opnamen van de werkzaamheden maakten. De vervening is een van de talloze voorbeelden van ingrepen in de natuur die hebben geleid tot het landschap dat we nu zien. ‘Beschaving’ is altijd gepaard gegaan met ingrepen in de fysieke omgeving, van de vroegste landbouw tot de hedendaagse delfstoffenwinning. Zelfs in Limburg, dat rijk is aan natuurgebieden, zijn bijna alle landschappen door de mens beïnvloed. Veel van deze gebieden hebben tegenwoordig de status van nationaal park of beschermd landschap, maar daarmee is de bemoeienis van de mens niet verdwenen, zij het dat de interventies meer op behoud dan op aantasting gericht zijn.

Over de interactie tussen mensen en hun fysieke omgeving gaat de ‘sociale geschiedenis van het landschap’, een perspectief dat in de oratie van Nico Randeraad aan de hand van de casus van de Napoleonsbaan/Keizersweg is uitgewerkt (zie het Jaarboek van 2022). Op dat spoor gaan we in dit Jaarboek verder. Definities van ‘landschap’ zijn er te over. Ze hangen samen met vele verschillende wetenschappelijke disciplines die zich met het thema bezighouden. Uit de aard der zaak is landschap een multidisciplinair gegeven. Vaak wordt de begripsomschrijving in het Europese landschapsverdrag van het jaar 2000 als uitgangspunt genomen. Dit verdrag definieert landschap als een door mensen waargenomen gebied dat door de tijd evolueert als gevolg van natuurlijke en menselijke factoren. In zijn Habetslezing uit 2021 heeft Hans Renes de verschillende dimensies van het begrip landschap samengevat en vooral gewezen op die van de tijd, in twee opzichten. Ten eerste wordt het landschap door de tijd heen gevormd door menselijke activiteiten; en ten tweede is het landschap vaak het decor van onze herinneringen en van de verhalen die we vertellen over ons leven.¹

Landschap, geschiedenis, mensen en hun perceptie zijn dus onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het Limburgse landschap al vroeg in de artikelen van eerdere jaargangen van ons Jaarboek ten tonele gevoerd werd. Het artikel uit 1967 van voormalig directeur Rudolf Philips over

1 Hans Renes, ‘Limburgse landschappen en identiteiten. Habetslezing’, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 157 (2021) 231-264.

de Zuid-Limburgse landbouw vertrekt vanuit een geografisch-landschappelijke eenheid van Zuid-Limburg met de terrassenplateaus van de Haspengouw en de Niederrheinische Börde.² Niettemin is het Jaarboek dat nu voor je ligt het eerste dat in zijn geheel aan de landschapsgeschiedenis gewijd is.

Terwijl we aan de voorbereidingen van dit bijzondere nummer werkten, bereikte ons het verdrietige nieuws van het overlijden van Hans Renes. Zijn bijdrage aan de landschapsgeschiedenis van Limburg is van onschatbare waarde, en hoewel we hem helaas niet meer persoonlijk om een bijdrage konden vragen, eren we zijn nalatenschap met een uitgebreid in memoriam. Al sinds de publicatie van zijn standaardwerken over het Limburgse landschap, de ‘rode’ en de ‘groene baksteen’, zoals hij de boeken wel eens aanduidde, was Hans een gezaghebbende stem in de landschapsgeschiedenis van onze provincie. We moeten ons troosten met een levensschets, waarin vier onderzoekers die nauw met Hans hebben samengewerkt een indringend beeld schetsen van zijn inzichten in en betrokkenheid bij het Limburgse landschap.

Het landschap staat hoog in het vaandel van het onderzoek dat bij het SHCL wordt uitgevoerd. Bijna letterlijk. Joep Leerssen en Doortje Lucassen zijn samen door de meer dan duizend afbeeldingen van vlaggen en vaandels gegaan, die wij inmiddels in onze database en op de website van het DRAPO-project (limburgse-vaandels.nl) hebben verzameld, op zoek naar landschapselementen. Die zoektocht leverde verrassende resultaten op. 125 vaandels vertonen een gebouw of landschap als herkenbaar beeldelement; samen vertegenwoordigen zij, zo betogen de auteurs, een veelzeggende representatie van een gelijkgestemde provinciale identiteitsvorming. Joris Roosen en Nico Randeraad komen op basis van hun onderzoek naar de afbeeldingen van landschappen op briefhoofden uit de periode 1850-1950 tot een tegenovergestelde conclusie: de Limburgse bedrijven weken met hun briefhoofden nauwelijks af van de visuele clichés die ook elders, in binnen- en buitenland, gangbaar waren: nette fabrieksterreinen, pluimende schoorstenen, en goede transportfaciliteiten.

Eduard Dormans kijkt naar het Limburgse landschap – meer in het bijzonder dat van het Land van Valkenburg – door een heel andere bril, die van de fiscus in de vroegmoderne tijd. Hij toont aan dat het kadaster en andere belastingregisters belangrijke bronnen zijn om heel nauwkeurig – van perceel tot perceel – het grondgebruik en daarmee het landschap in kaart te brengen. Frank Hovens zoomt in op een klein stukje van wat ooit het Land van Valkenburg was, het landgoed

2 J. F. R. Philips, ‘De landbouwstructuur van Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19e eeuw, mede in vergelijking met de aangrenzende Duitse en Belgische lössgebieden’, *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg XII / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 12 (1967) 1-25.

Vliek te Ulestraten. Hij laat zien hoe een grondige landschapshistorische insteek inspiratie kan bieden voor hedendaagse uitdagingen, zoals erfgoedbeheer, waterberging en klimaatverandering.

Met de bijdrage van Manuel Stoffers verplaatst het perspectief zich naar het Zuid-Limburgse heuvelland als een ‘visueel landschap’, zoals dat door mensen waargenomen wordt en in beschrijvingen onder woorden gebracht. Daarin kunnen heuvels bergen worden, en de Geul een tomeloze rivier met schuimende watervallen. Wim de Jong, Susan Hogervorst en Maurice Paulissen gaan nog een stap verder en analyseren hoe mensen reflecteren op de ruimtelijke veranderingen onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de opkomst en ondergang van de Limburgse mijnbouw. Interviews met mijnwerkers en hun nazaten laten zien hoe zij, soms noodgedwongen, hun kijk op de omgeving moesten aanpassen door de veranderingen van ‘groen naar zwart’ en weer terug naar ‘groen’. Die transities zijn geen objectieve gegevens maar labels die vooral beleidsmakers op door hen gewenste ontwikkelingen plakten en waaraan bewoners hun perceptie zijn gaan aanpassen. Bart Zwegers en Karim van Knippenberg, ten slotte, benadrukken dat de tijd lijkt te zijn aangebroken waarin men actief wil of moet terugrijpen op de landschappelijke inrichting uit het verleden. Cultureel erfgoed kan worden ingezet voor klimaatadaptieve planning. Limburg is in die visie een mooie casus aangezien er nog relatief veel ‘erfgoedensembles’ zichtbaar zijn of gereconstrueerd kunnen worden, die zich lenen voor een ‘integrale visie’ op de omgang met klimaatverandering en energietransitie. Wat Hovens voor landgoed Vliek beschreef, wordt in deze bijdrage als een bredere beleidsopdracht neergezet.

Het Jaarboek sluit af met een terugblik op een flink deel van de geschiedenis van het SHCL. We hebben samen met Ella Muyres, die al 46 jaar de spil van het bureau van het Centrum is, een aantal foto’s uit het eigen dienstarchief uitgekozen. Aan de hand van de beelden haalt Ella herinneringen op aan mensen die in het bestaan van het SHCL een rol hebben gespeeld, zowel in de directie als op de werkvloer.

Wij wensen u veel leesplezier.

Nico Randeraad en Joris Roosen

Woningbouw bij landbouwgebied in Nederweert, 1972,
fotograaf onbekend. SHCL, fotocollectie LLTB.

Maurice Paulissen, Michiel Purmer, Pieter Caljé en Elyze Storms-Smeets

‘DIERBAAR GEWORDEN’
DE BETEKENIS VAN HANS RENES (1954-2023)
VOOR DE GESCHIEDSCHRIJVING VAN EN
ZORG VOOR HET LIMBURGSE LANDSCHAP

Afb.1: Hans Renes in 2021, het jaar van zijn emeritaat [Foto: Maarten de Kok]

Op 28 september 2023 overleed in zijn woonplaats Asperen (Gemeente West Betuwe) Johannes (Hans) Renes, emeritus hoogleraar Erfgoed en Ruimte aan de Vrije Universiteit Amsterdam en historisch geograaf aan de Universiteit Utrecht. Kort na zijn pensionering in 2021 werd hij ernstig ziek. Zelfs tijdens zijn ziekbed bleef Hans betrokken bij zijn vakgebied en tot vlak voor zijn overlijden stond hij nog in contact met collega's en vrienden. Het tekende hem als academicus en als persoon. Voor velen in de wereld van landschap, landschapsgeschiedenis en erfgoed in Nederland en ver daarbuiten was hij een bron van inspiratie. In deze bijdrage gaan we in op de betekenis van (het werk van) Hans Renes voor Limburg.

Hoe heeft hij bijgedragen aan de geschiedschrijving van het Limburgse landschap? Wat is zijn invloed en nalatenschap in het Limburgse op het gebied van landschapsbeleid, -beheer en -onderzoek?

Hans Renes als onderzoeker

Hans werd in 1954 geboren in Leusden bij Amersfoort.¹ Hier groeide hij op; later zou hij zijn geboortedorp met een publicatie vereren.² Als kind zat hij het liefst te lezen en verzamelde hij van alles rond het thema zeeschepen. Hij interesseerde zich voor geschiedenis, landen en volkeren, maar ook voor astronomie. Na zijn middelbare school twijfelde hij lange tijd tussen een studie geschiedenis of geografie en de zeevaartschool. Uiteindelijk ging Hans sociale geografie aan de Universiteit Utrecht studeren. Aanvankelijk wilde hij kiezen voor de specialisatie planologie, maar onder invloed van zijn docent historische geografie Hans Harten veranderde hij van gedachte. Hij koos voor de specialisatie die hij leuk vond, en studeerde in 1979 af in de historische geografie, met groot bijvak agrarische geschiedenis in Wageningen.

Na zijn studie vond Hans werk bij de Stichting voor Bodemkartering (Stiboka) in Wageningen. Dit instituut speelde een belangrijke rol in het toegepaste landschapsonderzoek. Jelle Vervloet werkte hier als historisch-geografisch onderzoeker en Hans ging hem ondersteunen. Later werd hij zelf onderzoeker. Onderdeel van zijn werkzaamheden bij Stiboka waren inventariserende onderzoeken in ruilverkavelingsgebieden. Ook hield hij zich bezig met een nieuwe typologie voor het Nederlandse landschap in opdracht van de Werkgroep Landschapstypologie. Via deze werkgroep leerde Hans de historisch-geografische vakwereld kennen.

Uiteindelijk werkte Hans meer dan vijftien jaar bij Stiboka. Hij deed vooral toegepast historisch-geografisch onderzoek, naast meer theoretisch werk voor een nieuwe landschapstypologie.³ In deze periode wilden provincies graag historisch-geografische inventarisaties hebben ten behoeve van hun streekplannen. Hans leverde een drietal van dergelijke grote inventarisatieprojecten af: West-Brabant (1985), Zuid-Limburg (1988) en Noord- en Midden-Limburg (1997).⁴

1 Delen van deze paragraaf zijn ontleend aan: H. Baas en M. Purmer, 'Hans Renes: historisch geograaf in dienst van het landschap', in: J.E. Abrahamse e.a. (ed.), *Het landschap beschreven. Historisch geografische opstellen voor Hans Renes* (Hilversum 2021) 9-32.

2 J. Renes, H. Vlaardingerbroek en L. Wevers, *Leusden, geschiedenis is architectuur* (Zeist 1998).

3 J. Renes, *Typologieën van bewonings- en perceelsvormen. Een overzicht van bestaand werk in Nederland en buurlanden* (Wageningen 1982).

4 Idem, *West-Brabant; een cultuurhistorisch landschapsonderzoek* (Waalre 1985); idem, *De geschiedenis van het*

Hier legde hij ook de basis voor zijn kennis over het Limburgse landschap. De projecten mondden uit in indrukwekkende rapporten en boekwerken. De 'groene Renes' is nog altijd een begrip voor iedereen die zich met de Zuid-Limburgse landschapsgeschiedenis bezighoudt. Dit is ook het begin van zijn betrokkenheid bij het Limburgse landschap; min of meer toevallig door de onderzoeksopdrachten die de Provincie Limburg hem gaf.

Inmiddels was Hans overgestapt naar de academische wereld. Midden jaren negentig kreeg hij de kans zijn oude leermeester Hans Harten op te volgen als universitair docent Historische Geografie in Utrecht. Deze functie vereiste dat hij zou promoveren. Daartoe breidde hij zijn streekplanonderzoek in Noord- en Midden-Limburg uit tot een proefschrift. Prof. drs. Jelle Vervloet trad op als promotor, terwijl prof. dr. Hans Jansen (emeritus hoogleraar in de geschiedenis van de samenleving in Limburg aan de Universiteit Maastricht, tevens oud-directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg) als copromotor optrad.⁵ Het proefschrift, verschenen in 1999, is een mooi voorbeeld van de toegepaste traditie waarin Hans stond, maar heeft tevens een gedegen methodisch hoofdstuk over de waardering van historische landschappen. Met het verschijnen van deze 'rode Renes' was zijn beschrijving van de geschiedenis van het Limburgse landschap compleet.⁶ Samen boden de twee publiëksuitgaven, 'de groene en de rode baksteen' zoals Hans ze zelf wel eens genoemd heeft, een eerste overzicht van (de geschiedenis van) het Limburgse landschap. We gaan hier later nog uitgebreider op in.

Per 1 januari 1998 verliet Harten de universiteit en ging Renes er voltijds werken. Tot aan zijn emeritaat bleef hij verbonden aan de Universiteit Utrecht. Met de stevige basis in de toegepaste historische geografie ging hij zich nu ook steeds meer academisch verdiepen. Zo hield hij zich bezig met het plaatsen van de historische geografie in de *new cultural geography*.⁷ Landschap wordt hierbij beschouwd als een cultureel fenomeen, dat voor meerderlei interpretatie en uitleg vatbaar is. Hij werd in Utrecht bekend als een geliefd en enthousiast docent. Hij wist de historische geografie op de universiteit uit een isolement te halen door zijn colleges, excursies en begeleiding van scripties. Hij zocht en vond aansluiting bij collega's van andere geografische disciplines en leverde een grote hoeveelheid

Zuidlimburgse cultuurlandschap. Maaslandse Monografieën (groot formaat) 6 (Assen/Maastricht); idem, *Landschappen van Maas en Peel; geschiedenis, kenmerken en waarden van het cultuurlandschap van Noord- en Midden-Limburg* (Wageningen 1997).

5 Idem, *Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg. Maaslandse Monografieën (groot formaat) 9* (Leeuwarden / Maastricht 1999) 5.

6 Idem, *Landschappen van Maas en Peel*.

7 B. van Gorp en H. Renes, 'The Dutch landscape: a way of seeing', in: B. van Gorp, M. Hoff en H. Renes (ed.), *Dutch windows. Cultural geographical essays on The Netherlands* (Utrecht 2003).

publicaties af, van zeer wetenschappelijke tot meer laagdrempelige verhalen. Als ‘hofleverancier’ en redacteur was hij vanaf het eerste nummer betrokken bij het *Historisch-Geografisch Tijdschrift* (sinds 2015 *Tijdschrift voor Historische Geografie*). Ondertussen werd Hans ook internationaal steeds actiever, onder andere in de *Arbeitskreis für genetische Siedlungsforschung in Mitteleuropa* (later *Arbeitskreis für historische Kulturlandschaftsforschung in Mitteleuropa*, ARKUM), de *Permanent European Conference for the Study of the Rural Landscape* (PECSRL) en de *European Culture Expressed in Agricultural Landscapes EUCALAND*.⁸

In 2001 kreeg Hans ook een deeltijdaanstelling aan de Vrije Universiteit Amsterdam bij de masteropleiding Erfgoedstudies. Dankzij het interdisciplinaire karakter van de opleiding ging hij samenwerken met een nieuwe groep mensen. Vooral de samenwerking met archeoloog Jan Kolen bleek bijzonder vruchtbaar. Samen werkten zij aan de implementatie van de *landschapsbiografie* in Nederland: een biografische methode waarbij de lange geschiedenis en het ‘auteurschap’ van het landschap centraal staat. Jan Kolen was hierop in 2005 gepromoveerd, waarbij Hans in de promotiecommissie zat. Samen werkten ze in diverse publicaties verder aan de ontwikkeling van de *landschapsbiografie* als methode.⁹ De *landschapsbiografie* met bijbehorend theoretisch kader is sindsdien als methode niet meer weg te denken uit het historisch-geografisch onderzoek. Zo is onlangs een *landschapsbiografie* van het gebied tussen Venlo en Gennep gereedgekomen ten behoeve van het Nationaal Park de Maasduinen.¹⁰

In 2010 werd Hans benoemd tot bijzonder hoogleraar Erfgoedstudies, als een van de zogenaamde Belvedere-hoogleraren. Later werd deze leerstoel omgezet in een reguliere leerstoel Erfgoed en Ruimte. In zijn oratie kreeg de rol van landschap en erfgoed bij de grote maatschappelijke opgaven en ruimtelijke processen veel aandacht. Het paste prima in het Belvedere-adagium ‘behoud door ontwikkeling’.¹¹

De laatste tien jaar van zijn actieve academische carrière was Hans als hoogleraar een belangrijke wetenschappelijke pijler voor de historische geografie in Nederland en in toenemende mate daarbuiten. Al sinds het begin

8 Zie A. Kruse, E. Athanasiadou, C. Centeri, Y. Michelin, M. Slámová, M. Šmid Hribar en V. Ferrario, ‘Emerging gaps in research on agricultural landscapes’, *Journal of European Landscapes* 4 (2023) 1–35. <https://doi.org/10.5117/JEL2023.1.001.KRUS>

9 Belangrijk is hierbij J. Kolen, H. Renes en R. Hermans (ed.), *Landscape biographies. Geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes* (Amsterdam 2015), voortkomend uit een sessie over *landschapsbiografie* op een PECSRL-bijeenkomst te Riga, 2010.

10 M. Paulissen, P. Veen, I. Borkent en G. van Duinhoven (ed.), *Nationaal Park De Maasduinen. Biografie van een dynamisch landschap* (Bergen 2024).

11 J. Renes, *Erfgoed in interessante tijden* (Amsterdam 2011). Zie ook: P. Caljé, ‘Limburgse landschapsgeschiedenis – benaderingen, voorbeelden, kansen’, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 152 (2016) 271-298.

van zijn Utrechtse jaren was hij als copromotor actief geweest bij de begeleiding van promovendi, maar nu kon hij zelf een groeiende groep als promotor begeleiden. Het cultuurlandschap was en bleef daarbij zijn belangrijkste onderzoeksonderwerp. Hans bleef veel publiceren, sprak veelvuldig op (inter)nationale congressen, maar bleef ook maatschappelijk betrokken bij allerlei organisaties op het gebied van natuur, erfgoed en landschap. Zo was hij tot zijn dood voorzitter van het Nederlandse Netwerk Historisch Cultuurlandschap (NHC, <https://www.historischegeografie.nl/>), maar bijvoorbeeld ook adviseur bij de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap en bij Natuurmonumenten. Daarnaast leidde hij tot zijn emeritaat in 2021 een hele generatie nieuwe historisch-geografen en erfgoedsspecialisten op aan de Vrije Universiteit en de Universiteit Utrecht. Het *liber amicorum* dat hij kreeg bij zijn afscheid in 2021 illustreert de brede impact die hij heeft gehad op de historische geografie.¹² Dat bleek niet alleen uit de tientallen bijdragen van zeer uiteenlopende aard in dit boek, maar ook uit zijn daarin opgenomen indrukwekkende publicatielijst, die honderden titels beslaat.

Ter gelegenheid van zijn emeritaat werd, naast een afscheid aan de Vrije Universiteit met vakgenoten uit de (internationale) academische wereld, door het Netwerk Historisch Cultuurlandschap een afscheidswebinar georganiseerd dat op de Nederlandse landschappelijke vakwereld en (historisch-geografische) opleidingen gericht was.¹³ Kijkend naar zowel de toehoorders als de groep sprekers bleek hier andermaal de invloedrijke en inspirerende werking van zijn onderzoek in Limburg. Voor de onderzoeker Hans Renes was zijn emeritaat geen eindpunt. Hij zat nog vol met plannen voor onderzoeken en publicaties. Vooral een historische geografie en typologie van de Europese landschappen stond daarbij op het programma. Helaas is Hans aan dit boek niet meer toegekomen. Wel is zijn afscheidsrede als hoogleraar in boekvorm voor een internationaal publiek verschenen.¹⁴

De betekenis van het ‘Limburgse werk’ van Hans Renes

Wie beschouwt hoe zijn onderzoek naar en publicaties over het Limburgse landschap zich inhoudelijk door de jaren heen ontwikkeld hebben, kan een

12 Abrahamse e.a. (ed.), *Het landschap beschreven*.

13 H. Renes, *Landscape, heritage and national identities. Afscheidsrede als hoogleraar Erfgoed en Ruimte*, Vrije Universiteit (Amsterdam 2021); Webinar afscheid Hans Renes door het Netwerk Historisch Cultuurlandschap: <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2021/01/01/webinar-wintermiddag-netwerk-historisch-landschap--terugkijken>.

14 *Idem*, *Landscape, heritage and national identities in modern Europe* (Cham 2022). <https://doi.org/10.1007/978-3-031-09536-8>.

een kleiner studiegebied, een kortere tijdsperiode en een beperktere thematische breedte. Dat maakt het lastig om tot nieuwe historisch-geografische ontwikkelingsmodellen en inzichten voor Limburg als geheel te komen. Hierin speelt bovendien mee dat binnen het vakgebied de aandacht sinds 2000 meer verschoven is naar landschapsbiografische en erfgoedgerichte benaderingen.¹⁹

Hans zelf heeft meermaals benadrukt hoe belangrijk de historisch-geografische modellen van anderen, die zich op kleinere studiegebieden richtten, zijn geweest voor zijn werk. Voor zijn studie over de ontwikkeling van het Zuid-Limburgse cultuurlandschap steunde hij bijvoorbeeld in belangrijke mate op het werk van Jan Hartmann en Rolf Hackeng.²⁰ Hans extrapoleerde dit werk op een overtuigende manier naar Zuid-Limburg als geheel. Dat deed hij vooral op basis van bureaustudie en literatuuronderzoek, waarbij het werk van lokale historici een belangrijke rol speelde. Eigen veld- en archiefwerk deed hij hiervoor weinig. Hoewel die aanpak voor een dergelijk groot project zeer invoelbaar is, nodigt dit gegeven tegelijkertijd uit tot nieuw onderzoek ter staving en detaillering van hoe de ontwikkeling van het Zuid-Limburgse landschap nu precies in haar werk is gegaan. Een voorbeeld van dergelijk recenter onderzoek is dat van archeoloog Henk Stoepker over de omgeving Brunssum en Schinveld.²¹ Ook oud-studenten van Hans, onder wie enkele auteurs van dit artikel, hebben bijgedragen aan nieuwe kennisontwikkeling over het Limburgse landschap.

Een blik over de grenzen

In 2017 was Hans als een van de keynote sprekers te gast tijdens de eerste Dag van de Limburgse landschapsgeschiedenis die de nog jonge LGOG-commissie Landschapsgeschiedenis in het Limburgs Museum in Venlo organiseerde.²² Bij die gelegenheid sprak Hans zijn vreugde uit over de onverminderde interesse

19 Vgl. Kolen, Hermans en Renes, *Landscape Biographies*; S. Nijhuis, E. Storms-Smeets en P. Thissen, *Resilient estate landscapes Gelderland. Past, present, future* (Prinsenbeek 2023).

20 J.L.H. Hartmann, *De reconstructie van een middeleeuws landschap; nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Eijsden en Breust bij Maastricht (10e-19e eeuw)* (Assen / Maastricht 1986); R. Hackeng, *Grondbezit en -exploitatie in de heerlijkheid Vlijtingen tijdens de middeleeuwen; een aspect van de geschiedenis van het Sint Servaaskapittel te Maastricht* (Ongepubliceerde scriptie middeleeuwse geschiedenis, Katholieke Universiteit Nijmegen 1982). Hackengs onderzoek is later als proefschrift verschenen: R. Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn* (Maastricht 2006).

21 H. Stoepker, 'Aardewerkproductie en bewoningsgeschiedenis in Brunssum en Schinveld', *De Maasgouw* 130 (2011) 86-92.

22 H. Renes, 'Landschapsgeschiedenis in Limburg. Een terugblik en een agenda voor de toekomst', *De Maasgouw* 137 (2018) 6-12; zie over deze conferentie en haar achtergrond: P. Caljé, 'Limburgse landschapsgeschiedenis', *De Maasgouw* 137 (2018) 3-5.

in zijn Limburgse werk, maar was hij teleurgesteld dat er door de verschillende bij het landschap betrokken actoren in Limburg toch relatief weinig met zijn onderzoek is gedaan. In de lezing stond Hans ook bij fouten en tekortkomingen in zijn studies stil. Als een van de beperkingen noemde hij de geringe blik over de provinciegrenzen heen: 'Internationaal en interregionaal vergelijkend onderzoek paste niet in de opdracht destijds'.

Vanuit zijn grote vakkennis, netwerk en interesse heeft Hans die beperkte aandacht voor de aangrenzende gebieden in zijn Limburgse kernpublicaties overigens overtuigend gecompenseerd. Zo heeft hij internationaal gepubliceerd over Europese middeleeuwse graanlandschappen, de *open fields*, waartoe ook de Zuid-Limburgse lössplateaus gerekend kunnen worden.²³ Ook persoonlijk hebben wij ervaren hoe snel Hans zich nieuwe kennis eigen maakte over de aan Limburg grenzende regio's, waarmee eeuwenlang sociaaleconomische relaties hebben bestaan die ook op het landschap hun uitwerking hebben gehad. Zo was de geschiedenis van de kinkenwegen en kinkenvoerders, die graan uit de lösszone naar het zich sinds de vroegmoderne tijd op weideteelt specialiserende Land van Herve brachten, Hans tot 2015 onbekend. Maar nadat hij er kennis van had genomen, leende hij meteen het klassieke werk van historicus Joseph Ruwet uit 1943 over deze transformatie uit de Utrechtse universiteitsbibliotheek.²⁴

De internationale blik kwam ook sterk naar voren tijdens historisch-geografische excursies met studenten naar Zuid-Limburg, waarbij het drielandenpunt bij Vaals en voormalig Neutraal-Moresnet stevast op het programma stonden. Moresnet fascineerde Hans. Van 1816 tot 1920 lag dit eigenaardige minilandje aan de Nederlandse zuidgrens. Het was ontstaan bij de besprekingen tussen het pas opgerichte Koninkrijk der Nederlanden en Pruisen over de ligging van de landsgrens en welke gebieden bij welk land hoorden. Omdat zowel Nederland als Pruisen de zinkmijn bij Kelmis begeerden, besloten de partijen als tijdelijke oplossing het driehoekige stukje land tot neutraal gebied te verklaren. Doordat men vergat hier verder invulling aan te geven, bleef deze situatie bestaan tot net na de Eerste Wereldoorlog. Zo is het Drielandenpunt bij Vaals tachtig jaar lang (1839-1920) een vierlandepunt geweest. Het zal Hans deugd hebben gedaan dat Neutraal-Moresnet onderwerp werd van een historische publicatie door journalist Philip Dröge.²⁵

Vanuit zijn stevige verankering in diverse landschapshistorische, geografische

23 J. Renes, 'Grainlands. The landscape of open fields in a European perspective', *Landscape History* 31 (2010) 37-70.

24 J. Ruwet, *L'Agriculture et les classes rurales au Pays de Herve sous l'Ancien Régime* (Parijs 1943).

25 P. Dröge, *Moresnet. Opkomst en ondergang van een vergeten buurlandje* (Houten / Antwerpen 2016).

en erfgoednetwerken²⁶ was Hans als stuurgroep lid nog betrokken bij de totstandkoming van een landschapsbiografie voor de Belgisch-Limburgse Haspengouw in opdracht van Regionaal Landschap Haspengouw & Voeren.²⁷

Hans Renes, de persoon en de liefde voor het Limburgse landschap

In de voorgaande paragrafen kwam al een aantal karakterschetsen van Hans voorbij. Voor zijn eerder genoemde *liber amicorum* is er navraag gedaan naar ervaringen met de wetenschapper, docent en mens Hans Renes.

Hans kan worden getypeerd als een bescheiden en aimabel mens met veel kennis. Een bevlogen docent en begenadigd spreker. Oprecht geïnteresseerd in de ander en bereid zijn kennis te delen, maar niet op een belerende manier. Niet onbelangrijk was zijn bijzondere gevoel voor humor. Zowel in gesproken woord als in tekst was die humor aanwezig, vaak scherp en raak.²⁸

Zijn hoge productiviteit als wetenschapper was gefundeerd op zijn belesenheid; hij bezat een aanzienlijke bibliotheek. Zelden zei hij nee, wat resulteerde in een groot netwerk en talrijke nevenfuncties, maar ook in vele nachtelijke sessies om toegezegde bijdragen en artikelen af te krijgen. Hans was een harde werker, die altijd het vak en niet zichzelf voorop zette.²⁹

Hans had zonder meer een bijzondere voorliefde voor Limburg. Sinds zijn uitgebreide werk voor de grote inventarisaties in de Stiboka-tijd is hij altijd bovengemiddeld betrokken geweest bij deze provincie. Zijn inventarisatiewerk was weliswaar grotendeels bureaustudie, maar had hem toch de kans gegeven het veld in te gaan. Zijn verblijf in een oude boerderij voor het werk aan zijn boek over Zuid-Limburg en de bijbehorende tochten door het Limburgse landschap vormden voor hem een dierbare herinnering. Mamelis nam een bijzonder plekje in. Het gehucht nam hij stevast op in zijn excursies naar Zuid-Limburg. Hans zelf zei daarover: 'Het is de boerderij, de hellingen met het klooster erbij, de landsgrens met grenspaal,

26 In Nederland is Hans tot zijn overlijden voorzitter geweest van het Netwerk Historisch Cultuurlandschap, dat jaarlijks veelal goed bezochte bijeenkomsten en excursies organiseert: www.historischegeografie.nl/. Hans was ook prominent (bestuurs)lid van de Historisch Geografische Vereniging te Utrecht (<https://hgvu.nl/>). Internationaal is Hans jarenlang bestuurslid geweest van de Arbeitskreis für historische Kulturlandschaftsforschung in Mitteleuropa (ARKUM; <https://www.uni-bamberg.de/histgeo/vernetzung/arkum/>).

27 L. Danckaert, Y. Segers, B. Robberechts, B. Vanmontfort, G. Verstraeten en R. Hoevers, *Het Hart van Haspengouw. Een landschapsbiografie* (Leuven 2022).

28 Baas en Purmer, 'Hans Renes', 27.

29 *Ibidem*.

Afb.3: Voorde in de Selzerbeek als onderdeel van het 'ensemble Mamelis' (gemeente Vaals) waar ruim tweeduizend jaar landschaps-geschiedenis geconcentreerd is [Foto: Michiel Purmer]

de voorde door de beek, de holle weg naar boven, de Romeinse villa waarvan je dakpanscherven op de akker vindt, het is de meest fantastische concentratie van ruim tweeduizend jaar geschiedenis, die alles samenvat van het Zuid-Limburgse landschap. Daar viel ik voor, voor die plek. En dat het een plek in Limburg is, zegt iets over de heel bijzondere betekenis die het onderzoeksobject daar voor mij heeft gehad en in mijn herinnering nog heeft'.³⁰ Naar aanleiding van deze uitspraak werd een foto van de voorde van Mamelis het omslagbeeld van zijn *liber amicorum*.

De bijzondere plek die Limburg had bij Hans resulteerde in een indrukwekkende stroom aan publicaties, lezingen, advieswerkzaamheden en excursies; zie de bijlage van zijn Limburgse publicaties aan het einde van dit artikel. Opnieuw valt daarbij op hoe breed dat werk is: van zeer wetenschappelijk tot algemeen toegankelijk. Hoeveel Limburgers zullen zijn bijzonder boeiende bijdrage hebben

30 D. van Marrewijk, "Een hoofdstructuur is een abstraherende planologische manier van denken. Dat is dodelijk saai". Interview met Hans Renes', in: Projectbureau Belvedere, *Ontwikkeling in behoud. Zeven gesprekken over veranderende visies op erfgoedbeheer* (Utrecht 2009) 56-63.

gelezen in het *Uit en Thuisboek* van Stichting Het Limburgs Landschap? Of zijn bijdrage aan het boek verschenen ter gelegenheid van dertig jaar *Rowwen Hèze*?³¹ Zeker niet voor elke provincie in Nederland heeft Hans zo'n rijk oeuvre nagelaten; het toont zijn bijzondere voorliefde voor Limburg. Dat hij zich goed thuis voelde in Limburg komt niet per se door zijn achtergrond. Zijn protestantse wortels zorgden ervoor dat hij weinig ophad met het katholieke, uitbundige aspect van de Limburgse cultuur. Zeker wel waardering had hij voor het bourgondische aspect van het Limburgse leven. Hij kon zelf ook enorm genieten van een goede dis en een bijhorend glas. Ook wat dat betreft voelde hij zich prima thuis in Limburg.

Maar terug naar het Limburgse landschap. De rijke gelaagdheid van dit landschap, dat hij al vroeg in zijn carrière uitgebreid onderzocht, is hem zijn gehele werkzame leven blijven boeien. Het citaat over Mamelis is in dat opzicht veelzeggend. Het Limburgse landschap heeft de historisch-geograaf nou eenmaal veel te bieden. En dat wordt eerder meer dan minder bij zorgvuldige bestudering daarvan. We mogen ons gelukkig prijzen dat het Limburgse landschap zich zo lang in zijn bijzondere belangstelling heeft mogen verheugen.

Afb. 4: Hans Renes (tweede van rechts) als excursie leider in Buggenum in het kader van de cursus *Cultuurlandschappen van Midden-Limburg* voor het Samenwerkingsverband Midden-Limburg, 25 mei 2022 [Foto: Har Kuijpers]

31 H. Renes, 'Landschap, mensenwerk?', in: E. Staal en A. Ovaa (ed.), *Uit en thuisboek. Op stap in fraaie terreinen in Limburg. Een kennismaking met het werk van Het Limburgs Landschap* (Arcen 1996) 48-83, opgenomen in diverse edities van dit handboek; idem, 'Het landschap van Rowwen Hèze', in: L. Cornips en B. Beckers (ed.), *Het dorp en de wereld. Dertig jaar Rowwen Hèze* (Nijmegen 2015) 90-96.

Beleid voor en beheer van het Limburgse cultuurlandschap

Hoe heeft het werk van Hans Renes doorgewerkt in het beleid voor en het beheer van het Limburgse cultuurlandschap? Zijn betrokkenheid bij het Limburgse landschap begon immers met een opdracht van de Provincie ten behoeve van herziene streekplannen, waarbij hij een bijdrage wilde leveren 'aan het behoud van historisch-landschappelijke waarden'.³² Zo'n vijftien jaar na de publicatie van de 'groene baksteen' kreeg Zuid-Limburg opnieuw grote aandacht, ditmaal in samenhang met de aanwijzing van de streek tot Nationaal Landschap in de Nota Ruimte. In de periode 2004-2007 werkte de Provincie Limburg samen met Wageningen Universiteit aan een landschapsvisie, onder leiding van landschapsarchitect prof. dr. Klaas Kerkstra. Jelle Vervloet was daarbij betrokken voor de cultuur- en landschapshistorische input. Hoewel Hans niet bij het project betrokken was, werden zijn publicaties veelvuldig gebruikt als onderlegger voor 'het ontwerpen van het toekomstige landschap van Zuid-Limburg' waarbij cultuurhistorie als inspiratiebron diende.³³ Nadrukkelijk werd gewezen op de streek als onderdeel van een grensoverschrijdend cultuurlandschap, op de rijkdom aan archeologische, landschapshistorische en bouwhistorische relicten, en op de wijze waarop de Limburgse identiteit verweven was met het landschap. Jammer genoeg werd qua landschapshistorische kennis en methodiek nauwelijks voortgebouwd op het vroegere werk van Hans. Bestaande literatuur diende als basis, maar in de nieuwe landschapsvisie werden geen vernieuwende inzichten gegeven over de ontstaans- en wordingsgeschiedenis van het Limburgse landschap.

Dat gebeurde wel recent in het werk van een van de oud-studenten van Hans, Elyze Storms-Smeets, die de ensemblebenadering voor het (Limburgse) landschap en erfgoed introduceerde. Terwijl in zijn studies van het Limburgse landschap de grote patronen en processen zijn geanalyseerd én de bijbehorende landschappelijke elementen en structuren op kaart zijn ingetekend, biedt de ensemblebenadering inzichten in de laag tussen individuele objecten en structuren en de regio als groter geheel. Neem bijvoorbeeld een landgoed als Oost bij Valkenburg. Dat was tot ver in de twintigste eeuw een samenhangend grootgrondbezit bestaande uit landhuis, bijgebouwen, pachtboerderij, akkers ('gewanden'), wei- en hooilanden, boomgaarden, tuinen en bossen, dat in bezit was van opeenvolgende 'internationale' families als De Groote, Von Hammerstein en De Villers de Pit . Door het landgoed te bestuderen als een fysiek, functioneel en sociaal-maatschappelijk

32 Renes, *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap*, 1.

33 K. Kerkstra, P. Vrijlandt, H. de Jong en J. Houwen, *Landschapsvisie Zuid-Limburg* (Maastricht / Wageningen 2007) 13.

ensemble binnen grotere regionale en (inter)nationale landschappelijke, politieke, economische en sociale systemen, van hun ontstaan tot de dag van vandaag, krijgen we een dieper begrip van het landschap én de mensen die er woonden en werkten. Kaartvergelijking, internationaal archiefonderzoek, veldwerk en oral history lagen ten grondslag aan deze diepgaande cultuur- en landschapshistorische analyse van het landgoed als ensemble. Deze benadering kan zelfs helpen bij de zoektocht naar oplossingen bij hedendaagse opgaven, zoals leegstand en herbestemming.³⁴

Een ander Limburgs onderwerp dat Hans na aan het hart lag, waren de Limburgse dijken. Al vóór de Maaswerken begonnen waren, wees hij erop dat de dijken in Limburg een heel andere structuur hadden dan de Noord-Nederlandse. Daar ging het om gesloten ringdijken. In Limburg waren de dijken stroomafwaarts open, waardoor het water in en uit kon stromen, de grond vruchtbaarder werd en een badkuip-effect vermeden. Dit inzicht ging evenwel aan de Maaswerken voorbij. Renes had geen veldonderzoek naar de Limburgse dijken kunnen doen. Zijn oud-student Rob Paulussen is momenteel bezig met een groot archeologisch citizen science-project bij Maasband, waar de oude dijklichamen nog net onderzocht kunnen worden, voorafgaand aan de definitieve vergraving.³⁵ Zo zetten zijn oud-studenten het werk voort langs lijnen die Hans heeft uitgezet.

Wel resteert nog de wens om voor (delen van) Limburg een diepgravende, grensoverschrijdende landschapsbiografie te maken. Vanuit het LGOG zijn daar toe al pogingen gedaan, maar wegens gebrek aan financiële middelen en politiek draagvlak is dat helaas tot nu toe niet gelukt.

Hans speelde ook een belangrijke rol in de praktijk van natuur- en landschapsbescherming. Hij was onder andere jarenlang lid van de wetenschappelijke adviescommissie van Natuurmonumenten en betrokken bij de Nationale Parken. Zijn adviseurschap bij de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap (VNC), onder leiding van de bekende natuurbeschermer Jaap Dirkmaat, kwam al eerder ter sprake. Hans zelf noemde de VNC 'de enige club die echt actie voert voor het behoud van het Nederlandse landschap'. Hij toetste de plannen voor herstel van de Limburgse graften op het wetenschappelijk gehalte.³⁶ Het was veelal werk achter de schermen,

34 E. Storms-Smeets, 'Leren denken in ensembles: toekomst voor Limburgse landgoederen', *Het Buiten: Kastelen, buitenplaatsen en hun bewoners* 10 (2023) 18-25; idem (ed.), *Erfgoedensembles in Zuid-Limburg. Leegstand en herbestemming van molens, boerderijen, kastelen en buitenplaatsen* (in opdracht van Provincie Limburg, 2019); idem, *Cultuurhistorische analyse en waardenstelling kasteel en landgoed Oost. Kastelenpark Valkenburg* (Arnhem 2020).

35 MaasBandProject: www.maasbandproject.nl, geraadpleegd op 31/7/2024; H. Renes, 'Dijken langs de Limburgse Maas', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 13 (1995) 1-8.

36 Baas en Purmer, 'Hans Renes', 16-17.

maar illustreert Hans' maatschappelijk engagement. Die betrokkenheid uitte zich op vele manieren, natuurlijk ook in publicaties. Illustratief is bijvoorbeeld zijn eerder aangehaalde inleiding over het Limburgse landschap in het *Uit en thuisboek* van Stichting Het Limburgs Landschap.³⁷

Hans was zich er terdege van bewust dat juist in combinatie met natuurbeheer belangrijk landschappelijk erfgoed behouden kon worden. Hij concludeerde al in 1990 in een artikel over Zuid-Limburgse beekdalen: 'In de dalen van Geul en Gulp is het provinciale beleid zelf in de eerste plaats gericht op natuurbehoud. Ik hoop dat het voorgaande duidelijk maakt dat een dergelijk beleid ook rekening moet houden met de cultuurhistorische waarde in de beekdalen'.³⁸

Kritisch was Hans op ondoordachte natuurontwikkeling, zeker als er in zijn ogen geen rekening werd gehouden met de vaak lange landschapsgeschiedenis van de betreffende plekken. Hij kon dan met cynische humor reageren op een in zijn ogen slecht voorbeeld, maar was daarnaast ook steeds bereid een positieve bijdrage te leveren aan het debat. Een voorbeeld voor de Limburgse beekdalen staat in de volgende paragraaf.

De geschiedenis van de natuurbescherming en de steeds wisselende rol van erfgoed daarin had ook zijn interesse. Een van zijn (buiten)promovendi, Michiel Purmer, bouwde op dit thema voort met zijn onderzoek vanuit Natuurmonumenten. In zijn proefschrift is, hoe kan het ook anders, het Geuldal een van de voorbeeldstudies.³⁹

De samenwerking met het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap

Met zijn twee grote Limburgse publiekswerken was de interesse van Hans voor het Limburgse landschap allerm minst verflauwd. Op 16 januari 2004 organiseerde de kring Maastricht van het LGOG in de Statenzaal van het Gouvernement een symposium onder de titel *De historie als inspiratiebron voor inrichting en beheer van het Zuid-Limburgs landschap*, met als sprekers Hans Renes, landschapsarchitect Willem Overmars van Stichting ARK, landbouweconoom Leo Klep en het toenmalige bestuurslid van de Limburgse Land- en Tuinbouw Bond (LLTB) Jean van der Linden in het panel.⁴⁰ Renes betoogde dat we aansluiting moeten zoeken bij het cultuur-

37 Renes, 'Landschap, mensenwerk?'

38 Idem, 'De invloed van de mens op de Zuidlimburgse beekdalen in het verleden', *Beken en beekdalen in Zuid-Limburg. Publicaties van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg* XXXVIII/1 (1990) 80-88.

39 M. Purmer, *Het landschap bewaard. Natuur en erfgoed bij Natuurmonumenten* (Hilversum 2018).

40 Programma symposium *De historie als inspiratiebron voor inrichting en beheer van het Zuid-Limburgse*

landschap van rond 1850, dat het rijkste landschapsbeeld met de hoogste erfgoedwaarden en de grootste biodiversiteit had opgeleverd. Overmars had net Ingendael langs de Geul bij Valkenburg als natuurgebied ingericht, waarbij de Geul weer vrij kon meanderen, bomen her en der over de veranderlijke Geul zouden heenvallen en de hooi- en graslanden hun moeraskarakter zouden terugkrijgen. Hij wilde juist de natuur vrij spel geven om ons terug te brengen naar het natuurlijke beekdal-landschap dat doet denken aan de oernatuur van voor de menselijke interventies in het landschap. Renes op zijn beurt dacht dat dit principe vooral eentonige, weinig gevarieerde landschappen zou opleveren. Klep vreesde dat wij veel te veel bezig waren de boeren in allerlei keurslijven te dwingen, die hun het werken onmogelijk zouden maken, en LLTB-man Van der Linden pleitte aan de hand van voorbeelden uit zijn eigen bedrijf voor een nieuwe agrarische aanpak, die aansloot op de historische landschappelijke kwaliteiten. De tweehonderd aanwezigen in de Statenzaal, onder wie toenmalig gedeputeerde Herman Vreken, werden aldus geconfronteerd met thema's die de volgende twintig jaar de discussie zouden bepalen, en dat ongetwijfeld nog vele jaren in de toekomst zullen blijven doen.

Rond het 150-jarig bestaan van het LGOG in 2013, gaf het genootschap de driedelige publicatie *Limburg. Een geschiedenis* uit, die opende met een bijdrage van Hans over het landschap; een breed overzicht van de Limburgse landschapsgeschiedenis, nu niet polemisch maar kalm en panoramisch.⁴¹

De samenwerking met het LGOG kreeg een nieuwe dimensie, toen in 2016 een aantal mensen – geïnspireerd door Hans – binnen het LGOG de commissie Landschapsgeschiedenis oprichtte. Voor een deel zijn de commissieleden (sinds de oprichting) oud-studenten van Hans met een bijzondere interesse voor Limburg; andere commissieleden hadden veel met hem gewerkt of waren met hem op excursie geweest, en hadden dat bijzonder gevonden, mede door de menselijke maat die hij in al zijn activiteiten tentoonspreidde.⁴² De commissie vraagt aandacht voor de Limburgse landschapsgeschiedenis door het organiseren van (goed bezochte) jaarlijkse congressen over de Limburgse landschapsgeschiedenis, het entameren van onderzoek en publicaties en andere activiteiten. In 2018 en 2019 werkten enkele

landschap op 16 januari 2004 in de Statenzaal van het Gouvernement in Maastricht (archief Pieter Caljé).

41 H. Renes, 'Het landschap', in: P. Tummers e.a. (ed.), *Limburg. Een geschiedenis. Deel I: voor 1500* (Maastricht 2015) 27-51.

42 Het gaat om de leden Pieter Caljé, Béatrice de Fraiture, Ger Frenken, Har Kuijpers, Benoît Locht, Maurice Paulissen, Rob Paulussen, Michiel Purmer, Elyze Storms-Smeets, Geert Venner, Hans Vermeer, Lita Wiggers, Annelies Wind en de gewezen leden Jan Hartmann, Frank Hovens en Benoît Mater. Gezamenlijk vertegenwoordigen de commissieleden diverse achtergronden, zoals historische geografie, landschapsgeschiedenis, geschiedenis, archeologie, bodemkunde, ecologie, terreinbeheer en rentmeesterschap.

commissieleden met Het Limburgs Landschap mee aan de veertiendelige TV-serie *Natuurlijk Limburg*, die L1 tweemaal heeft uitgezonden.

Het LGOG organiseert jaarlijks de Habets-lezing, die de Limburgse geschiedenis een wetenschappelijke impuls wil geven. Dit bleek bij uitstek de gelegenheid om de nieuwe discipline van de landschapsgeschiedenis breed bij de LGOG-leden bekend te maken. In 2016 hield Pieter Caljé de Habetslezing over het thema *Limburgse landschapsgeschiedenis – benaderingen, voorbeelden, kansen*, waarin de plannen van de commissie en het thema landschapsgeschiedenis werden geïntroduceerd. Het werk van Hans werd, niet alleen door zijn omvang, beschreven als de trap die iedereen moet beklimmen die zich met de Limburgse landschapsgeschiedenis bezig wil houden, en waarvan het maar de vraag is of wij ooit dezelfde hoogte zullen bereiken.

In 2021 hield Hans zelf de Habets-lezing – door de Covid-epidemie noodgedwongen zonder publiek maar online.⁴³ In die rede sprak hij zich voor het laatst op een allesomvattende manier uit over zijn visie op het Limburgse landschap en de toekomst ervan, met als uitgangspunt het begrip identiteit. Die identiteit zag hij vooral in de Limburgse Maas (als enige middenloop onder de Nederlandse grote rivieren, die zich in het landschap insnijdt; de rivieren in de delta bouwen het landschap juist op door hun afzettingen), in het katholieke landschap (vergeleken met Brabant is het katholicisme veel sterker en veel dieper in het landschap aanwezig), de Mijnstreek (hier volgt hij de Limburgse senator en kunstenaar Nic. Tummers, die het landschap hier beschouwde als de uitdrukking van 'Carboonkolonisatie')⁴⁴ en het Heuvelland, dat vanuit Noord-Nederlands perspectief vooral een Klein Zwitserland was. Maar die oude identiteiten waren volgens Hans vooral een zaak van het verleden: de Maas is in de twintigste eeuw tot technorivier geworden, die nog maar weinig met de oude rivier te maken heeft. Het katholicisme heeft zijn dragende kracht verloren, en de cultus van veldkruisen is vooral een zaak van cultuurhistorische interesse geworden.⁴⁵ De steenkool is geheel uit het landschap verdwenen. Alleen het Heuvelland met zijn unieke netwerk van onverharde paden houdt, dankzij het toerisme, stand. Maar ook daar heeft de ruilverkaveling haar werk gedaan, met als dieptepunt het Ransdalerveld.

Maar, en dat laat de complexiteit en de diepgang van het denken van Hans over het landschap goed tot hun recht komen, die oude landschappen moeten

43 H. Renes, 'Limburgse landschappen en identiteiten', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 157 (2021) 231-264.

44 N. Tummers, 'Carboonkolonisatie', *Wonen/TA/BK* (nr. 11, juni 1974) 5-28.

45 Dit ligt overigens volgens ons, de auteurs van dit artikel, genuanceerder. Ondanks verminderde kerkgang valt op hoeveel wegekruisen nog steeds goed worden verzorgd en versierd met bloemen door buurtbewoners.

niet geromantiseerd of geïdealiseerd worden als een idyllisch Arcadië. Het waren zonder uitzondering landschappen waar sociale ongelijkheid zich mede in het landschap gegrift heeft – het meest duidelijk in het oude steenkoollandschap waar Hans de bijtende kritiek op de steenkooexploitatie van Tummers volgt. En belangrijker nog, het heeft geen zin die landschappen terug te brengen – dat lukt toch nooit meer. Wat wel belangrijk is, is de historische diepgang te behouden. In het geweld van de dijkverzwaring en nieuwe natuurontwikkeling langs de Maas zijn de meeste historische referenties nodeloos op de schop gegaan, waardoor de mens vanaf nul een relatie met het landschap moet gaan opbouwen. Daarom is het wel van belang dat alle nieuwe ontwikkelingen geïnformeerd zijn door serieuze kennis van de geschiedenis van het landschap en gemotiveerd door respect voor die geschiedenis. Zo blijft de band tussen bewoner en landschap beter intact, en behoudt het landschap zijn diversiteit.

Tot slot

De verdienste van Hans Renes voor de historische geografie en landschapsgeschiedenis van Limburg is groot, zo mag blijken uit dit artikel. Hans was daar zelf overigens – zoals vaker – best bescheiden over. Toch zijn veel van zijn publicaties standaardwerken geworden, die nog altijd vaak aangehaald worden. Zijn werk zal dan ook een belangrijke basis voor verder onderzoek blijven. Dankzij zijn eindeloze kennisdeling en stimulering (bij studenten aan de universiteit, bij politici en beleidsmakers, bij historici van het LGOG en andere Limburgse erfgoedclubs) werkt zijn nalatenschap door in veel organisaties en personen die zich inzetten voor het Limburgse landschap.

Voor de toekomst lijkt het belangrijk zijn werk en thema's door te vertalen naar de opgaven en uitdagingen van nu. Komend vanuit een toegepaste traditie heeft Hans Renes altijd gekeken naar de positie van landschappelijk erfgoed in de toekomst. Of het nu ging over natuurontwikkeling of ruilverkaveling, hij pleitte voor het zorgvuldig afwegen van landschappelijk erfgoed binnen ruimtelijke processen. Het is een inzicht dat in het licht van de grote thema's zoals klimaatverandering, energietransitie en stedelijke groei of krimp belangrijk zal blijven.

Daarnaast biedt zijn wetenschappelijk werk belangrijke concepten om toe te passen op het Limburgse landschap. Een van zijn laatste en nog te verschijnen bijdragen was een hoofdstuk voor de landschapsbiografie van de Meinweg. De landschapsbiografie blijft een belangrijk theoretisch concept, dat niet alleen helpt de landschapsgeschiedenis te begrijpen, maar ook handvatten geeft voor de

ruimtelijke vraagstukken van nu. Ook in Limburgse historische landschapsstudies mag deze theoretische invalshoek daarom niet ontbreken.

Ten slotte moedigde Hans zelf altijd verder onderzoek aan, zeker op regionale en lokale schaal. Als geen ander wist hij dat er nog veel, heel veel te ontdekken valt in de geschiedenis van het Limburgse landschap. Ook in dat perspectief is zijn werk een mooie basis om op voort te bouwen. Hijzelf zou het prachtig hebben gevonden als we zijn Limburgse erfenis op die manier veilig stellen ten dienste van de toekomst van het Limburgse landschap.

Graag geven we Hans het laatste woord. Zijn Habetslezing eindigde hij als volgt:

‘Voor mij is historisch onderzoek doen altijd een manier geweest om een landschap beter te begrijpen, om het te leren kennen. Dat ging altijd samen met enige betrokkenheid bij zo'n landschap. In de loop van de afgelopen 35 jaar heb ik een aantal onderzoeken in Limburg gedaan. Ik heb er het een en ander over geschreven, en ik heb er graag over verteld, zowel binnen als buiten Limburg. Het Limburgse landschap is mij dierbaar geworden. Ik hoop dat ik iets van die betrokkenheid heb kunnen overbrengen’.

Bijlage: bibliografie Hans Renes over Limburg

Voor een aanvullend overzicht van publicaties van Hans Renes over andere dan Limburgse onderwerpen, zie de bibliografie in *Het Landschap Beschreven en de aanvulling in het Tijdschrift voor Historische Geografie*.⁴⁶

J. Renes, 'Het krijt/lösslandschap', in: S. Barends e.a. (ed.), *Het Nederlandse landschap; een historisch-geografische benadering* (Utrecht 1986) 88-97, 103.

J. Renes, 'Rondom Nieuwdorp. Geschiedenis van het cultuurlandschap in een deel van de gemeente Stein', in: S. Barends e.a. (ed.), *Het landschap van Zuid-Limburg* (Utrecht 1987) 59-68.

J. Renes, 'Lössontginning', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 6 (1988) 8-10.

J. Renes, *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap. Maaslandse Monografieën (groot formaat)* 6 (Assen/Maastricht 1988).

J. Renes, M.M.G.J. Bakermans en L.R. Profijt, *Cultuurlandschap en historisch-landschappelijke waarden in het ruilverkavelingsgebied Melderslo*. Stichting voor Bodemkartering, rapport 2017 (Wageningen 1988).

J. Renes, 'Some aspect of open fields in the southern part of the province of Limburg (the Netherlands)', *Geografiska Annaler* 70B (1988) 161-167.

J. Renes, *Cultuurlandschap en historisch-landschappelijke waarden in het herinrichtingsgebied Centraal Plateau en het gebied van de Aanpassingsinrichting Beek*. Stichting voor Bodemkartering, rapport 2011 (Wageningen 1989).

J. Renes, *Cultuurlandschap en historisch-landschappelijke waarden in het ruilverkavelingsgebied Land van Thorn*. Staring Centrum, rapport 2029 (Wageningen 1989).

J. Renes, 'Geschiedenis en landschap in het ruilverkavelingsgebied Land van Thorn', *Rondom het Leudal* 14 (1989) 403-434.

⁴⁶ Abrahamse e.a. (ed.), *Het landschap beschreven*, 311-332; L. Egberts, 'In Memoriam prof. dr. Hans Renes (1954-2023)', *Tijdschrift voor Historische Geografie* 8 (2023) 274-276.

J. Renes, 'De invloed van de mens op de Zuidlimburgse beekdalen in het verleden', *Natuurhistorisch Maandblad* 79 (1990) 116-124. [Tevens verschenen in *Beken en beekdalen in Zuid-Limburg. De betekenis van de Zuidlimburgse beken en beekdalen voor natuur, landschap en cultuurhistorie, nu en in de toekomst*. Publicaties van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, reeks 38, afl. 1 (Maastricht 1990) 80-88.]

K. van der Graaf en H. Renes, 'Het historische landschap rond Beek in kaart gebracht', *Becha. Tijdschrift van de Heemkundevereniging Beek* 4 (1990) 33-38, 56-59.

J. Renes, *Cultuurlandschap en historisch-landschappelijke waarden in het herinrichtingsgebied Mergelland-Oost*. Staring Centrum, rapport 3 (Wageningen 1990).

J. Renes, 'Limburgse cultuurlandschappen', *Groenwerk* 1 (1990) 2-5

J. Renes, 'Limburgse cultuurlandschappen', *Groenwerk* 2 (1990) 4-5.

J. Renes, 'Oude visvijvers in Zuid-Limburg', *Bulletin KNOB* 90 (1991) 85-97, 115.

J. Renes, *Cultuurlandschap en historisch-landschappelijke waarden in het streekplangebied Zuid-Limburg*. Staring Centrum, rapport 189 (Wageningen 1991).

J. Renes, 'Het cultuurlandschap in Mergelland-Oost', *Natuurhistorisch Maandblad* 82 (1993) 3-27.

H. Renes, 'Dijken langs de Limburgse Maas', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 13(1) (1995) 1-8.

J. Renes, 'Historisch-geografische aspecten', in: H.B.G. Scholte Lubberink en J. Renes, *MER-Grensmaas, onderdeel Landschap en Cultuurhistorie: de bestaande toestand en de autonome ontwikkeling*. RAAP-rapport 119 (Amsterdam 1995) 40-52.

J. Renes, 'Geschiedenis van de Limburgse Maasdijken', *Limburgs Landschap* 22(3) (1995) 26-30.

H. Renes, 'Kastelen in het landschap', in: W.M.H. Hupperetz e.a. (ed.), *Middeleeuwse kastelen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel* (Venlo 1996) 61-76.

H. Renes, 'Landschap, mensenwerk?', in E. Staal en A. Ovaa (ed.), *Uit en thuisboek. Op stap in fraaie terreinen in Limburg. Een kennismaking met het werk van Het Limburgs Landschap* (Arcen 1996) 48-83.

J. Renes, *Landschappen van Maas en Peel. Geschiedenis, kenmerken en waarden van het cultuurlandschap van Noord- en Midden-Limburg*. Staring Centrum, rapport 192.1: Kaarten, waardering en samenvatting; 192-2: Historisch-geografische beschrijving (Wageningen 1997).

H. Scholte Lubberink, H. Renes, D. Hamhuis en J. de Bekker, *MER Grensmaas. Deelrapport 8. Landschap, cultuurhistorie en archeologie* (Maastricht 1998).

J. Renes, 'Die landschaftlichen Folgen des Steinkohlenbergbaus in der niederländischen und in der belgischen Provinz Limburg', *Siedlungsforschung. Archäologie-Geschichte-Geographie* 16 (1998) 253-278.

J. Renes, *Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg*. Maaslandse Monografieën (groot formaat) 9 (Leeuwarden 1999).

J. Renes, "Een zuiver cultuurlandschap, beschaafd en aangenaam voor het oog." *Het landschap van het Geuldal in de twintigste eeuw*, *Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal / Jubileumjaarboek 2000. Bewogen tijd. Aspecten van de Zuid-Limburgse geschiedenis in de twintigste eeuw* (Valkenburg aan de Geul 2000) 125-144.

J. Renes, 'Cultuurhistorische Waardenkaart Midden-Limburg', in: M. Pflaum (ed.), *Rheinisches Kulturlandschaftskataster. Beiträge zur Landesentwicklung* 55 (Köln 2002) 85-91.

J. Renes, *De vluchtpaden van Buggenum. Verslag van een kortlopend onderzoek naar een padensysteem in Buggenum (Midden-Limburg)* (Utrecht 2003).

J. Renes, 'Kruisen in het landschap', in: P. Nissen en K. Swinkels (ed.), *Monumenten van vroomheid. Kruisen, kapellen en vrijstaande heiligenbeelden in Limburg* (Zutphen 2005) 159-165, 258.

M. Lascaris en H. Renes, *Verslag van een onderzoek naar de cultuurhistorische waarde en de exacte ligging van de schans van Laar, een boerenschans in de gemeente Weert* (Amsterdam 2006).

M.A. Lascaris en J. Renes, 'Vluchtschansen in Midden-Limburg. Boerenschansen uit de 16e en 17e eeuw als schuilplaatsen voor de plattelandsbevolking', *Bulletin KNOB* 106 (2007) 248-262.

H. Hiddink en H. Renes, 'De oude akkercomplexen in de oostelijke helft van Noord-Brabant en het noorden en midden van Limburg', in: J. van Doesburg, M. de Boer, J. Deeben, B.J. Groenewoudt en T. de Groot (ed.), *Essen in zicht. Essen en plagdekken in Nederland: onderzoek en beleid*. Nederlandse Archeologische Rapporten, 34 (Amersfoort 2007) 129-159.

J. Renes en M. Storms, 'Die bedeutung der Forschung von Prof.Dr. Gerhard Aymans für das niederländische Nordlimburg', in: P. Burggraaff en K.-D. Kleefeld (ed.) *Entdeckungslandschaft unter Niederrhein -Land zwischen Maas un Rhein, Neue Forschungen zur Kulturlandschaft des Niederrheins auf der Grundlage der Arbeiten von Gerhard Aymans und Rudolf StraBer*. Symposium im Kloster Graefenthal, Goch-Asperden, 2006 (Bonn 2008) 80-93.

H. Renes en H. Sleutels, 'Vluchtpaden in Buggenum', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 28(4) (2010) 102-114. [Later ook verschenen in *Rondom het Leudal* 145, 146 (2012) 107-111, 136-139.]

H. Renes, 'Het landschap van Rowwen Hèze', in: L. Cornips en B. Beckers (ed.), *Het dorp en de wereld. Dertig jaar Rowwen Hèze* (Nijmegen 2015) 90-96.

H. Renes, 'Het landschap', in: P. Tummers, L. Berkvens, A.-J. Bijsterveld, A. Knotter, L. Wessels, F. Hermans en E. van Royen (ed.), *Limburg. Een Geschiedenis. Deel 1: tot 1500* (Maastricht 2015) 27-50.

H. Renes, 'Landschap op papier. Een oude toeristische kaart van het Geuldal', *Tijdschrift voor Historische Geografie* 1(2) (2016) 106-110.

H. Renes, 'Landschapsgeschiedenis in Limburg. Een terugblik en een agenda voor de toekomst', *De Maasgouw* 137(1) (2018) 6-12.

H. Renes, 'Rolduc in zijn omgeving'. *Week van het Lege Gebouw 24 tot en met 28 mei 2018, Abdij Rolduc* (2019) 19-32.

H. Renes, 'Limburgse landschappen en identiteiten. Habetslezing', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg 157 / LGOG Jaarboek 2021 (2022)* 231-264.

H. Renes m.m.v. M. Purmer, 'Midden-Limburg van de middeleeuwen tot nu. Verhalen van een dynamisch landschap', in: O. Op den Kamp e.a. (ed.), *Landschapsbiografie Nationaal Park de Meinweg* (te verschijnen) 62-79.

H. Renes en J. Kolen, 'Het watererfgoed van het Maasgebied: inspiratiebron voor de toekomst', in: N. Randeraad en P.A.J. Caljé (ed.), *De Maas in Limburg. Een historisch rivierlandschap in beweging*, in druk (Maastricht).

Joep Leerssen en Doortje Lucassen¹

LIMBURGS LANDSCHAP OP LIMBURGSE VAANDELS VAANDELS ALS BEELDBEPALERS EN INDI- CATOREN VAN LIMBURGSE REGIONALE CULTUUR

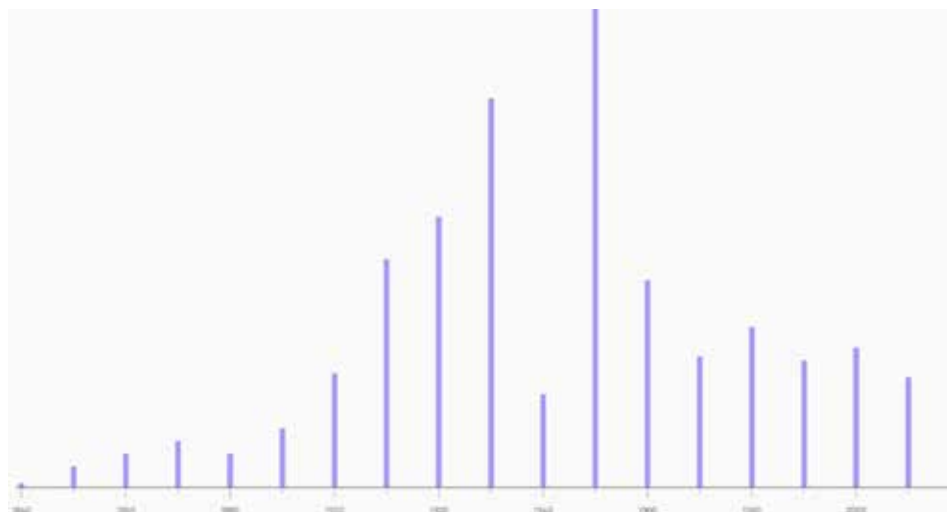
¹ Dit artikel maakt gebruik van de gegevens en inzichten gewonnen uit het DRAPO-project van het SHCL. Meer daarover in Joep Leerssen en Doortje Lucassen, 'Diffuus erfgoed in kaart: het DRAPO-project', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 67 (2022) 139-156 en de website limburgsevaandels.nl.

Abstract

This study investigates the cultural and artistic significance of banners and flags as expressions of Limburg's regional identity, as this, rooted in Catholic traditions, developed amidst political and social changes. Banners produced by various associations – religious guilds, social organizations, trade unions and leisure clubs – displayed symbols identifying geographical, social, and economic aspects of Limburg society. Drawing on the DRAPO database, which contains some 1,000 banners produced over the last 150 years evolving stylistically through neoclassicism, art deco, and postwar modernism, the article surveys their local/spatial imagery: landscapes, local churches, and heraldic symbols. The study highlights a "banal Catholicism" evident in iconography and the subtle inclusion of local parish identities on the banners. Displayed as visual anchors for collective self-presentation in public space, this iconography, documents, not only a stylistic development whose artistic expression evolves in tandem with a changing social landscape, but also a distinct and permanent cultural cohesion that combines local particularism with communitarian solidarity.

De provinciaal-regionale identiteit van Limburg kreeg haar beslag in de periode 1839-1919. 1839 was het jaar waarin de provincie vanuit België terug onder Nederlands bestuur kwam, 1919 het jaar waarin Belgische annexatiepogingen werden afgewezen, mede dankzij een brede, populaire (zij het van bovenaf geregisseerde) protestbeweging. De regionale identiteitsvorming van Limburg werd aangemoedigd door de onzekere positie als 'hertogdom' binnen Nederland (tot 1867), met een afzonderlijk diocees, waarvan de grenzen samenvielen met die van de provincie / hertogdom – een unicum hier te lande. Het proces werd gekenmerkt door een sterke katholieke confessionaliteit. De verzuiling van Nederland en de toenemende dominantie van het ultramontanisme binnen de Rooms-Katholieke Kerk deden zich in Limburg / het diocees Roermond ook als een krachtig regionaal particularisme gevoelen. Dat particularisme werd verder gestimuleerd door de opkomst van het toerisme, dat Limburg (met zijn landschappen, middeleeuwse bouwwerken, flora en fauna) als exotisch en on-Nederlands profileerde. Hoewel de integratie van Limburg in de Nederlandse samenleving een talmend en achterlopend proces was, werden wel de voor-waarden geschapen voor een krachtige modernisering dankzij de opkomende mijnbouw – eens te meer een 'on-Nederlands' aspect in de beeldvorming.²

² Voor Limburgse 'identiteit' als beeldvorming en geïnternaliseerd exotisme: Ad Knotter (red.), *Dit is Limburg! Opstellen over Limburgse identiteit* (Zwolle/Maastricht 2009); Joep Leerssen, 'De Limburgse identiteit',

Afb. 1: Ingebruikname van vlaggen en vaandels per decennium, 1840-2020 [visualisatie vanuit de DRAPO-database]

In deze zelfde periode kwam de sociabiliteit ook hier op gang. In groten getale ontstonden belangenverenigingen, standsverenigingen, en verenigingen op het gebied van sport en vrijetijdscultuur. Een belangrijk erfgoed dat deze verenigingen hebben achtergelaten waren en zijn hun verenigingsvlaggen en -vaandels. Het DRAPO-bestand van Limburgse vlaggen en vaandels omvat een duizendtal exemplaren, waarvan circa 650 eenduidig te dateren zijn voor wat betreft hun tijdstip van ingebruikname. Dat verloopt volgens onderstaande curve (afb. 1).

Het patroon is onmiskenbaar: een aarzelend begin in de tweede helft van de negentiende eeuw, en een gestage toename in de jaren 1890-1950, zij het met een gevoelige dip tijdens en vlak na de bezetting. Vervolgens een duidelijk geringere productiviteit die echter redelijk constant blijft tot in de huidige eeuw. We dienen daarbij te bedenken dat de meeste vaandels een levensduur hebben van meerdere decennia, en dat elk moment van ingebruikname dus een langdurige presentie inluidt.

Bij de formulering van de uitgangspunten van het DRAPO-project was al vastgesteld dat deze vaandels zowel in kunsthistorisch als in sociaalhistorisch opzicht veel te melden hebben. Ze bieden een kijk op het verenigingsleven, specifiek op de geografische, sociale en economische aspecten daarvan. Bovendien documenteren ze

in: P. Tummers et al., *Limburg: Een geschiedenis*, deel 3 (Maastricht 2015) 303-322. Voor de toeristische blik van buitenaf: Antoine Jacobs en Harrie Leenders, *Limburg door vreemde oogen: Reisverhalen uit de 19de eeuw* (2 dln. Heerlen 2017-2022). Voor de trage integratie van Limburg in Nederland is de klassieke tekst: Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland: Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).

een opkomende tak van kunstnijverheid en toegepaste kunsten, niet alleen voor de productieprocessen en vragende markt, maar ook voor wat betreft de verschuivende patronen van smaak en stijl. Al die parameters keren in de loop van dit artikel terug.

Om te beginnen is een nadere begripsbepaling nuttig. We komen uiteenlopende benamingen tegen – vaandels, vlaggen, banieren, standaarden, drapeaux – voor al die textiele objecten op stokken die als herkenningspunt fungeren voor een daarachter of daaromheen geschaarde groep mensen. Ook de vormen verschillen. Sommige (hier type A genoemd) zijn van dundoek en aan de zijkant aan de vlaggenstok bevestigd, zodat ze met de wind mee kunnen wuiven; hun vorm is vierkant of rechthoekig (bij een smalle, in een punt uitlopende vorm wordt eerder van ‘wimpel’ gesproken). Andere (type B) zijn van zwaardere stof, vaak zelfs van geborduurd brokaat of fluweel, en hangen af van een bevestiging aan de bovenzijde; hun vorm is vaak ruitvorming (afgeknot aan de bovenzijde). In hoeverre die twee types elk een specifieke naam krijgen is niet helemaal eenduidig. Het lijkt eigen te zijn aan ‘vlaggen’ dat ze kunnen wapperen (dus type A), en om die reden wordt ‘vaandel’ wel specifiek voor type B gebruikt; maar het begrip van het ‘vendelzwaaien’ wringt daarbij, en bij schutterijen draagt de vaandrig of vaandeldrager vaak een vlag. In dit artikel gebruiken wij het woord ‘vaandel’ als een algemeen begrip voor beide types, waarbij we het woord ‘vlag’ alleen op type A toepassen, en type B specificeren als we het over vaandels in de engere betekenis hebben.

Het onderscheid is niet alleen lexicaal; de twee types zijn ook qua vormgeving andersoortig. De zichtbaarheid van type A-vlaggen wordt mede bepaald door hun beweeglijkheid en dat betekent dat hun vormgeving eenvoudig is; de meeste nationale vlaggen hebben slechts enkele banen van contrasterende, goed zichtbare kleuren, hetgeen te verklaren is vanuit de militaire oorsprong als herkenningspunten in de oorlogvoering te land en op zee. Type B-vaandels daarentegen hebben van oudsher een eerder ceremoniële en heraldische functie. Ze werden gebruikt in processies en cortèges als textiele ‘uithangborden’ van hun persoon of groep. Die meer statische presentatie werkte een stijver, minder beweeglijk materiaal in de hand en stond een betere herkenbaarheid toe van soms complexe beeldmerken (wapenschilden). Ook tekstuele elementen (namen van patroonheiligen, plaatsen of verenigingen) komen op zulke vaandels beter tot hun recht dan op vlaggen.

Echter, die oudere historische verschillen zijn in de laatste eeuw sterk verwaterd. Met name bij schutterijen, die de martiale functie van de vlag combineren met de heraldisch-ceremoniële functie van het vaandel, zien we een hybridisering van de twee types: wapperende vlaggen met complexe heraldische, figuratieve en tekstuele beeldelementen.

Wapperend of niet, die beeldelementen hebben een identificerende functie; meer zelfs dan de kleurstelling die bij klassieke ‘vlaggen’ allesbepalend is. Hoogstens bij carnavalsverenigingen is de driekleur groen-geel-rood *de rigueur*; bij andere verenigingen zien we dat losjes wordt omgesprongen met de verenigingskleuren. Daardoor hebben vaandelkenmerkende aspecten (opschrift, beeldelementen) het monopolie gekregen op de identificerende functie.

Veel van die beeldelementen zijn traditioneel, zoals lokale wapenschilden, patroonheiligen en verenigingsattributen: lier, notenbalk en instrumenten voor blaasorkesten; geweren of hand-/kruisbogen voor schutterijen.

Op sommige vaandels is het landschap een opmerkelijk identificerend element. In deze bijdrage stellen we ons de vraag welke Limburgse vaandels afbeeldingen van het lokale of provinciale landschap bevatten, en hoe die worden afgebeeld.³

Landschap als beeldmerk: wat oogt Limburgs?

Hierboven is reeds aangestipt hoe belangrijk het toerisme was voor de beeldvorming van Limburg. Die beeldvorming was aanvankelijk exotisch (vanuit ‘Hollands’ perspectief, met uitvergroting van de elementen die daarbij uit de toon vielen), maar is geïnternaliseerd: het Limburgs zelfbeeld omvat diezelfde elementen

Afb. 2: Masthead van De Nedermaas, 1922.

3 Het volledige hier besproken corpus staat online op <http://limburgsevaandel.nl/Landschapsvaandels>

die ook de reiziger van boven de rivieren opvielen en aanspraken. Een belangrijk onderdeel van die beeldvorming was het Limburgse landschap met zijn heuvels en dalen, carréboerderijen en kastelen. Hoe sterk dat landschap beeldbepalend werd kunnen we opmaken uit de ‘masthead’ van het in 1922 opgerichte tijdschrift *De Nedermaas* (afb. 2).

Het landschap ontvouwt zich als een waar panorama van Limburgse karakteristieken. Links zien we korenaren groeien rondom een veldkruis onder een eikenboom, daaronder gezeten een vriendelijke, welgedane vrouw in rustieke kledij (schort, schouderdoek, broodmand) die een beschermende arm laat rusten op het wapenschild van de provincie. Klimop (symbool van de standvastige trouw) rankt zich om schild en kruis. Haar hand gebaart als om het sterk (haast overdreven) heuvelachtige

landschap te presenteren dat zich uitspreidt aan de voet van de plek waar ze is gezeten. In vogelvlucht zien we een rivier meanderen tussen de heuvels. Op beide oevers ontwaren we dorpen met herenboerderijen en kerktoertjes, en aan de horizon een burgruïne à la Valkenburg. Daartussen velden (akkers, weiden) met her en der wat bosschages als coulissen.

Let wel, dit is geen VVV-brochure maar een regionalistisch tijdschrift van en voor Limburgers. Beeldbepalend in dat intra-Limburgse regionalisme is de verknochtheid aan een pittoresk en bevallig landschap. We vinden de diverse elementen stuk voor stuk terug in het Limburgse volkslied, ‘Limburg mijn vaderland’ (1909, tekst van Gerard Krelberg op muziek van Henri Thijssen). En (om alvast een voorschot te nemen op het eigenlijke onderwerp van dit artikel) er is het idyllische Maaßlandschap-in-vogelvlucht dat we ook terugvinden op het vaandel van de Blerickse ‘Hengelaars-Vereeniging De Goede Hoop’, opgericht in 1919 (afb. 3):

Afb. 3: Hengelaars-Vereen. De Goede Hoop (Blerick), datum (vóór 1940) [Collectie Limburgs Museum]

Een heel ander Limburg-gevoel wordt uitgedragen door de ‘masthead’ van de SHCL-nieuwsbrief ‘Spiegel van Limburg’ (afb. 4).

Afb. 4: Masthead Spiegel van Limburg (1956-1962) [Collectie SHCL]

Eikenloof en korenaren zijn er nog wel, maar in plaats van een rustende boerin of mediterende hengelaar is er nu een noest ploegende boer (landbouw is hier een bedrijf) tegen een achtergrond van fabrieksgebouw en koeltoren, met als symbool van de industriële techniek een tandrad. Dat weerspiegelt natuurlijk de specifieke interessesfeer van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, maar het bevat ook belangrijke toevoegingen op de eerdere iconografie.

Al deze elementen zullen we op de hier besproken vaandels terugvinden.

Een drietal vaandels met landschapselementen dateert van vóór 1914; ze komen allemaal uit Roermond en maken gebruik van het skyline-profiel van de stad. De oudste is het vaandel van het Roermonds Mannenkoor uit 1887, waarop een stedenmaagd de kunsten bekroont met op de achtergrond het stadssilhouet. Het geheel is in de smaak van de *belle époque*, als het ware een schilderij op dundoek, van de hand van de kunstschilder Hendrik/Henry Luyten (Roermond 1859 – Brasschaat 1945).⁴

Roermond biedt ook een vroeg voorbeeld van de opkomst van de standsverenigingen, een voor Limburg kenmerkende vorm van maatschappelijke organisatie.

4 <https://roermonds-mannenkoor.nl/leden/index.php/historie/onze-vaandels.html>

Afb. 5: Nederlandsche R.K. Typografenbond Afd. Roermond (1910) [Gemeentelijke Collectie Roermond]

Deze vlag heeft reeds alle visuele overdaad van een vaandel. De stijl is eclectisch historiserend (neogotisch gecombineerd met neobarok), zoals we dat ook terugzien bij kerkelijke processievaandels uit die tijd. De opeenstapeling van beeldelementen zou kenmerkend blijven voor de gehele vaandelproductie sindsdien: een personage (in dit geval de patroonheilige van de R.K. Typografenbond, St. Alphonse), uittorend boven een stadssilhouet, met gemeentewapen en attributen van het drukkersambacht.

Met deze vlag hebben we ook een vroeg voorbeeld van een nieuw soort vereniging in het Limburgse maatschappelijke leven: de standsorganisatie.

Standorganisaties, werklieden en boeren

Standorganisaties kwamen op als het katholiek antwoord op de sociaaldemocratische en socialistische vakbonden, in het kielzog van de pauselijke encycliciek *Rerum Novarum* (1891). Die encycliciek probeerde een katholieke middenkoers uit te stippen tussen socialisme en kapitalisme/liberalisme. In de eerste plaats moest de meer socialistisch geïnspireerde maatschappijkritiek van de opkomende vakbonden worden tegengegaan (een Algemene Nederlandse Werkliedenvereniging was opgericht in 1871, een Nederlands Verbond van vakverenigingen consolideerde zich in 1906). Daartegen wilde men in het verzuilde klimaat van die tijd een specifiek katholiek, gematigd alternatief bieden. Om die reden waren standorganisaties ook doordrongen van een ideëel-religieuze doelstelling: het oogmerk was niet primair om een machtsfactor te vormen in de economische belangenverdeling van de samenleving, maar om zorg te dragen voor het geestelijk welzijn van hun leden. Die leden werden wel naar standen en beroepsgroepen onderverdeeld. Daarnaast speelde ook een ander oogmerk een rol: vanuit die beroepsgroep aan gezamenlijke belangenbehartiging doen, door scholing en het uitdragen van een harmonieuze visie op de samenleving. Daarmee werd (zeer voorzichtig) tegenwicht geboden aan de uitbuiting van sociaal zwakkeren als gevolg van het *laissez faire* van het kapitalisme en het liberalisme. Dat laatste vormde een moderniserende koerswijziging ten opzichte van de eerdere, diep reactionaire opstelling van de RK-Kerk. Die ambivalentie ging gepaard met een zekere richtingsstrijd tussen de meer reactionaire prelaten en de meer hervormingsgezinde lagere clerus; getuige de carrières van Alfons Ariëns (1860-1928), die rond 1890 de oprichting van katholieke vakbewegingen in Nederland stimuleerde, en Henri Poels (1868-1948), die op de voorgrond begon te treden tijdens de Spoorwegstaking van 1903.⁵

De standsverenigingen waren dus deels een aspect van de devotionele en religieus-propagandistische campagnes van het Rijke Roomse Leven in het verzuilde Nederland, en deels omzichtige voorlopers van vakbonden voor het katholieke volksdeel. De naamgeving van de opeenvolgende verbanden zijn veelzeggend: een *Federatie der Diocesane Volks- en Werklieden-Verbonden* werd opgericht in 1906, een *Bureau van de Rooms-Katholieke Vakorganisatie* in 1909. De twee fuseerden in 1925

5 Jan Roes, 'Ariëns, Alphonse Marie Auguste Joseph', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, <http://hdl.handle.net/10622/0C8BD84F-D2CC-410F-81E1-592F6DB-F8C00>; M.G. Spiertz, 'Poels, Hendrikus Andreas (1868-1948)', *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/poels> [12-11-2013]; Gerh. J. Hebben, 'Poels, Henricus', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, <http://hdl.handle.net/10622/693DB119-CC4B-440A-8D30-3B1880F7B2D0>

tot de Rooms-Katholiek Werkliedenverbond, dat na de onderbreking van 1940-'45 werd doorgestart als Katholieke Arbeidersbeweging. Die KAB was nog steeds een standorganisatie en zag de religieus-geestelijke vorming als een centrale opgave; zij beschikte over een speciale geleding van religieus-propagandistische activisten, 'Credo Pugno' ('ik geloof, ik strijd').

Door vorming, actie en propaganda probeerde Credo Pugno de katholieke arbeidersbeweging te versterken. De bond vormde als het ware de voorhoede van de K.A.B. Bij elke katholieke manifestatie van enige betekenis waren de 'stormtroepen van Credo Pugno mannen' present, gewapend met rood-wit-groene vlaggen, en uit hun kelen klonk de strijdersgroet: 'Voor Christus onzen Koning. Hoezée!' De propagandisten van Credo Pugno kreeg men vroeger dikwijls op huisbezoek. Ze maakten reclame voor de stands-, en vakorganisatie en wierven leden voor typisch katholieke instellingen als de Katholieke Radio Omroep, de R.K.-levensverzekeringsmaatschappij 'Concordia', Herwonnen Levenskracht, het Wit-Gele Kruis, het Centraal Ziekenfonds, enzovoort.⁶

Pas bij de transformatie van de KAB tot het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) in 1964 werd de organisatie een vakbond *tout court*.

Maar dat alles geldt natuurlijk slechts één bepaalde 'stand': de werklieden/arbeiders. De drukkers van de Roermondse afdeling van de Rooms-Katholieke Typografenbond hoorden daar niet bij, want 'stand' luisterde nauw. De iets hoger dan de 'mijnwerkers' geplaatste werknemers in de mijnbouw heetten 'mijnbeambten', met hun eigen standsvereniging. Er waren standsverenigingen voor 'Spoor- en Tramwegpersoneel', PTT-personeel, overheidspersoneel, bouwvakkers, tabakbewerkers, smeden en metaalbewerkers, politiefunctionarissen, studenten en middenstanders (zij maakten via een Limburgse diocesane koepelorganisatie deel uit van de Nederlandse R.K. Middenstandsbond, tegenwoordig MKB-Nederland). Verreweg het talrijkst waren de werklieden/arbeiders en mijnwerkers (82 en 47 van de in totaal 169 standsverenigingen, met samen 84 respectievelijk 58 vaandels⁷).

Daarnaast waren er de boeren. De huidige Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB) is de voortzetting van een coöperatieve organisatie (de Limburgsche

6 Jac. van den Boogard, *De vlag dekt de lading* (Maastricht 1999). De DRAPO-database beschikt over een achttal Credo-Pugno-vlaggen. De archieven van Credo Pugno berusten bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

7 Toegankelijk op limburgsevaandel.nl/werklieden en limburgsevaandel.nl/galerijmijnbouw

Boerenbond, 1896) die in heel Limburg breed geworteld en vertakt was: het DRAPO-bestand omvat 62 lokale verenigingen met evenzoveel vaandels.⁸ Er waren speciale afdelingen voor jongeren (de Jonge Boeren) en vrouwen (de Boerinnenbond, opgericht in 1930, in 1965 herdoopt in Limburgse Vrouwenbeweging (LVB), thans Zij-Actief). De LLTB-vaandels ademen een katholieke geest die de bond het aanschijn geven van een standsorganisatie, terwijl hij dat niet was. Deze indruk is te verklaren vanuit de algemeen overheersende maatschappelijke aanwezigheid van het katholieke geloof.

Culturele verenigingen

Om onze achtergrondschets van de Limburgse sociabiliteit af te ronden nog enkele cijfers over de belangrijkste culturele vrijetijdsverenigingen van deze provincie. We concentreren ons hier op de blaasorkesten (harmonieën en fanfares) en schutterijen. Ook zij zijn een product van de opkomende sociabiliteit in Limburg. Slechts een handvol harmonieën dateert van vóór 1848. Datzelfde geldt ook voor de meeste schutterijen. Traditionalistisch als ze van nature zijn, hanteren schutterijen graag oeroude oprichtingsdata (vgl. commentaar bij afb. 22). Maar ook al kunnen veel verenigingen terugblikken op oude gedocumenteerde antecedenten, en beschikken sommige over schutterszilver en koningsvogels van ver vóór 1800, de meeste schutterijen waren in de negentiende eeuw stilgevallen; ze werden vanuit die sluimertoestand gereactiveerd na 1900.

Het DRAPO-bestand bevat 261 vaandels van 149 harmonie- en fanfarekorpsen en 202 vaandels van 188 schutterijen – een aantal dat we gevoeglijk als representatief kunnen beschouwen. Zoals onderstaande tabel (tab. 1) suggereert, lijkt de vrijetijds-cultuur meer gewicht in de schaal van de Limburgse sociabiliteit te leggen dan de meer maatschappelijk grondveste belangen- en standsverenigingen; dat is een patroon dat misschien wel karakteristiek Limburgs genoemd mag worden.

Wat opvalt, is de buitengewoon fijnmazige verspreiding. De verenigingen zijn gelokaliseerd in zeer talrijke (kleine) kernen, met gemiddeld een tweetal verenigingen (afb. 6).

⁸ Toegankelijk op limburgsevaandels.nl/galerijlandbouw

Tabel 1. Type en aantal verenigingen en aantal vaandels. Omdat vaandels soms vervangen worden is hun aantal groter dan het aantal verenigingen.

	verenigingen	vaandels
maatschappelijk, waarvan	231	178
– mijnwerkers	44	60
– boeren	62	62
cultureel, waarvan	337 (497) ⁹	483
– blaasmuziek	149	261
– schutterswezen	188	202
totaal	568 (728)	661
verspreid over 227 plaatsen in Limburg		

Afb. 6: Lokale verspreiding van duizend verenigingsvlaggen in Limburg. Op de website limburgsevaandels.nl kunnen de locaties met de aanwezige verenigingen en hun vaandels worden aangeklikt.

⁹ Het totaal aantal harmonieën en schutterijen in het SHCL-register belooft 497; het aantal van 337 slaat op de verenigingen waarvan een vaandel is geregistreerd.

Dat is niet alleen in kleine, agrarische dorpen het geval. Ook in grotere gemeentes hebben de diverse kleinere wijken, buurtschappen en opgeslokte randdorpen (Maastricht-Caberg; Heerlen-Vrank; Kerkrade-Chèvremont; Weert-Altweert-heide) hun eigen verenigingsleven. Bepalend lijkt de kerkelijke indeling; niet de gemeente maar de parochie was het eigenlijke organisatiekader voor het maatschappelijk leven. Van de 497 Limburgse schutterijen, harmonieën en fanfares (zie noot 9) dragen ruim 220 de naam van de patroonheilige van hun parochie (88 harmonieën/fanfares, 131 schutterijen), hetgeen een bevestiging vormt van het verspreidingspatroon zoals gesuggereerd in afb. 7. 81 verenigingen zijn vernoemd naar niet-lokale patroonheiligen zoals Cecilia (45 harmonieën/fanfares) of Sebastianus (36 schutterijen).¹⁰ Bijna tweehonderd hebben een seculiere naam zoals Amicitia of de plaatsnaam; 175 daarvan zijn een harmonie of fanfare, en 22 een schutterij (tab. 2).

Tabel 2. Culturele verenigingen opgesplitst naar naamgeving

	blaasmuziek	schutterswezen	samen
parochieheilige als patroonheilige	88 (28,5 %)	131 (69,3 %)	219 (44,1 %)
generieke patroonheilige	45 (14,6 %)	36 (19 %)	81 (16,3 %)
geen naamgevende patroonheilige	175 (56,8 %)	22 (11,6 %)	197 (39,6 %)
Totaal	308 korpsen	189 schutterijen	497 verenigingen

De binding aan het kerkelijk, meer specifiek het lokaal-parochiale niveau is evident, maar veel sterker geprononceerd bij de schutterijen dan bij de harmonieën/fanfares; schutterijen zijn dieper ingebed in het Limburgse katholieke leven van het interbellum. Ook de nieuwe mijnwerkersverenigingen werden op kleinschalig dorps- of parochieniveau opgericht, zelfs in de nieuw aangelegde 'kolonieën' waar rectoraten en patronaten de katholieke arbeidersverheffing bewaakten in de geest van de encycliek Rerum Novarum, aangestuurd door hoofdaalmoezenier Henri Poels. Hoe al die elementen konden samengaan, wordt geïllustreerd door een processievlag uit Terwinselen. Arthur Nols van de Kerkraadse Kunstkring leverde op het hoogtepunt van de mijnbouw voor parochie OLV Onbevlekt Ontvangen een groot aantal processievaandels. Op enkele daarvan zien we een inbedding van de mijnbouw en de geloofsgemeenschap in een idyllisch agrarisch landschap (afb. 7).

¹⁰ Zulke verenigings specifieke heiligen beantwoorden aan de patroonheiligen van standsorganisaties die we op 55 vaandels tegenkomen: Barbara voor de mijnwerkers, Isidorus voor de boeren, Eloy/Eligius voor de smeden, metaalbewerkers en middenstanders, Jozef voor de handwerklieden, enz.

Afb. 7: Processievlag Terwinselen (circa 1955) door Arthur Nols, met een agrarisch landschap in vogelvlucht, de parochiekerk en de mijn. Typierend voor deze kunstenaar zijn de pastelkleuren op een ongedifferentieerde lichte achtergrond, zachte contouren en zware gelaatstreken.

Landschap als beeldelement op vlaggen en vaandels: landbouw

Al die nieuwe verenigingen hadden hun vaandels, en al die vaandels putten uit een vaststaand repertoire van identiteitsbepalende beeldelementen. We hebben gezien hoe allesoverheersend de katholieke zelfidentificatie was, met de namen en vaak ook de afbeeldingen van patroonheiligen op maar liefst 484 vaandels, bijna de helft van het totale DRAPO-bestand. Het gebruik van gemeente- of provinciewapens is eveneens zo wijd verspreid dat we dit hier alleen pro memoria noemen. De vraag waar we ons nu op willen concentreren is: hoe, en in welke verdeling, figuren landschapselementen op de diverse vlaggen en vaandels?

In totaal vertonen 125 vaandels in het DRAPO-bestand een gebouw of landschap als beeldelement. Een volledige lijst is online raadpleegbaar op limburgsevaandels.nl/landschappen. Een 23-tal daarvan komt voor rekening van de landbouworgani-

saties: LLTB, Jonge Boeren en Boerinnenbond.¹¹ Sommige van die landschappen zijn generiek (een beetje zoals de ploegende boer in het SHCL-masthead op afb. 4), vooral als het gaat om een uitbeelding van de H. Isidorus voor een akker. Zo'n generieke akker is soms sterk geabstraheerd, maar vaak ook als een perspectiefisch landschap afgebeeld, met ploegende of zaaïende boer en zonnegloren aan de horizon (afb. 8).

Afb. 8: Jonge Boeren Montfort. Ontwerp Jos. Lommen, 1927 [Collectie SHCL]

Hoogstens biedt een dorpskerkje en een bosschage-coulisse een Limburgse couleur locale. Naargelang die kerkjes herkenbaar en karakteristiek zijn voor de standplaats van de LLTB-afdeling kan het gebruik van het landschap als identifi-

11 Het corpus is online op limburgsevaandels.nl/agrolandschap.

catie-element meer naar voren treden. Voorbeelden zijn de vaandels van de Jonge Boeren van Buggenum, Grubbenvorst, Swalmen en Cadier en Keer (alle 1930), St. Geertruid 1936 (afb. 9), Heer 1953 en (ongedateerd) Maasbree en Castenray.

Afb. 9: Jonge Boeren St. Geertruid 1936 [Parochie St. Geertruid]

Een ontwerp uit 1934 van Math. Lommen (zoon van Jos Lommen; afb. 8) verdient aandacht omdat het de overgang naar een strengere art-decostijl illustreert (afb. 10). Lommen jr. combineert diverse abstracte elementen tot een concrete lokale identificatie: St. Isidorus op een akker met zonnegloren, het 'Sterre der Zee'-wapenschild van bisschop Lemmens, dat in de jaren 1930 algemeen werd ingezet als het religieuze wapen van Limburg, en het silhouet van de kerk van Neerbeek met landbouwattributen.

Afb. 10: Jonge Boeren Neerbeek, 1934, Ontwerp Math. Lommen [Collectie SHCL]

Die combinatie, en ook de gedekte aardkleuren, herkennen we in een vlag van Edmond Bellefroid en René Smeets uit hetzelfde jaar (1934) voor de Jonge Boeren van Baarlo (afb. 11).

Stijl en smaak zouden zich tot in de jaren 1960 verder blijven ontwikkelen. De zusters van het klooster Bethanië te Venlo maakten vlaggen in krachtige heldere kleuren, met vaak gedurfde vormabstracties. Hun vlag voor de Boerinnen-Jeugdbond van Kessel (1963, afb. 12), vertoont een portret van Bernadette Soubirous vooraan op een trits van wapenschilden (met dat van Kessel achteraan); boven een gestileerde Maasoever torenen de Kesselse kerk en de burchtruïne uit. Hetzelfde kloosteratelier had al in 1950 dezelfde kenmerkende 'technicolor'-kleuren gebruikt voor de Kesselse Jonge Boeren.

Afb. 11: Jonge Boeren Baarlo, René Smeets, naar ontwerp van Edmond Bellefroid, 1934 [Collectie Limburgs Museum]

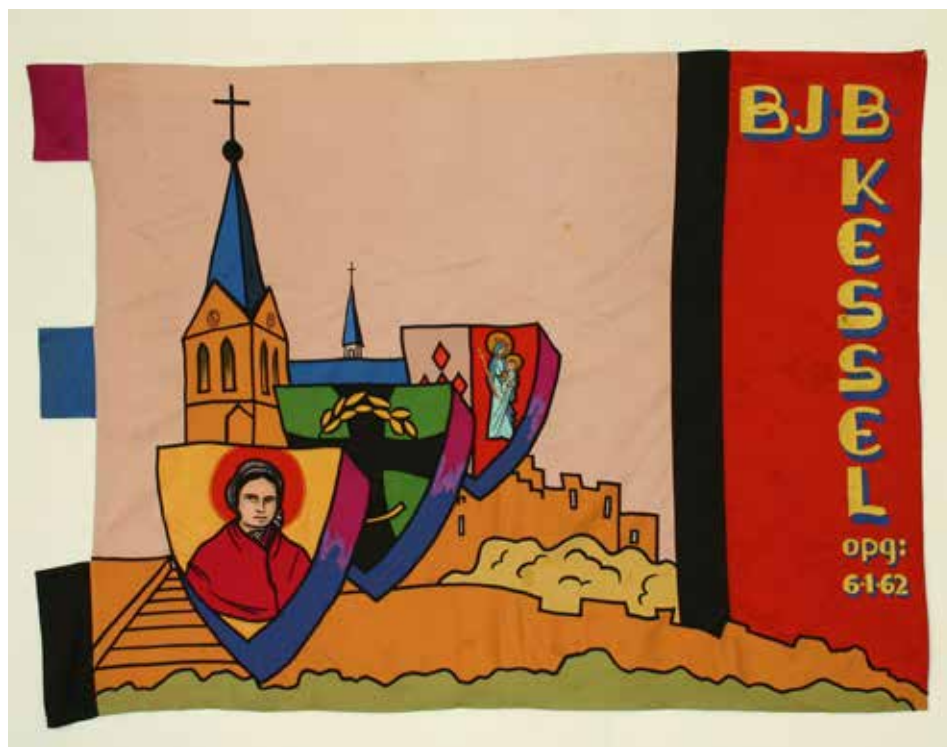
Latere vaandels zijn vaker tot geometrische vormen geabstraheerd, maar zelfs dan laat de LLTB-vlag van Well nog herkenbaar het silhouet van een ploeg zien en (van bovenaf) de in 1958 gebouwde St.-Vituskerk.

Werklieden en Mijnbouw

De oudste werklidenverenigingen plaatsen zichzelf in een landschap dat aan de LLTB-vaandels doet denken.¹² Vaak combineert het landschap een (plaatselijke) kerk met het silhouet van een fabriek of mijn. Dat symboliseert het ideaal van het harmonieuze 'ora et labora' van katholicisme en maatschappelijke belangenbehartiging. De vlag op afb. 13, uit 1930, werd vervaardigd door een van oorsprong Venloos atelier dat zich in de bedevaartsplaats Kevelaer had gevestigd en zich toelegde op kerkelijke kunst. Zelfs het agrarische zonnegloren is van de partij, met dien verstande dat de zon nu de naam 'Rerum Novarum' draagt.¹³ Werklidenvereni-

¹² Het corpus omvat 84 vaandels en is raadpleegbaar op limburgsevaandels.ml/werkliden.

¹³ 'Rerum Novarum' komt voor als motto op een vijftal vaandels van RK Werklidenverenigingen.

Afb. 12: Boerinnen-Jeugdbond Kessel, Zusters van Bethanië (Venlo), 1963 [Collectie Limburgs Museum]

gingen hebben slechts incidenteel landschapsvaandels (silhouetten van Maastricht, Kessel, Roermond; de kerk van Reijmerstok) en houden het qua iconografie meestal bij de patroonheilige en de werktuigen van het ambacht.

Een belangrijke aftakking van de werklieden/arbeidersverenigingen waren de mijnwerkersbonden. De Nederlandsche Rooms-Katholieke Mijnwerkersbond (afgekort als NKMB of RKMB, ontstaan in 1903 als een Bond van RK Mijnwerkersverenigingen) was aangesloten bij het RK Werkliedenverbond (na 1945 KAB) en had afdelingen her en der in de provincie. Het DRAPO-bestand identificeert er 45, met een noordwaartse verspreiding tot in Linne, Montfort en Meijel. Deze afdelingen gebruikten in de periode 1906-1961 allemaal hun vaandels (zie limburgsevaandels.nl/galerijmijnbouw)

soms gecombineerd met de titel van de eropvolgende encycliek 'Quadragesimo Anno' (1931) en met pauselijke en bisschoppelijke wapenschilden: de provinciale bondsvlag (1920), St. Paulus Vaals (1914), Carolus Borromeus Venlo (1928), Hulsberg (1932) en Puth (ongedateerd).

Afb. 13: RK Werkliedenvereniging St. Carolus Borromeus (Venlo), Kunststickerie Leo Peters (Kevelaer), 1928. Een banderol in de pauselijke kleuren omgordt het rood-wit-blauwe wapenschild [Collectie Limburgs Museum]

Mijnwerkersvaandels worden in de jaren 1930 steeds talrijker en hebben qua stijl ook een 'jaren dertig'-design. Door hun industriële context ogen ze veel modernistischer van opzet dan de agrarische of de eerdere werkliedenvaandels: meer mechanica, minder natuur; meer industrie, minder ambacht. Van vogelvluchtperspectieven is geen sprake meer: de weergave wordt tot een silhouet gereduceerd en vaak naar zwart-wit vereenvoudigd. Slechts incidenteel verwijzen die silhouetten van mijnbedrijven naar een specifieke plaats, zoals dat van de Domaniale Mijn op een vlag uit Bleijerheide (afb. 14).

Zulke uitzonderingen daargelaten, zijn de silhouetten van steenberg, schachtorens en (later) koeltorens eerder generiek van aard, als achtergrond bij andere elementen zoals St. Barbara, het 'hamer en moker'-symbool of de mijnlamp als attribuut. Sommige vaandels beelden een ondergrondse scène uit, meestal met St. Barbara als beschermster van een mijnwerker; bijvoorbeeld de vlaggen van de Sloveense mijnwerkersvereniging Sv. Barbare (1925, Math. Lommen), van de KNMB Heerlerheide en van de KNMB van de Brunssumse buurtschap Rumpen (afb. 15).

Afb. 14: NKMB afdeling Bleijerheide, Discovery Museum (Kerkrade). De Nederlands-patriottische rood-wit-blauwe kleurstelling suggereert de jaren na 1945. De combinatie met de pauselijke kleuren geel en wit, ook in de lussen en franje, duidt erop dat de verzuiling nog intact is [<https://www.demijnen.nl/collectie/object/vlag-nederlandse-katholieke-mijnwerkersbond-nkmb-afdeling-bleijerheide>]

Mijnbouwlandschappen- of -gebouwen wijzen, als abstract horizonsilhouet, op het mijnbedrijf als zodanig, zonder specifieke lokaliteit. Deze vaandels zijn om die reden algemeen 'Limburgs' te noemen.

De enige specifieke lokalisering is dan de tekstueel vermelde plaats. Die is vaak buiten de eigenlijke mijnstreek gelegen, betreffende het dorp of de parochie van de forensende mijnwerkers, zoals Eys-Wittem (afb. 16, in art-decostijl) of, meer modernistisch, Grevenbicht (afb. 17) en Kunrade (afb. 18).

Afb. 15: NKMB (Rumpen-Brunssum), Zusters Franciscanessen Missionarissen van Maria (Maastricht), naar een ontwerp van de Maastrichtse uniformfabrikant J. van Noorden, 1931 [Particulier bezit]

Afb. 16: R.K.M.B Eys-Wittem, vervaardigd door Anton van Es en René Smeets, Tegelen, naar ontwerp van René Smeets, 1929 [Collectie Discovery Museum]

Afb. 17: R.K.M.B St. Barbara, Grevenbicht-Papenhoven.

Afb. 18: KNMB Kunrade, 1961. Er is reeds een 'jaren zestig'-gevoel bespeurbaar in de speelse, onregelmatige belettering, en heldere kleurstelling, en in de zijwind die over de koeltorens en door het haar en de mantel van St. Barbara waait [Collectie Discovery Museum]

Harmonieën en schutterijen

Landschappen vormen een identificerend beeldelement in elf vaandels van harmonieën/fanfaren (negen Type B-vaandels en twee vlaggen; online op limburgsevaandels.nl/blazerslandschap). Eén daarvan bevat een mijnsilhouet in een lier (harmonieorkest van de Staatsmijn Wilhelmina, Terwinselen, 1958); vier vertonen de patroonheilige voor de naar hem vernoemde parochiekerk: St. Jozef Kaalheide, 1929; Unitas et Fidelitas Gennep (St. Martinus, 1962); St. Joseph Weert en St. Bavo Nuth (ongedateerd). Kenmerkende bouwwerken staan afgebeeld op de vaandels van St. Caecilia Spekholzerheide (1991), Voerendaal (2004) en Kessel (2006). Harmonie Berggalm Noorbeek vertoont op een wat oudere vlag het dorp in zijn weidse, landschappelijke omgeving, perspectivisch gezien in vogelvlucht. Een opmerkelijk realistisch, perspectivisch beeld biedt ook het jongere vaandel van Fanfare Renantia Griendtsveen (afb. 19).

Afb.19: Fanfare Renantia Griendtsveen [In verenigingsbezit]

Een ander recent en opmerkelijk exemplaar is de vlag van Fanfare St.-Caecilia Schinnen (2019). Het vertoont het korps zelf, joyeus marcherend in een bosrijk heuvel-landschap tussen de St.-Dionysiuskerk en de kapel op de Kregelberg (afb. 20).

Afb. 20: Fanfare Sint Caecilia Schinnen, vervaardigd door Frank Koel (Cuijk), 2019 [In verenigingsbezit]

Deze laatste beide exemplaren vertonen ook een nieuwe stijl. De modernistisch-industriële toonzetting van de mijnbouw had nooit veel ingang gevonden in de vaandels van de vrijetijdsverenigingen. Daar zien we enerzijds een voortzetting van de naturalistische patroonheilige-met-kerk (in de stijl van de landbouw- en werkliedenorganisaties) en anderzijds, na de jaren 1960, een terugkeer naar vrolijke, heldere kleuren met natuurlijke vormen en stevig aangezette zwarte contouren. Die stijl heeft in recente decennia breder ingang gevonden dankzij het genre van het stripverhaal (de marcherende fanfare van Schinnen zou zó uit een tekenfilm weggelopen kunnen zijn), maar de wortels van de 'klare lijn' van Kuifje gaan terug op de affichekunst van de belle époque (denk aan Alphonse Mucha) en op negentiende-eeuwse wandschilderingen. In die traditie werkten gedurende de naoorlogse jaren ook de Zusters van Bethanië in Venlo (afb. 12).

Bij de schutterijen vinden we 23 landschapsvaandels: twee type-B vaandels en 21 vlaggen – een significant andere verdeling dan bij de blaasorkesten.¹⁴ Acht hiervan vertonen het bekende schema van de patroonheilige met parochiekerk. Het hoofd van St. Jozef op de vlag van St. Jozef Vijlen (afb. 21) doet sterk denken aan de manier waarop de heilige is afgebeeld op de vlaggen van de werkliedenverenigingen van Kessel en Stevensweert.

Afb. 21: Schutterij St. Jozef Vijlen, 1953 [In verenigingsbezit]

Ook de vlag van St. Lambertus Oirsbeek (versie van 1936, afb. 22) vertoont de bekende stijlelementen van het interbellum, zoals het gebruik van de 'Sterre der Zee' als Limburgs-diocesaan wapenschild, en de vlakverdeling die de Maastrichtse Franciscanessen vaak hanteerden. Kenmerkend is de relatief korte levensduur van de vlaggen; 'uittrekken' met vliegend vaandel is een kernbezigheid van schutterijen, en hun vlaggen moeten daarom ook vaker worden vervangen. St. Lambertus bezigde een meer abstract ontwerp op een vaandel uit 1961 maar keerde terug naar het patroonheilige-in-landschap-stramien op de vlaggen van 1978 en 2004. Ook St. Jozef Vijlen heeft meerdere vlaggen 'versleten' in de loop van de twintigste eeuw.

14 Online op limburgsevaandels.nl/schutterslandschap.

Afb. 22: Schutterij St. Lambertus Oirsbeek, vervaardigd door de Zusters Franciscanessen Missionarissen van Maastricht; versie 1936. Deze vereniging bezit ook vlaggen uit andere jaren met dezelfde landschapselementen: de Lambertuskerk en de witte windmolen [in verenigingsbezit]

Voor schutterijen is de sterke neiging tot 'zelfhistorisering' typerend. Het oprichtingsjaar van St. Lambertus Oirsbeek was op de vlag van 1936 aangegeven als 1660; in 1953 was men ertoe gekomen om de schutterij terug te voeren op een voorganger uit 1353 en werd het oorsprongsjaartal navenant gewijzigd. Dat leidt tot een karakteristieke spanning tussen de steeds hernieuwde 'nieuwheid' van de vlaggen en de beklemtoning van de ouderdom van de vereniging. Het best komt die 'tijds-pagaat' tot uiting in de vlag van de Sjtadssjötterie Sint Rosa Zitterd. Deze hanteert weliswaar als oprichtingsjaar 1988, maar ziet zichzelf als heroprichter en als opvolger van een Sittardse stadsschutterij die in het *ancien régime* actief was, in 1868 werd gereactiveerd (eveneens onder schutpatrones St. Rosa) en die ten gevolge van de Wet op de Landweer in 1901 was ontbonden.

Afb. 23: Sjtadssjötterie St. Rosa Zitterd, 2013 [In verenigingsbezit]

De vlag van 2013 (afb. 23) is bruto anachronistisch. Enerzijds radicaal eigentijds, met digitaal gegenereerd opschrift en geometrisch blokkenpatroon – de witblauwe schakering refereert aan een oudere vlag. Maar tevens de reproductie van een schilderij uit 1828 uit de sacristie van de Michielskerk aan de Markt. De heilige is afgebeeld met haar attributen: rozenkroon, crucifix en een anker dat een stad omvat (in dit geval niet haar eigen stad Lima (Peru), maar Sittard). Naast het stadsbeeld van Sittard is ook de Rosakapel op de Kollenberg te zien, en boven de heilige het oude stadswapen van Sittard alsmede een banderol met chronogram dat wijst op haar tussenkomst bij een pestepidemie in 1668.

Zo wordt een barok-romantische iconografie geïncorporeerd in een eigentijdse, uiterst strak vormgegeven vlag. Het tijdloos-verbindende element daarin is het Sittardse stadsbeeld en de Rosakapel.

Conclusie: De makers, de stijlen, de uitstraling

We hebben in de bovenstaande illustraties enkele terugkerende namen gezien. Enkele daarvan behoren bij kloosterateliers: kloosterzusters vervaardigden kerkelijke gewaden en paramenten¹⁵ en in de loop van de twintigste eeuw ook in toenemende mate verenigingsvaandels (afb. 12, 15, 22). Met een serieuze studie naar deze religieuze nijverheidsindustrie moet nog worden begonnen; in het DRAPO-bestand zijn veertien kloosterateliers vertegenwoordigd met in totaal veertig vaandels.¹⁶ Belangrijke producenten waren voorts het familiebedrijf Lommen (afb. 8, 10). Jos Lommen was vanaf circa 1880 actief als kerkschilder in Roermond; zijn zoon Math. vestigde zich in Schaesberg. Zij specialiseerden zich in beschilderde vaandels op zijde (vgl. afb. 10).

Rond de laatste eeuwwisseling leverde Riek Vermeulen-Joosten uit Sevenum vaandels aan talrijke harmonieën en fanfares in Limburg en Brabant. Haar opdrachten bestonden vaak uit het vervaardigen van een nieuw vaandel op basis van het ontwerp van een ouder exemplaar. Veel plaatselijke boerinnenbonden, en de latere opvolgers LVB en Zij-Actief, stelden er eer in om zelf hun vlaggen te vervaardigen. Huisvlijt komen we her en der tegen vanaf de jaren 1970, terwijl aan de andere kant een nieuwe bedrijfsmatige aanpak is opgekomen met ondernemingen zoals die van zoals Frank Koel in Cuijk (afb. 20).

De traditie die door al die producenten is omlijnd werkt vooral picturaal: beeldenmerken en tekst zijn gearrangeerd rondom herkenbare, naturel weergegeven figuren of landschapselementen. De technieken (borduurwerk, incrustatie, beschildering, zeefdruk) zijn daartoe ook geschikt, en vaak zien we een 'klare lijn' die teruggaat op de wandschilderingen van de neogotiek – het Roermondse atelier Cuypers tekende voor een aantal vroege processievaandels in neogotische stijl – met duidelijke contouren en heldere kleuren. Die traditie wordt in de jaren 1940 getemperd door invloeden vanuit de art deco: de vaandels vertonen vaker gestileerde figuren en een meer gedekt kleurenpalet.

15 Daarover: Marike van Roon, *Goud, zilver & zijde: Katholieke textiel in Nederland, 1830-1965* (Zutphen 2010).

16 Het gaat om de Benedictinessen van Regina Pacis (Valkenburg), Carmelitesen van Sittard, Dominicanessen van Bethanië (Venlo), Franciscanessen – Missionarissen van Maria (Maastricht), Franciscanessen der Onbevleete Ontvangenis (Herpen), Zusters Passionisten van het Gemmaklooster (Sittard), Zusters Brigittinessen van Weert, Zusters Misericorde (Maastricht), Zusters van de Gekruisigde Jezus (Brunssum), Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid (Neer), Zusters van de H. Carolus Borromeus ('Onder de Bogen') (Maastricht), Zusters van de Heilige Geest van de Altijdurende Aanbedding (Steyl), Zusters van het Arme Kind Jezus (Simpelveld), en Zusters van het Kostbaar Bloed (Tienray). 41 door hen geproduceerde vaandels staan online op limburgsevaandels.nl/kloosterproductie.

Daar loopt in het midden van de twintigste eeuw een ander stijlpatroon doorheen. Dat werd uitgedragen door ontwerpers als Edmond Bellefroid (1893-1971), Jos Postmes (1896-1934, directeur van de Maastrichtse Kunstnijverheidsschool), René Smeets (1905-1976, leerling van Charles Eyck, van 1950 tot 1970 directeur van de Akademie voor Industriële Vormgeving Eindhoven) en de Roermondenaar Léon Capiou (1891-1953).¹⁷ Zij waren vooraanstaande, professionele vertegenwoordigers van de nieuwe, moderne kunstnijverheid in de provincie, werkten met nieuwe technieken zoals batik, en de stijl van hun ontwerpen brak bewust met de neogotische traditie van Cuypers. Hun inspiratie sloot eerder aan bij de toegepaste kunsten die in Limburg begonnen te floreren onder modernistische voortekenen: glas in lood (ook de Maastrichtse glazenier Jérôme Goffin ontwierp geïncrusteerde vaandels), keramiek en grafisch ontwerp. Daarbij paste een toenemende abstractie en vlakverdeling in onregelmatige geometrische veelhoeken (afb. 10, 11, 16).

Deze eerste inventarisatie legt een aantal zichtlijnen open die uitnodigen tot nader onderzoek. De productie is daar één van: de rol van klooster-ateliers (hielden zij bedrijfsarchieven bij?), de carrières en netwerken van kunstenaars in de toegepaste dan wel vrije kunsten (zoals vader en zoon Arthur en Frans Nols, of het cohort van vrouwelijke textielkunstenaars), de verhouding tussen professioneel ambacht en huisvlijt, de aanbesteding binnen dan wel buiten de provincie. Ook de verhouding tot werk van producenten als Bellefroid in andere media en genres intrigeert. En, bovenal: hoe Limburgs is dit? Hoe verhouden de patronen die hier in beeld komen zich tot Nederland als geheel, of tot aanpalende regio's zoals het Rijnland, Noord-Brabant of België?

Hoe dan ook zijn de Limburgse vaandels een graadmeter in tweeledig opzicht: van de zich ontwikkelende smaak, en van de Limburgse samenleving en sociabiliteit. Wat er kenmerkend 'Limburgs' aan is, is slechts ten dele in de gebruikte landschappen te vinden. Die zijn, net zoals in het Limburgs volkslied, tamelijk oppervlakkig: korenvelden, boscoulisten, een rivier. Het is vooral de mijnbouw die een (binnen Nederland) herkenbaar Limburgs landschap oplevert, maar dat wordt vooral schetsmatig ingezet: als achtergrondsilhouet, vaak weinig specifiek lokaal. De gebouwen die zich in dat landschappelijk decor bevinden zijn wel degelijk karakteristiek: de kastelen, de stads-skylines van Maastricht en Roermond, en bovenal de

17 Gegevens van de website van RKD Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis (research.rkd.nl), en de beschrijving van het archief Capiou bij het SHCL (EAN_1156). Voor Bellefroid: Nic. Tummers en Charlotte Scharmann (red.), *Edmond Bellefroid: De wisselwerking tussen vrije kunst en design* (bijdragen Bellefroid-symposium, Maastricht 1993; z.p. 1994).

parochiekerken. Zij benadrukken vooral de lokale eigenheid, maar identificeren de voorstelling niet als 'Limburgs'.

Er is echter een drietal redenen waarom al deze vlaggen, lokaal dan wel generiek als ze zijn, niettemin een typisch Limburgs corpus vormen. Om te beginnen zijn wij weinig significante verschillen tegengekomen tussen Noord-, Midden- en Zuid-Limburg, of tussen steden en dorpen. Die homogeniteit is veelzeggend en strekt zich zelfs uit over de andersoortige economie en huisvestingspatronen van de Mijnstreek.

Voorts zijn al deze vaandels, *tutti quanti*, diepgaand doordeesemd van het kerkelijk leven van het diocees Roermond (met overal een bewust antimodernistisch cultuurtraditionalisme en in de Mijnstreek en de standsorganisaties het 'Rerum Novarum'-werk van Henri Poels). We lezen over de letters RK heen als was het een lidwoord, een verbale achtergrondruis; en de intensiteit waarmee patroonheiligen van parochiekerken naam- en beeldbepalend zijn is ook dermate alomtegenwoordig dat het ons niet meer opvalt. In analogie met het 'banale nationalisme' van Michael Billig¹⁸ zouden we hier kunnen spreken van een 'banaal katholicisme': een vanzelfsprekendheid in de symboliek van de sociabiliteit die alledaags en onopvallend wordt – maar daarom juist niet minder krachtig. Ideologie in camouflagekleding. In dit vaandelbestand, en de onderliggende sociabiliteit, zien we een krachtige bevestiging van Peter Nissens stelling dat de Limburgse identiteit door het diocees Roermond is gevormd.¹⁹

Een derde aspect van de 'Limburgse' uitstraling van deze vaandels is juist hun fijnkorrelige lokalisme. Met kerkgebouwen op meer dan tachtig vaandels van arbeiders-, mijnwerkers-, muziek- en schuttersverenigingen vormen deze een schoolvoorbeeld van 'campanilisme': de verknochtheid aan de eigen klokkentoren. Wat deze iconografie uitbeeldt zijn de talrijke 'Loeënde Klokke' die zich nooit verder weg bevinden dan op gehoorsafstand, maar die in hun gezamenlijkheid toch als karakteristiek gelden voor het geheel van 'Limburg mie landj'. De indruk dat de sociabiliteit in Limburg ongewoon fijnmazig lokalistisch is, wordt door de iconografie van deze vaandels bevestigd.

18 Michael Billig, *Banal Nationalism* (London 1995).

19 Peter Nissen, 'Constructie en deconstructie van het katholieke Limburg', in: Knotter, *Dit is Limburg!*, 99-114.

Joris Roosen en Nico Randeraad

LANDSCHAPSELEMENTEN OP LIMBURGSE BRIEFHOOFDEN, 1850-1960

Abstract

This article explores the use of landscape elements in letterheads from Limburg between 1850 and 1960. Letterheads, initially intended as a business identifier, evolved into a form of direct advertising, particularly for industries, hotels, and shops. With advances in lithography, companies could afford intricate logos and imagery on their correspondence, often showcasing their factories against stylized backdrops. These visual elements, though often overlooked by historians, offer valuable insights into the industrialization and the changing urban landscape of Limburg. This article focuses on how lithography, photography, and abstract representations were used to depict factories, transport infrastructure, and rural surroundings. It highlights the artistic choices in portraying these landscapes to emphasize progress, industrial productivity, and economic optimism.

Inleiding

Een briefhoofd is een voorgedrukte koptekst op klein handelsdrukwerk, zoals offertes, rekeningen of brieven, met de bedrijfsnaam, de naam van de eigenaar, het adres en andere gegevens. Vanaf het midden van de negentiende eeuw zien we een sterke groei van briefhoofden op de correspondentie van industrieën, handelsfirma's, hotels en winkels. Ze dienden als 'visitekaartje' en boden ondernemingen een manier om zichzelf, hun producten en diensten aan consumenten en zakelijke partners te presenteren. Innovaties in de grafische industrie maakten het mogelijk om relatief goedkoop fraaie beeldmerken op briefpapier en rekeningen te drukken. Deze varieerden van de naam en het adres van het bedrijf in een aansprekende belettering tot gedetailleerde ornamentatie. Briefhoofden waren een vorm van directe reclame, die voor alle bedrijfstypes binnen het bereik der mogelijkheden kwam te liggen.¹

Briefhoofden worden vaak over het hoofd gezien als historische bron. Toch kunnen ze voor historici van even groot belang zijn als tekstuele documenten.²

- 1 J.J.F. van den Boogard, 'Ter attentie van ... Negentiende-eeuwse briefhoofden uit de collectie van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg', in: H.J.J.M. van der Bruggen e.a. (red.), *Regionale geschiedenis zonder grenzen: opstellen aangeboden aan prof. dr. J.C.G.M. Jansen* (Maastricht 1998) 178. Zie ook J. Roosen en N. Randeraad, 'Het Limburgse briefhoofdenproject. Van alledaagse bedrijfsrespondentie tot tijdloos (digitaal) erfgoed', *De Maasgouw* 143 (1) (2024) 4-11.
- 2 Graham Hudson, 'Printed ephemera and design history', *Art Libraries Journal* 6 (1) (1981) 20-32, aldaar 20; Andrew J. May, Stephen Banham and Christine Eid, 'Paper ambassadors. Letter heads and the

Sterker nog, in sommige gevallen zijn ze de enige overblijvende visuele representatie van niet meer bestaande winkels, bedrijven of fabrieken.³ Daarnaast kunnen ze ook een idee geven van de verdwenen omgeving van de desbetreffende onderneming. De briefhoofden bieden soms een uniek perspectief op de manier waarop het (in veel gevallen) stedelijke landschap evolueerde in de eeuw die volgde op de industrialisatie van Nederland. Limburg, waar met de ondernemingen van Petrus Regout in Maastricht in de jaren 1830-1840 de eerste grootschalige industriële mechanisering tot stand kwam, vormt in dit opzicht een interessante casus.⁴

Binnen de context van dit themanummer van het jaarboek kijken we in dit artikel specifiek naar Limburgse briefhoofden waarop landschappelijke elementen worden afgebeeld. Laten we voorop stellen dat die landschappen doorgaans van secundair belang waren en slechts een context vormden voor de bedrijfsgebouwen, die centraal stonden. De focus ligt in deze bijdrage op lithografische afbeeldingen, al reflecteren we ook op fotografie en geabstraheerde weergaven. We stellen de vraag wat de functie van landschappelijke elementen op de Limburgse briefhoofden was, en welke veranderingen optraden in de periode van het midden van de negentiende eeuw tot het midden van de twintigste eeuw – de hoogtijdagen van het geornamenteerde lithografische briefhoofd. Een logische aansluitende vraag is of er een herkenbaar Limburgs landschap te zien valt.

Lithografieën als landschapsteksten

In zijn studie over de manier waarop het stedelijk landschap in Amerika visueel werd weergegeven in de eeuw na 1825, maakte Richard Schein gebruik van duizenden lithografische stadsgezichten, een bijzonder genre dat in die periode in zwang was. Volgens hem kunnen deze gezien worden als ‘landschapsteksten’, die een verhaal vertellen over groeiende steden tegen de achtergrond van de economische expansie. Het zijn waardevolle visuele documenten van de stedelijke geschiedenis, die zowel het culturele landschap als menselijke activiteit weerspiegelen.⁵ Ze zijn meer dan louter registraties van de stedelijke en industriële omgeving; het zijn geconstrueerde beelden die veranderende attitudes en idealen weerspiegelen. De

iconography of urban modernity’, *Provenance: The Journal of Public Record Office Victoria* 13 (2014) 44-45.

³ *Ibidem*, 48.

⁴ J. de Vries, ‘Economische groei en industrialisatie in Nederland 1850-1914’, *Maandschrift Economie* 33 (3) (1968) 118-128; A. Knotter, *Keramiekstad. Maastricht en de aardewerkindustrie in de negentiende en twintigste eeuw*. Uitgave Sociaal Historisch Centrum voor Limburg-SHCL/WBooks (2016).

⁵ Zie over de industriële litho’s ook Helena Wright, ‘The image makers. The role of the graphic arts in industrialization’, *The Journal of the Society for Industrial Archeology* 12 (2) (1986) 5-18, aldaar 5-6 en 16.

lithografieën die Schein bestudeerde, presenteren landschappen die niet waarde-vrij zijn en een (verborgen) culturele betekenis hebben.⁶

In die zin zijn onze briefhoofden te vergelijken met de bronnen die Schein voor zijn analyse gebruikt. Ook briefhoofden – hoe alledaags ook – zijn een verbeelding van de manier waarop opdrachtgevers en makers hun wereld zagen. Ze zijn weliswaar ingebed in het kader van individuele ondernemingen maar hebben voldoende gemeenschappelijke kenmerken om patronen te herkennen en nader te onderzoeken. In het voetspoor van Dominic Alessio, wiens werk we later zullen presenteren, gaan we op zoek naar visuele clichés die al dan niet typisch Limburgs zijn.

Limburgse briefhoofden

Dit onderzoek vloeit voort uit het Limburgse briefhoofdenproject, waarvan in december 2023 de eerste fase voltooid werd. De briefhoofdencollecties van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL) en het Historisch Centrum Limburg (HCL) werden in hun geheel gedigitaliseerd. Ieder briefhoofd werd afzonderlijk gescand door een vrijwilliger en kreeg een unieke bestandsnaam toebedeeld. Deze digitale collectie bevat ruim 24.600 briefhoofden, lopende van het vroegste exemplaar uit 1840 tot de meest recente toevoegingen uit 1995.

Het SHCL bezit een verzameling historische briefhoofden van circa 9500 exemplaren, die deel uitmaakt van de bredere documentatiecollectie van het instituut. Deze collectie is om verschillende redenen opgebouwd. Tijdens het 25-jarig jubileum van het SHCL in 1974 benadrukte archivaris Theo Huys het belang van documentatie en stelde hij dat deze niet minder waardevol is dan archiefstukken. In tegenstelling tot sommige verzamelingen die uit persoonlijke interesse zijn ontstaan, werd de collectie briefhoofden in de jaren 1970 doelbewust en systematisch opgebouwd.⁷ Een aanzienlijk deel van deze briefhoofden komt uit het archief van de Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (LOZO), de voorloper van het huidige MKB-Limburg.⁸ De briefhoofdencollectie van het HCL is nog omvangrijker en bevat circa 14.600 exemplaren. De collectie kwam in het begin van de jaren 1980 tot stand. Aanvankelijk werd de collectie vooral samengesteld uit de correspondentie en de facturen uit het archief van het Burgerlijk Armbestuur in Maastricht. Na verloop van tijd werd deze collectie aangevuld met briefhoofden

⁶ R.H. Schein, ‘Representing Urban America. 19th century views of landscape, space and power’, *Environment and Planning: Society and Space* 11 (1) (1993) 7-21, aldaar 8 en 10.

⁷ Van den Boogard, ‘Ter attentie van ...’, 174-175.

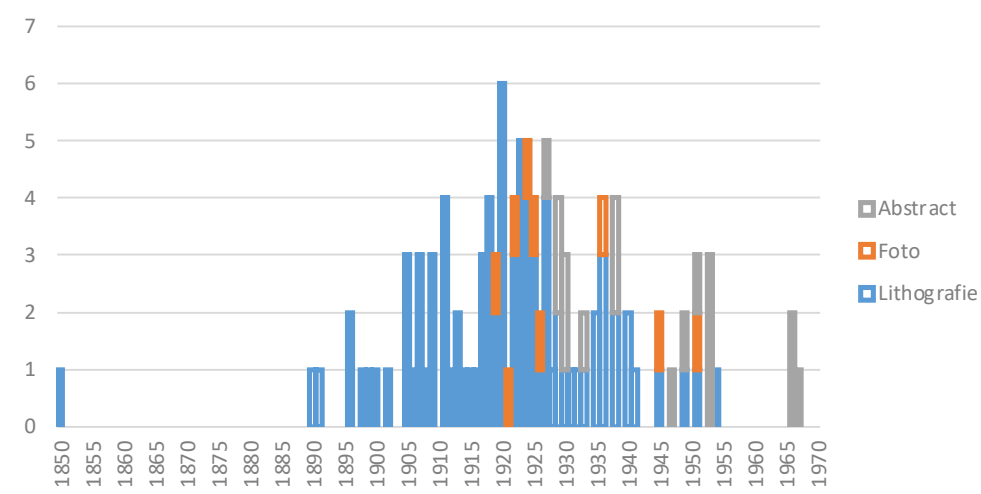
⁸ SHCL, EAN-0467, Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (LOZO), voorheen Katholieke Limburgse Middenstandsbond (KLMB) en aanverwante archieven, 1913-ca. 1990.

uit de correspondentie van andere archieven die opgeschoond werden.

In de collecties van het HCL en SHCL bevinden zich 116 unieke briefhoofden met landschappelijke elementen. Het oudste exemplaar binnen deze selectie dateert van 1850 en het jongste uit 1967. Hoewel niet elk jaar vertegenwoordigd is, biedt deze verzameling een goed overzicht van meer dan een eeuw aan landschappelijke weergaves op zakelijke brieven. Soms betreft het de toevoeging van enkele bescheiden elementen zoals een waterloop en een paar bomen, terwijl het in andere gevallen om uitgestrekte panorama's gaat die zowel stedelijke als rurale landschappen weergeven. Bij de overgrote meerderheid (87) gaat het om lithografische ornamentering. Daarnaast zijn er negen briefhoofden die fotografie gebruikten en negentien met geabstraheerde weergaven die een andere (modernere) druktechniek dan de lithografie toepasten. In één geval gaat het om een briefhoofd waarop een landkaart staat weergegeven; deze valt buiten de drie bovenstaande categorieën en laten we in dit artikel buiten beschouwing. Het betreft hier het briefhoofd uit 1959 van het transportbedrijf van P.M. Diederik in Born.

De onderstaande grafiek biedt een overzicht van het aantal briefhoofden met landschappelijke elementen per jaartal. Hieruit blijkt dat de bloeiperiode zich ruwweg situeert in het laatste decennium van de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw. Na 1950 is er een merkbare afname, wat te verklaren is door de opkomst van het abstracte bedrijfslogo, dat steeds meer het traditionele, fraai versierde briefhoofd verving en nog steeds in gebruik is.⁹

Grafiek 1. Landschappelijke elementen op Limburgse briefhoofden per categorie

9 H. Stol, Een boekje over huisstijl. Uitgave van De Erven Kuyper Colijn van de Bom (2005).

In bovenstaande grafiek vallen enkele duidelijke ontwikkelingen op. Lithografieën waren prominent van de tweede helft van de negentiende eeuw tot het einde van de jaren 1930. Vanaf het midden van de jaren 1920 verschenen geabstraheerde weergaven van landschappelijke elementen, die de dominante stijl werden van de jaren 1940 tot het midden van de jaren 1960. Fotografie werd vooral gebruikt van het begin van de jaren 1920 tot het begin van de jaren 1950. Door het beperkte aantal briefhoofden dat fotografie toepaste en de relatief korte populariteitsperiode van deze techniek, kan het worden gezien als een niche-techniek in de eerste helft van de twintigste eeuw.

Hieronder zullen we de belangrijkste bevindingen voor de drie genoemde categorieën briefhoofden – te weten: a) lithografieën, b) fotografie en c) geabstraheerde weergaven – meer in detail bespreken.

A) Lithografieën

Het oudste briefhoofd met landschappelijke elementen is tevens een van de oudste exemplaren uit de gezamenlijke collecties van HCL en SHCL. Het betreft een briefhoofd van de leerlooierij en leertouwerij van de gebroeders Coopman uit Maastricht en Eijsden, gedateerd tussen 1850 en 1854.¹⁰ Het bedrijf had een vestiging in het Jekerkwartier in Maastricht en in de Dorpsstraat in Eijsden.

Het briefhoofd toont waarschijnlijk een representatie van de Eijsdense looierij, gelegen nabij de Maas. Uit informatie over de openbare verkoop van het bedrijfspan in 1906 blijkt dat de rivier werd gebruikt om het afval van de leerproductie af te voeren. In de aankondiging van de verkoop in de *Limburger Koerier* van 21 april 1906 werd het complex als volgt aangeprezen: 'De stoomleerlooierij is in volle werking, nieuw gebouwd, modern ingericht met afvoerkanaal tot in de Maas [...]'.¹¹ De Maas was in dit geval dus een welbewust toegevoegd landschapselement, aangezien het water een belangrijke rol in de productieketen van deze onderneming was.¹²

Het briefhoofd, ontworpen door lithograaf Ludwig Sohl, gevestigd in de Bogaardenstraat in Maastricht, laat de creatieve vrijheid zien die op het gebied van grafisch ontwerp in het midden van de negentiende eeuw mogelijk was geworden. De

10 Op het briefhoofd komen zowel het jaartal 1850 als 1854 voor. De datum van verzending is 1 januari 1850, maar het betreft een rekening die is opgesteld op 11 oktober 1854. Wegens een gebrek aan verdere informatie is het niet mogelijk een preciezere datum te achterhalen.

11 *Limburger Koerier*, 21 april 1906.

12 Dominic Alessio benadrukt dat waterlopen vaak op negentiende-eeuwse briefhoofden werden afgebeeld omdat ze een belangrijke functie vervulden, zowel in het productieproces als bij het goedkoop verwijderen van afvalstoffen. Dominic T. Alessio, 'Capitalist realist art. Industrial images of Hamilton, Ontario, 1884 to 1910', *Journal of Urban History* 18 (4) (1992) 456.

Afb. 1: Leerlooierij Coopman (Maastricht 1850/54) [Collectie HCL]

gedetailleerde weergave van de gebouwen is zo verfijnd dat individuele bakstenen en dakpannen duidelijk te onderscheiden zijn. Hoewel Alois Senefelder uit Beieren de lithografische druktechniek al aan het einde van de achttiende eeuw had uitgevonden, werd deze pas vanaf 1840 op briefhoofden toegepast.¹³ Lithografie was in wezen op tekenen gebaseerd; alles wat getekend kon worden, kon in het ontwerp worden opgenomen: sierlijke letters, elegante handschriften, vignetten en andere illustraties.¹⁴ Bij het vervaardigen van een lithografie voor briefpapier werd een ontwerp op een steen of plaat aangebracht. Deze werd vervolgens zodanig behandeld dat de inkt alleen aan de tekening hechtte. Vervolgens werd de inkt op het ontwerp aangebracht en door een pers op het papier overgebracht, wat resulteerde in gedetailleerde en consistente afdrukken op het briefpapier. Het onderstaande briefhoofd van de Maastrichtse boekdrukkerij Leiter Nypels uit de jaren 1860 toont een centraal onderdeel van het productieproces; de pers wordt aangedreven door een stoommachine.

13 Jadviga M. Da Costa Nunez, 'The industrial landscape in America 1800 to 1840. Ideology into art', *The Journal of the Society for Industrial Archeology* 12 (2) (1986) 33.

14 Hudson, 'Printed ephemera and design history', 22.

Afb. 2: Boekdrukkerij Leiter Nypels (Maastricht 1867) [Collectie SHCL]

In de eerste twee decennia van de negentiende eeuw werd lithografie vooral beschouwd als een kunstvorm die voornamelijk door Europese artiesten werd beoefend.¹⁵ Kunsthistorica Helena Wright wijst erop dat het in de daaropvolgende decennia, samen met de opkomende industrialisatie, van kunstvorm werd omgevormd tot een schaalbare industrie.¹⁶ De techniek verwierf snel grote populariteit. Volgens grafisch ontwerp expert Graham Hudson werd tegen de jaren 1850 vrijwel al het drukwerk dat enige vrijheid in ontwerp en decoratie vereiste met deze techniek geproduceerd.¹⁷ In Nederland gebeurde dat ook in die periode.¹⁸

De manier waarop bedrijfspanden en landschappelijke elementen op Limburgse briefhoofden werden weergegeven evolueerde met de tijd. De veranderingen die wij signaleren vertonen sterke overeenkomsten met de ontwikkeling die bij briefhoofden in Groot-Brittannië al eerder was ingezet.¹⁹

15 Peter C. Marzio, 'Lithography as a Democratic Art: A Reappraisal', *International Journal of Contemporary Artist* LEONARDO 4 (1) (1971) 37-48.

16 Wright, 'The image makers', 5-6 en 16.

17 Hudson, 'Printed ephemera and design history', 21.

18 D. van Lente, 'Illustratietechniek', in: *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving. Deel II, Gezondheid en openbare hygiëne. Waterstaat en infrastructuur. Papier, druk en communicatie* (Zutphen 1993) 274.

19 Katy Layton Jones, 'Advertising the town', in: *Beyond the Metropolis: The changing image of Urban Britain, 1780 to 1880* (2016).

Afb. 3: Roermondsche Stoom-Meelfabriek (Maastricht 1891) [Collectie HCL]

Het briefhoofd van de gebroeders Coopman uit 1850/54 is een fraai voorbeeld van de zogenaamde vignetweergave, die in Groot-Brittannië al gangbaar was in de jaren 1820. Kenmerkend voor deze stijl is dat een fabrieksgebouw op ooghoogte wordt afgebeeld, vaak met alleen de directe omgeving of zelfs het gebouw volledig geïsoleerd.²⁰ Na deze periode, tot ongeveer het midden van de negentiende eeuw, is in Groot-Brittannië het zogenaamde straatbeeld-vignet gangbaar. Hierbij werden bedrijfspanden binnen hun stedelijke context afgebeeld, gezien op ooghoogte vanaf de overkant van de straat.²¹ Het briefhoofd van de gebroeders Coopman is het enige voorbeeld dat we hebben voor het midden van de negentiende eeuw. Hierdoor kunnen we niet precies bepalen wanneer deze stijlverandering in Limburg plaatsvond. Pas vanaf 1890 beschikken we over een min of meer doorlopende reeks briefhoofden met lithografische weergaven van landschappelijke elementen. Op basis van het briefhoofd van de Roermondse stoom-meelfabriek uit 1891 blijkt dat het straatbeeld-vignet in deze periode nog steeds in Limburg voorkomt. Dit briefhoofd verschilt duidelijk van het eerdere voorbeeld uit 1850/54. Terwijl het oudere briefhoofd een relatief statische en eenvoudige weergave van het bedrijfsgebouw en de directe omgeving bood, is het tafereel uit 1891 veel indrukwekkender. De

20 Ibidem, 133-134.

21 Ibidem, 135-136.

weergave van de bedrijfsgebouwen en hun omgeving is zowel verfijnder als bombastischer. Het geheel geeft een dynamische indruk, wat verder wordt benadrukt door de rokende schoorsteen en de trein die op de achtergrond voorbijrijdt.

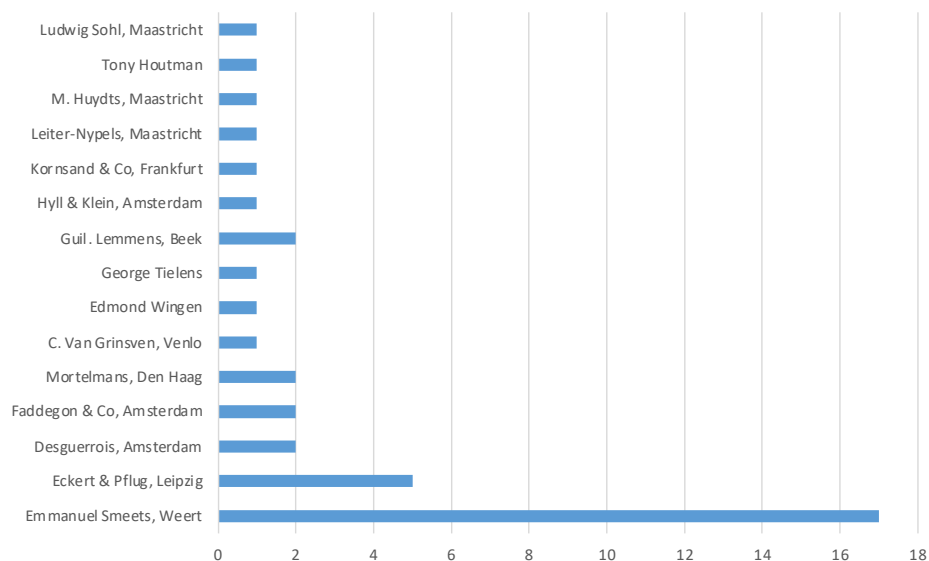
Afb. 4: Société Céramique (Maastricht 1900) [Collectie HCL]

Vanaf de jaren 1850 trad er in Groot-Brittannië een nieuwe ontwikkeling op in de stijl van lithografieën. Fabrieksgebouwen werden voortaan in vogelperspectief afgebeeld, geplaatst binnen een bredere context van het omliggende landschap.²² Volgens Richard Schein is de overgang van picturale weergave naar vogelperspectief in lithografieën te koppelen aan de opkomst van het industriële kapitalisme. Het vastleggen van bedrijfscomplexen vanuit vogelperspectief was volgens hem een manier om de opkomende industriële-kapitalistische orde te legitimeren, door concepten zoals vooruitgang en verandering centraal te stellen binnen het bestaande landschap.²³ Deze stijlverandering wordt duidelijk zichtbaar in Limburgse briefhoofden wanneer we exemplaren uit de jaren 1890 vergelijken met die uit de periode net na de eeuwwisseling. Het briefhoofd van Société Céramique uit 1900 illustreert deze evolutie. De fabrieksgebouwen worden vanuit de verte in vogelperspectief afgebeeld, met meer aandacht voor het omliggende landschap.

22 Ibidem, 138-140.

23 Schein, 'Representing Urban America', 7 en 15-17.

Grafiek 2. Aantal vermeldingen per vormgever/lithograaf

Hoewel we, door het beperkte aantal exemplaren en het gebrek aan doorlopende reeksen tussen 1850 en 1890, voor de Limburgse briefhoofden niet exact kunnen vaststellen wanneer bepaalde stijlen hun intrede deden, blijkt dat men langer vasthield aan een bepaalde stijl dan in Groot-Brittannië. Qua techniek en grafisch ontwerp doen de Limburgse briefhoofden echter niet onder voor hun Britse tegenhangers.

Van de 87 briefhoofden die gebruikmaken van lithografie, kunnen we bij 39 de naam van de lithograaf of ontwerper achterhalen. In de meeste gevallen worden niet alleen de naam van de lithograaf vermeld, maar ook de locatie van diens bedrijf. Uit de gegevens blijkt dat Limburgse ondernemingen vaak de voorkeur gaven aan regionale ontwerpers en lithografen. Van de 39 geïdentificeerde lithografen waren er slechts 13 gevestigd in een andere provincie of in het buitenland, terwijl er 26 in Limburg waren gevestigd. Daar zaten, naast commerciële drukkerijen, ook bekende kunstschilders tussen zoals (de in Venlo geboren) George Tielens (1888-1950) of (de in Maastricht geboren) Edmond Wingen (1906-1971).

Uit de analyse van de briefhoofden (zie grafiek 2) blijkt dat het bedrijf van Emmanuel Smeets uit Weert de regionale marktleider was, zelfs wanneer het aantal vervolgoopdrachten voor eenzelfde klant wordt meegewogen. Gedurende de gehele periode die in dit artikel wordt behandeld, blijkt Smeets de grootste speler te zijn. Daarbij is het wel opmerkelijk dat Eckert & Pflug uit Leipzig de tweede meest voorkomende lithograaf is, zij het op grote afstand van Smeets. Niet geheel toevallig is ook het briefhoofd van Smeets opgenomen in de selectie van briefhoofden met landschappelijke elementen.

Afb. 5: Boek- en steendrukkerij Smeets (Weert 1919) [Collectie SHCL]

Ondanks de voorkeur voor een ontwerper uit de eigen regio zochten Limburgse bedrijven soms ook lithografen van elders. Een goed voorbeeld vormen de briefhoofden van het bedrijf van de gebroeders Teeuwen uit Tegelen. De briefhoofden die voor 1905, 1918 en 1922 bewaard zijn gebleven werden ontworpen door Smeets. Het briefhoofd uit 1926 daarentegen werd door Eckert & Pflug ontworpen.

Het briefhoofd uit 1905 toont de bedrijfsgebouwen in Tegelen, Blerick en Kaldenkirchen, terwijl het briefhoofd uit 1922 ook een fabriek in Reuver weergeeft – een illustratie van de uitbreiding van de onderneming. Het ontwerp van het briefhoofd verschilt opvallend tussen 1905 en 1922. Wat nog opmerkelijker is, is dat het briefhoofd uit 1926, ondanks de wisseling van vormgever en drukker, sterke overeenkomsten vertoont met het briefhoofd uit 1922, dat door Smeets werd ontworpen. Hoewel de volgorde van de weergegeven fabrieken is aangepast, met Tegelen nu bovenin het midden, verschillen de briefhoofden niet noemenswaardig.

Afb. 6: Kleiwarenfabriek Gebr. Teeuwen (1905) [Collectie SHCL]

Het is zeer de vraag of het de keuze was van de gebroeders Teeuwen of van de ontwerper in Leipzig om dit eerdere ontwerp te handhaven. Het is mogelijk dat de gebroeders Teeuwen wilden vasthouden aan het ontwerp dat reeds bekend was bij hun bestaande klanten. Uit de overgebleven archieven is dit spijtig genoeg niet vast te stellen. De correspondentie van de drukkerijen en vormgevers met hun klanten is dikwijls moeilijk te reconstrueren uit de bestaande archieven. Volgens Liz McFall is dit te wijten aan een algemeen gebrek aan bronnen om onderzoek te voeren naar de geschiedenis van reclame-instellingen en -praktijken. Volgens haar beschouwen onderzoekers het vaak als een minder belangrijk onderdeel van zakelijke efemera, waardoor er minder documenten van bewaard zijn gebleven.²⁴ Zelfs de archieven van een belangrijke speler als de boek- en steendrukkerij Smeets zijn slechts gedeeltelijk bewaard gebleven in het gemeentearchief van Weert. Uit de aanwezige documenten kan geen correspondentie worden gereconstrueerd die inzicht geeft in de onderhandelingen voor het ontwerp van een briefhoofd tussen vormgever en klant.

24 Liz McFall, 'The language of the walls. Putting promotional saturation in historical context', *Consumption, Market and Culture* 7 (2) (2004) 107-128, aldaar 112. McFall wijst er ook op dat briefhoofden een belangrijke vorm van reclamedrukwerk waren in de late negentiende en vroege twintigste eeuw; zie ook: Karen McGinnis, 'Minnesota letterheads: the evolution of business style', *Minnesota History* 61 (4) (2008) 132-147, aldaar 136.

Afb. 7: Kleiwarenfabriek Gebr. Teeuwen (1922) [Collectie SHCL]

Afb. 8: Kleiwarenfabriek Gebr. Teeuwen (1926) [Collectie HCL]

B) Fotografie

Hoewel dit artikel zich voornamelijk richt op lithografie, is het waardevol om ook de fotografische weergaven van landschappen op briefhoofden te onderzoeken. Daarbij is het niet zozeer het specifieke landschap op de foto's dat belangrijk is, maar vooral de redenen waarom een ondernemer voor fotografie kiest. Deze keuze biedt inzicht in de bredere context van de rol van landschappelijke elementen op briefhoofden. Zoals hierboven besproken (grafiek 1), is de selectie van briefhoofden die gebruikmaakt van fotografie vrij klein, met slechts negen exemplaren. Het gebruik van fotografie om landschappen op briefhoofden af te beelden besloeg een relatief korte periode, van 1919 tot 1951. Desondanks kunnen we enkele interessante bevindingen doen door deze briefhoofden te vergelijken binnen de bredere literatuur.

Afb. 9: Steengroeve en kalkwerk 'Bulkem' (1919) [Collectie HCL]

Fotografie lijkt vooral in de jaren 1920 relatief populair te zijn geweest op Limburgse briefhoofden. Opvallend is dat vooral sectoren die sterk verbonden zijn met het landschap zoals landbouw, mijnbouw en kalksteenwinning gebruikmaakt van fotografie van landschappen (zie afb. 9). In haar studie over de briefhoofden van Minnesota merkte Karen McGinnis op dat in de eerste decennia van de twintigste eeuw foto's vooral werden gebruikt op briefhoofden waarop akkerland of vee werd afgebeeld, om de authenticiteit van landbouw- en veeteeltproducten te onderstrepen. Net als bij de Limburgse briefhoofden constateerde zij voor Minnesota dat de fotografie minder fraai was dan de lithografieën, doordat de foto's meestal in halftoonreproductie werden gedrukt, wat resulteerde in een verminderde scherpheid van de afbeeldingen. Daarnaast vereiste het afdrukken van foto's ook een speciale coating op het papier, waardoor het niet aangenaam was om er op te

schrijven.²⁵ Dit laat zien dat de nieuwste technologie niet altijd de beste keuze voor een briefhoofd was. De reden om voor fotografie te kiezen, moet daarom elders worden gezocht.

Afb. 10: Landbouwmagazijn P.H. Reynen en Zonen (1924) [Collectie SHCL]

Het briefhoofd van het landbouwmagazijn van P.H. Reynen en zonen uit 1924 is een treffend voorbeeld. Centraal op het briefhoofd staat een foto van een weidelandschap met boer en koeien. De foto is aan beide zijden omlijst door een reeks van goederen en diensten die het landbouwmagazijn in aanbod had, versierd met verfraaiingen in de toen nog vrij nieuwe Art Deco-stijl. Onder de foto zien we de vermelding 'Ontginning de "Vinkenpeel" in twee jaar van heide tot weide'. Het briefhoofd verwijst niet zozeer naar een romantisch pastoraal beeld, maar eerder naar een sector die zich in volle ontwikkeling bevond en die in de loop van de twintigste eeuw een belangrijke schaalvergroting zou ondergaan. Voor dit soort werkzaamheden had een boer behoefte aan de producten die door Reynen werden verkocht, wat mogelijk de ondertoon van het briefhoofd moest zijn. Het gebruik van een foto, omlijst met Art Deco-motieven, kan worden gezien als een manier om te benadrukken dat de onderneming aansluiting zocht bij de nieuwste tech-

25 Ibidem, 144.

nologieën en trends. Een vergelijkbaar fenomeen werd door Andrew May vastgesteld bij de briefhoofden van autohandelaren in het Australische Melbourne aan het begin van de twintigste eeuw. De komst van de auto werd daar gepresenteerd in een context van prestige, vrijheid en moderniteit. Deze waarden werden op de briefhoofden van automobielbedrijven in Melbourne onderstreept door middel van officiële merkemblemen, gedetailleerde illustraties en het gebruik van het relatief nieuwe drukproces van fotografie.²⁶

C) Geabstraheerde weergaven

Pas na de opkomst van fotografie op briefhoofden zien we de opgang van illustraties die een geabstraheerde weergave van landschappelijke elementen bevatten. Deze stijl komt voor in uiteenlopende sectoren, van kleiwaren- en beschuitfabrieken tot reisbureaus en ontspanningsoorden. Met negentien exemplaren is de selectie van briefhoofden met geabstraheerde weergaven van landschappen groter, dan die met een fotografische opdruk.

Afb. 11: Autogarage N. Fissette en Co (1927) [Collectie HCL]

Het oudste briefhoofd uit de collecties van SHCL en HCL met een geabstraheerde weergave van landschappelijke elementen is dat van autogarage N. Fissette & Co uit 1927. Hierop is de Sint-Servaasbrug in Maastricht afgebeeld (de blik is gericht op het zuidwesten), met op de achtergrond het stedelijk landschap en de duidelijk

26 May et.al., 'Paper ambassadors', 49.

herkenbare twee torens van de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek. Op de brug zelf zien we een verscheidenheid aan motorvoertuigen die voor onderhoud bij de garage van Fissette & Co terecht kunnen. De ontwerper en illustrator van het briefhoofd was de Maastrichtenaar Tony Houtman.

De geabstraheerde weergaven op de briefhoofden baseerden zich niet enkel op het daadwerkelijke landschap; ze konden zich ook inspireren op eerdere lithografieën en waren op die manier een doorontwikkeling daarvan. De briefhoofden van de textielabriek Frans Beeren en Zonen uit 1949 en 1966 zijn treffende voorbeelden van deze evolutie van lithografie naar een meer geabstraheerde weergave. Het briefhoofd uit 1949 toont een fotolitho, ontworpen door drukkerij Smeets. Daarop zien we de bedrijfspanden schuin weergegeven, met daarvoor de spoorlijn. Op de achtergrond is een dorpslandschap te zien, in de richting van Altwert, Keent en Moesel.

Afb. 12: Tricotage Fabrieken Frans Beeren en Zonen N.V. (1949) [Collectie SHCL]

Het briefhoofd uit 1966 biedt een geabstraheerde weergave van hetzelfde tafereel. Naast de hogere mate van abstractie valt op dat de mensen die op het eerdere briefhoofd staan afgebeeld, niet meer aanwezig zijn. Dit is tevens een van de meest recente voorbeelden van een geabstraheerde weergave van een landschap in de briefhoofdencollectie.

Afb. 13: Tricotage Fabrieken Frans Beeren en Zonen N.V. (1966) [Collectie SHCL]

Visuele clichés

Nu we in brede lijnen de briefhoofden met landschappelijke elementen hebben besproken en geclassificeerd, kunnen we overgaan tot een meer diepgaande analyse van deze elementen. Gezien de beperkte selectie van briefhoofden met fotografische en geabstraheerde weergaven van landschappelijke elementen, richten we onze analyse op de 87 briefhoofden die lithografische technieken gebruikten.

In zijn studie over het afbeelden van de industriële omgeving van Hamilton (Ontario) van 1884 tot 1910 op stedelijk promotiemateriaal, identificeerde politiek historicus Dominic Alessio enkele veelvoorkomende visuele clichés.²⁷ Deze clichés zijn ook te herkennen op de Limburgse briefhoofden.²⁸ Het betreft: a) kunstmatig vergroten van de schaal van de fabrieksgebouwen, b) afbeelden van rokende schoorstenen, c) weergave van transportfaciliteiten, d) afbeelden van fabrieken met op de achtergrond leegstaande stukken land, en e) afbeelden van de industriële omgeving als geordend en hygiënisch. Vooral bij de laatste drie (c, d en e) kunnen we spreken van landschappelijke elementen. Deze komen doorgaans voor in combinatie met de afbeelding van een fabrieksgebouw of bedrijfspand,

²⁷ Alessio, 'Capitalist realist art'.

²⁸ Naast de Limburgse exemplaren zien we deze visuele clichés ook voorkomen in briefhoofden uit andere gebieden in België en Nederland; zie bijvoorbeeld: W.H.P.M. van Hooff, 'Helmonds textielnijverheid in de 19de eeuw op briefhoofden', *De Vlasbloem: historisch jaarboek voor Helmond* 5 (1984) 135-155; Henk van Tilburg en Wim van den Hoonaard, 'Pareltjes van vormgeving: Amersfoortse briefhoofden', *De Kroniek: nieuwsbrief historisch Amersfoort* 13 (4) (2011) 12-13; Jurgen Mestdagh, 'Historische briefhoofden: niet meer dan een marketing tool voor de ijdele ondernemer', *Tijdschrift voor industriële cultuur* 23 (92) (2005). doi: <https://doi.org/10.21825/tic.v23i92.8235>.

omdat ze volgens Alessio bedoeld zijn om de stedelijke industrie en het proces van industrialisering in een positief daglicht te stellen.²⁹

Van de 87 Limburgse briefhoofden die lithografie gebruiken, tonen er 81 een fabrieksgebouw. Voor onze analyse zullen we ons beperken tot deze groep briefhoofden. De zes exemplaren die op basis van dit criterium worden uitgesloten, betreffen drie briefhoofden gerelateerd aan een horecagelegenheid, een garage, een lithograaf (C.W. Kohl uit Maastricht) en een zuivelhandel.

Tabel 1. Visuele clichés op briefhoofden waarop een fabrieksgebouw of handelspand wordt afgebeeld

Fabrieksgebouw/ pand	Rokende schoorstenen	Transport- faciliteiten	Leegstaand land	Hygiënische/ geordende omgeving
81	76	79	38	47
100%	93,8%	97,5%	46,9%	58%

a. Kunstmatig vergroten van de schaal van de fabrieksgebouwen

Een van de meest voorkomende visuele clichés was het weergeven van fabrieksgebouwen in heroïsche proporties. In haar studie over reclaimedrukwerk van bedrijven in Groot-Brittannië tijdens de periode 1780-1925, merkt Liz McFall op dat de grootte van de bedrijfspanden een belangrijke rol speelt om de uitstraling van de onderneming kracht bij te zetten.³⁰

Het is dus niet verwonderlijk dat men fabrieksgebouwen op de briefhoofden groter wilde laten lijken dan in werkelijkheid het geval was.³¹ Dit werd enerzijds bereikt door de gebouwen op een vergrote schaal af te beelden en anderzijds door de mensen en voertuigen in de nabijheid kleiner voor te stellen. Het was de bedoeling om op die manier de kijker een gevoel van ontzag, vertrouwen en respect voor de opkomende industrie te geven.³² Aangezien het vaak lastig en tijdsintensief is om empirisch vast te stellen dat de schaal van de gebouwen op een briefhoofd is aangepast, hebben we dit element niet in de bovenstaande tabel opgenomen. We kunnen echter aan de hand van het voorbeeld van de Maastrichtse Meelfabriek 'De Maasmolen' uit 1894 illustreren hoe een onderneming 'schaalvoordeel' probeerde te behalen uit een briefhoofd. Op het briefhoofd zijn onder de daklaag

²⁹ Alessio, 'Capitalist realist art', 443.

³⁰ McFall, 'The language of the walls', 120-122.

³¹ Voor de tweede helft van de negentiende eeuw merkte Karen McGinnis dit ook op voor briefhoofden uit Minnesota; zie: McGinnis, 'The evolution of business style', 136.

³² Alessio, 'Capitalist realist art', 444.

drie verdiepingen zichtbaar. Daarnaast heeft het gebouw een rokende schoorsteen die ver boven het dak uitsteekt en zien we enkele personen met paard en wagen afgebeeld. Wanneer we dit beeld vergelijken met een foto uit de periode 1890-94, stellen we vast dat alle drie deze elementen niet overeenkomen met de werkelijkheid.³³ Het meest opvallend is dat er zich niet drie maar twee verdiepingen onder het dak bevinden. Daarnaast zijn de proporties van de schoorsteen sterk overdreven. Tevens zijn de personen op het briefhoofd wel erg klein weergegeven, waardoor de fabriek op papier imposanter voorkomt.³⁴

Afb. 14: Meelfabriek 'de Maasmolen' (1894) [Collectie HCL]

Afb. 15: Maastricht, Maasmolendijk. Overzicht vanaf de Boksstraat (tussen de Maas en de huidige Kesselskade). De Maasmolen is in 1895 afgebroken. [HCL Beeldbank, Fotocollectie GAM. Nr 22397, 1/1/1890- 31/12/1894]

- 33 Deze methode om de afbeeldingen op briefhoofden te vergelijken met oude fotografieën wordt o.a. beschreven in McGinnis, 'The evolution of business style', 136 en in May et.al., 'Paper ambassadors', 47.
- 34 Het voorbeeld van de Maasmolen werd uitgewerkt door Juul Uilenreef in het kader van haar onderzoek voor het MaRBLe-programma aan University College Maastricht tijdens het 2023-2024 academisch jaar.

b. Rokende schoorstenen

Tegenwoordig leggen bedrijven vooral de nadruk op duurzaamheid en een verminderde uitstoot van broeikasgassen.³⁵ In de negentiende en twintigste eeuw werden rokende schoorstenen juist afgebeeld als symbolen van succes, voorspoed en industriële productiviteit.³⁶ Dit is misschien wel het vaakst voorkomende cliché in het handelsdrukwerk dat in industrialiserende staten en regio's werd gemaakt.

Van de 81 Limburgse briefhoofden waarop een bedrijfspand of fabriek is afgebeeld, tonen er 76 een rokende schoorsteen.³⁷ Het briefhoofd van de C.V. Maastrichtsche Oliehandel uit 1924 illustreert dat het afbeelden van rokende schoorstenen zo gangbaar was dat het zelfs werd gebruikt bij bedrijven zonder industriële productieactiviteiten. In dit geval wordt een magazijn afgebeeld met rokende schouwen op de achtergrond, op de locatie aan het Bassin waar tegenwoordig de Lumière Cinema is gevestigd. In werkelijkheid waren schoorstenen trouwens niet steeds zichtbaar door rookpluimen, hetgeen blijkt uit de vergelijking van het briefhoofd en de fotografie van de Maasmolen hierboven (afb. 14 en 15). Rokende schoorstenen waren overigens niet enkel een element op lithografieën. Het voorbeeld van het briefhoofd van de textiel fabriek van Frans Beeren uit 1966 (afb. 13) toont aan dat het cliché van de rokende schoorstenen ook voortleefde in meer geabstraheerde weergaven.

Afb. 16: C.V. Maastrichtse Oliehandel (1924) [Collectie SHCL]

- 35 May et.al., 'Paper ambassadors', p. 48.
- 36 Alessio, 'Capitalist realist art', 452 en Mestdagh, 'Historische briefhoofden', 7.
- 37 Jac van den Boogard was de eerste die verwees naar dit visueel cliché voor de Limburgse briefhoofden, zie, Van den Boogard, 'Ter attentie van ...', 182.

c. Transportinfrastructuur

De weergave van transportfaciliteiten komt op bijna alle briefhoofden in onze selectie voor, namelijk bij 79 van de 81 exemplaren. Vooral treinsporen (en treinen), kanalen (en boten), auto's alsook paard en wagen worden vaak afgebeeld. Alessio wijst erop dat bedrijven vaak verschillende transportfaciliteiten in de directe omgeving afbeeldden om de mogelijkheden voor het vervoer van ruwe materialen naar de fabriek en voor het efficiënte transport van afgewerkte producten naar de klant te benadrukken.³⁸ Daarnaast speelden waterlopen een rol bij het productieproces van specifieke producten, zoals staal, of bij het goedkoop afvoeren van afvalstoffen.³⁹ Transportfaciliteiten waren ook belangrijk voor de pendel van arbeiders.⁴⁰ Volgens Jurgen Mestdagh moet het afbeelden van transportmogelijkheden worden geïnterpreteerd als een manier van ondernemers om voorspoed en industriële ontwikkeling uit te beelden.⁴¹

Dergelijke infrastructurele elementen maken ook deel uit van de landschapelijke verbeelding. Wegen, spoorlijnen en kanalen zijn kenmerkend voor wat wel 'ordinary landscapes' genoemd worden, gewone landschappen, die zich onttrekken aan het klassieke beeld van aantrekkelijke rurale landschappen maar evengoed of zelfs in meerdere mate de menselijke horizon bepaalden.⁴² Deze transportmogelijkheden speelden ook een belangrijke rol bij visuele representaties van de opkomende industriesteden in Groot-Brittannië, zoals Katy Layton Jones aantoonde voor de periode 1780-1880.⁴³

Het briefhoofd van de Stoomsteenfabriek Belvédère uit 1906, ontworpen door Smeets uit Weert, is een uitstekend voorbeeld van dit visuele cliché, omdat het vrijwel alle transportmiddelen afbeeldt die in de vroege twintigste eeuw in een stedelijke context beschikbaar waren. Het toont duidelijk spoorlijnen met zowel goederen- als personentreinen, schepen die in het kanaal liggen aangemeerd, en werklieden die met paard en wagen aan het werk zijn. In de linker bovenhoek staat bovendien de expliciete vermelding 'directe verbinding met spoor en kanaal'. Het enige transportmiddel dat ontbreekt in dit plaatje zijn auto's, die als vrachtvervoerders waarschijnlijk nog niet in beeld waren. Wat we zien, is het stedelijk-industriële droombeeld van de periode rond de wisseling van de negentiende en twintigste eeuw. Stad, heuvellandschap, infrastructuur en fabriek in één tafereel verenigd.

38 Ook naar verwezen in briefhoofden voor Minnesota door: McGinnis, 'The evolution of business style', 139.

39 Zie het eerdere voorbeeld van de leerlooierij en leertouwerij van de gebroeders Coopman, zie: afb. 1.

40 Alessio, 'Capitalist realist art', 444.

41 Mestdagh, 'Historische briefhoofden', 7.

42 D.W. Meinig (ed.) *The Interpretation of Ordinary Landscapes. Geographical Essays* (New York/Oxford 1979).

43 Layton Jones, 'Advertising the town', 123.

Afb. 17: Stoomsteenfabriek 'Belvédère' (1906) [Collectie HCL]

d. Fabrieken met op de achtergrond leegstaande stukken land

Leegstaande stukken land op de achtergrond komen minder vaak voor dan de eerder besproken visuele clichés, en zijn te zien op 38 van de 81 briefhoofden.⁴⁴ Alessio observeerde in promotiemateriaal voor Hamilton dat fabrieksgebouwen vaak werden afgebeeld te midden van leegstaande voorstedelijke terreinen. Dit visuele element diende om het succes en de welvaart van de stad door middel van industriële ontwikkeling te benadrukken. Het leegstaande land symboliseerde volgens Alessio de mogelijkheden voor toekomstige expansie en groei, zowel van de industrie als van de stedelijke gebieden.⁴⁵

Het briefhoofd van de Stoompannenfabriek in Echt uit 1918 is een treffend voorbeeld van een fabriekscomplex dat wordt afgebeeld tegen een achtergrond van leegstaand land. Centraal op het briefhoofd staan de fabriekspannen, compleet

44 Alessio geeft geen definitie voor hetgeen hij bestempelde als 'unused suburban land' of 'vacant plots of land'. Uit een analyse van de briefhoofden die hij voor zijn studie gebruikte en de Limburgse briefhoofden, kunnen we vaststellen dat het niet gaat om zogenaamd braakliggend land. Doorgaans betreft het akker- of weiland, de term 'leegstaand' doelt in de context van dit artikel louter op het feit dat er geen industriële of bouwkundige ontwikkelingen hebben plaatsgevonden op deze terreinen.

45 Alessio, 'Capitalist realist art', 444.

met rokende schoorstenen, terwijl op de voorgrond verschillende transportfaciliteiten zijn afgebeeld. In de verte is de gemeente Echt zichtbaar. De fabriek is omgeven door uitgestrekte stukken leegstaand land, met hier en daar verspreid enkele woningen in het achterliggende landschap. Dit visuele element benadrukt duidelijk de mogelijkheden voor toekomstige expansie van de bedrijvigheid.

Afb. 18: De Stoompannenfabriek te Echt NV (1918) [Collectie HCL]

e. Geordende en hygiënische omgeving

Het laatste visuele cliché dat op onze briefhoofden voorkomt, is de weergave van de omgeving rond fabrieken als geordend en hygiënisch. Dit element is aanwezig op 47 van de 81 onderzochte exemplaren. Volgens Alessio diende dit cliché om de efficiëntie en ordelijkheid van het productieproces te benadrukken. Het droeg bij aan het scheppen van een positief beeld van de opkomende industrie en industriesteden volgens een georganiseerde, mechanische visie die aansloot bij opvattingen van moderniteit.⁴⁶ Het natuurlandschap werd als het ware visueel gereedgemaakt voor een transformatie naar een nieuwe functie.⁴⁷

Wanneer we het briefhoofd van de Stoomdakpannenfabriek van Jacques Laumans uit 1917 vergelijken met een luchtfoto van dezelfde fabriek uit 1936, blijkt

⁴⁶ Ibidem, 456.

⁴⁷ Zie Wright, 'The Image Makers' voor een bespreking van hoe de Industriële Revolutie het Amerikaanse landschap transformeerde en hoe visuele representaties van deze veranderingen, zoals schilderijen en lithografieën, het succes van vroege industrieën en infrastructuur bevorderden door deze ontwikkelingen op een positieve manier weer te geven.

opnieuw sprake te zijn van een geconstrueerde weergave van de werkelijkheid in de lithografie. Hoewel de hoge schoorsteen van het centrale gebouw op beide beelden duidelijk herkenbaar is, wijkt de geordende en hygiënische omgeving op het briefhoofd van 1917 aanzienlijk af van de werkelijkheid die op de luchtfoto zichtbaar is. Waar de gebouwen op de tekening netjes in lijn staan, de werknemers ijverig in de buitenlucht aan het werk zijn, en het geheel is ingebed in een passende halflandelijke omgeving, toont de foto een rauwere werkelijkheid: een vrij ongeordend fabrieksterrein zonder zichtbare arbeiders en een strikte scheiding tussen het bedrijf en het omliggende land. Daarbij moeten we opmerken dat er bijna twintig jaar zit tussen de lithografie en de luchtfoto, dus het is mogelijk dat de situatie in de loop der jaren is veranderd. Dit voorbeeld van de Stoomdakpannenfabriek van Laumans is echter het enige waarvan we zowel een lithografie als een luchtfoto hebben binnen de briefhoofdencollecties van zowel SHCL als HCL.

Afb. 19: Stoomdakpannenfabriek Jacques Laumans (1917) [Collectie SHCL]

Afb. 20: Stoomdakpannenfabriek Jacques Laumans (1936) [Collectie SHCL]

Net als Alessio in zijn studie over Hamilton concludeert, kunnen we vaststellen dat de Limburgse briefhoofden lithografische afbeeldingen bevatten die een onverminderd positief beeld van de industriële bedrijvigheid uitstralen. Ze moesten vertrouwen opwekken bij zowel klanten als investeerders en legitimeerden de transitie naar een moderne samenleving, gebaseerd op economische voorspoed, harmonie en de industrialisering van zowel stedelijke als rurale landschappen.

Conclusie

Op basis van een selectie uit de Limburgse briefhoofdencollectie waarop landschappelijke elementen te zien zijn, hebben we verschillende representaties van het Limburgse landschap op gedrukte 'efemera' in beeld gebracht. Klein handelsdrukwerk werd in de negentiende eeuw een massaproduct, dat zich echter goeddeels aan de wetenschappelijke historische blik onttrokken heeft. De landschappelijke verbeelding op deze bronnen biedt echter interessante inzichten in het zelfbeeld en de maatschappelijke positie van Limburgse bedrijven van het midden van de negentiende tot het midden van de twintigste eeuw.

Buiten een incidentele heuvelrij op de achtergrond is er weinig Limburgs aan de representatie van het landschap op de briefhoofden. De Limburgse briefhoofden die wij hebben bekeken volgen de mode en de clichés die we ook elders in Nederland en daarbuiten zien. Het perspectief evolueert geleidelijk van

een frontaal, redelijk 'close-up' aanzicht (de vignetweergave), naar een half-hoog straatbeeld en uiteindelijk naar een totaalbeeld in vogelperspectief. Deze opeenvolging is enerzijds te verklaren uit internationale trends in de lithografische weergave van bedrijven op briefhoofden; anderzijds ook uit de groeiende omvang van individuele ondernemingen, die ook de Limburgse economische ontwikkeling kenmerkt.

Bij nadere beschouwing zijn in de landschappelijke elementen narratieven te ontdekken, die met name de stedelijke en industriële cultuur in Limburg een zekere duiding geven. Niet heel verwonderlijk werden de gebouwen op de briefhoofden vaak uitvergroot ten opzichte van de werkelijkheid. Er kwam een verdieping bij, het bedrijfscomplex werd kunstmatig uitgebreid, en het perspectief werd aangepast, waardoor de gebouwen groter leken. De rokende schoorstenen zijn wellicht de meest voorkomende gemeenplaats. Vrijwel iedere zichzelf respecterende fabriek voorzag zich van een of meer flink pluimende schouwen, soms zelfs als de onderneming zelf geen activiteit ontplooidde waarvoor een schoorsteen nodig was. Waar rook was, was vuur en waar vuur was, draaide een goed bedrijf, zo was de impliciete mededeling. Een florerend bedrijf had behoefte aan transportmogelijkheden. Vandaar dat dikwijls karren en wagens, treinen en schepen staan afgebeeld, met de daarbij behorende infrastructuur: verharde wegen, kanalen en spoorwegen. Het ideale stedelijke landschap wemelde van de bedrijvigheid, terwijl het achterliggende rurale landschap vaak werd gezien als een ruimte waarin industriële expansie mogelijk was. De ondernemingen zelf waren ordelijk en schoon, ondanks de rokende schouwen, en gaven een uiterst positief beeld van de moderne industriële stad.

Limburg onderscheidde zich in weinig van de voorbeelden die we van elders kennen. Dat is op zichzelf interessant: ondernemers wilden zichzelf en hun omgeving zien als onderdeel van een moderne samenleving, die mee kon in de vaart der volkeren. Er was geen sprake van een cultivering van een eigen Limburgbeeld, zoals dat in het negentiende-eeuwse culturele domein geleidelijk gestalte kreeg.⁴⁸

48 J. Leerssen, 'De Limburgse identiteit', in: *Limburg. Een geschiedenis*, deel 3 Vanaf 1800 (Maastricht 2015) 303-322.

Eduard Dormans

HET LANDSCHAP BELAST

GRONDBELASTING IN HET LAND VAN VALKENBURG TOT 1794

Abstract

Land tax registers provide a wealth of information on the history of landscapes. In the villages of Valkenburg County (1100-1794), land tax was the main source of government revenue, based on the traditional societal division between the privileged classes (gentry and clergy) and commoners. Throughout the 17th and 18th centuries, rising taxes and the unequal distribution of tax burdens generated growing resistance among the population, often with support from the central government, which was eager to increase revenues. Debates over tax reforms left behind a rich collection of legal records that offer a detailed view of the administrative landscape. This landscape was envisioned as a grid of homogeneous land parcels, each classified and taxed according to ownership. During the Habsburg rule in the latter half of the 18th century, this effort culminated in detailed surveys, cadastres, and provincial maps. This article highlights key developments in Valkenburg County's administrative landscape, using archival sources that have been largely neglected in historical research.

Inleiding

Wat zegt de grondbelasting ons over het landschap? Grond is uiteindelijk de basis van alle menselijke activiteiten. Het is, naast arbeid en kapitaal, een van de economische productiefactoren en als natuurlijke leefomgeving van de mens voortdurend aan verandering onderhevig. Met de arbeid van ontwateren, ontsluiten, verkavelen, kappen, beweiden, afplaggen, afbranden, ploegen en bemesten, tracht de mens de opbrengst van het land, dat tot zijn levensonderhoud dient, te maximaliseren. Landschap betekende oorspronkelijk landelijke omgeving, de 'landstreek' als woongebied, bestaande uit stukken natuur en cultuur.¹

Voor de soeverein waren van oudsher zijn eigen domeingoederen en grondheerlijke rechten (cijnzen, pachten) belangrijke inkomensbronnen. Toen deze uitgeput raakten werden de onderdanen aangeslagen, op het platteland meestal door een belasting op het grondgebruik. Grond was tot in de negentiende eeuw het economisch fundament onder sociale status en rijkdom. In de Nieuwe Tijd (vanaf 1500) nam de belastingdruk toe en leidde de wijze waarop in de feodale periode

¹ N. van der Sijs, *Chronologisch woordenboek: de ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen* (Amsterdam 2001). Landschap= landstreek, landelijke omgeving 1240; Landschap= schilderstuk, geschilderd landschap 1617.

de verdeling van deze belasting was georganiseerd tot steeds meer conflict. De gebruikelijke middeleeuwse voorrechten, verworven op basis van afkomst en traditie, raakten maatschappelijk omstreden. De oude belastingpraktijken moderniseerden: de belasting op basis van traditie en gewoonte moest wijken voor een belasting op economische waarde. Het landschap bestond voortaan uit economische eenheden: afgebakende percelen met een eigenaar, geclassificeerd naar het gebruik, opgemeten, gestandaardiseerd en gewaardeerd. De heffing van de grondbelasting was voortdurend in beweging en heeft daardoor omvangrijke archivalia nagelaten. Deze bronnen geven de onderzoeker toegang tot het 'fiscale landschap', het landschap gezien door de ogen van de fiscus, en de veranderingen daarin.

Dit artikel gebruikt de heffing van de grondbelasting in het voormalige Land van Valkenburg (1100-1794) om de aard van de veranderingen in het fiscale landschap te onderzoeken. Het Land Valkenburg was een van drie Landen van Overmaze (naast 's-Hertogenrade en Dalhem) die samen met het hertogdom Limburg een van de zeventien provinciën van de Habsburgse Nederlanden vormden. Bijzonder was dat, ten gevolge van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), de Landen van Overmaze voor de helft Spaans waren gebleven en voor de andere helft bestuurd werden door de Staten-Generaal (Partagetraktaat, 1661). Het verschil in de bestuurlijke aanpak tussen Brussel (Habsburgse - Spaanse, sinds 1713 Oostenrijkse - Nederlanden) en Den Haag (de Republiek) bleef niet zonder consequenties voor het fiscale landschap. Niettemin, in beide territoria verschoof de heffing, die gebeurde op basis van primitieve cijnsboeken en traditionele schatlijsten, steeds meer in de richting van door het centrale gezag afgedwongen en controleerbare procedures. Het belangrijkste hulpmiddel hierbij was het kadaster, al was dit bij het ontstaan van het fiscale landschap in Valkenburg als zodanig nog onbekend. Het bestuurlijke fiscale landschap dat ontstond in het feodale tijdperk werd gekenmerkt door de geprivilegieerde positie van geestelijkheid en ridderschap. Hoge belastingen door oorlogen en de opkomende geldeconomie leidden rond 1600 tot de eerste gedetailleerde plaatselijke vastleggingen van grondbezit en grondbelasting in de dorpen van Valkenburg. Gelijkheidsidealen waren in de zeventiende en achttiende eeuw de motor achter vele initiatieven om de grondbelasting te moderniseren. Met name in de Habsburgse gebiedsdelen leidde dit onder het bestuur van keizerin Maria Theresia (1717-1780) tot de inrichting van een modern kadaster voor de provincie Limburg (waaronder het Habsburgse deel van het Land Valkenburg). Dit had ingrijpende gevolgen voor de fiscaal-bestuurlijke praktijk.

Het kadaster als kaart van het fiscale landschap

Het belangrijkste hulpmiddel voor de overheid om een belasting over het gebruik van de grond vorm te geven is het maken van een kadaster. Met het kadaster wordt bijgehouden welke grondstukken en opstallen er in een duidelijk afgebakend gebied aan bepaalde personen toebehoren. Eigendomsverhoudingen, bouwplan en maatvoering worden daarbij vastgelegd volgens wettelijke eisen. Het fiscaal-administratieve landschap wordt hierdoor met een raster van onderling vergelijkbare percelen geïnventariseerd. Van elk perceel is bekend wie belasting betaalt en hoe het belastingbedrag moet worden berekend, hetzij naar rato van oppervlakte, gebruik of opbrengst. De administratieve ordening van natuur en samenleving volgens het kadaster is natuurlijk een verregaande simplificatie van de fysieke werkelijkheid, met als voornaamste doel fiscale extractie. Het brengt een landschap in kaart zoals gezien door de ogen van de moderne (fiscale) staat met het doel om de gebruikers ervan te belasten.²

Het woord kadaster is afgeleid van het Latijnse 'capitastrum' (hoofd), een Romeinse hoofdelijke belasting gebaseerd op bezit van onroerend goed.³ Ondanks de beperkte doelstelling is elk kadaster in beginsel een toegang tot kennis van het fysieke landschap, als een opsomming van belastingplichtige percelen, wijze van verkaveling, eigendom, gebruik, ligging en andere data ten behoeve van economische, sociale of geografische geschiedschrijving.⁴ In Europa zijn middeleeuwse grootgrondbezitters zoals kerken en kloosters en lokale heren de eersten die, omstreeks 1100, met het registreren van hun grondbezit zijn begonnen. Voor het zuiden van Frankrijk wordt zelfs een continuïteit verondersteld van het Romeinse fiscale apparaat, bestaande uit kadasters, schatlijsten en belastingen onder keizer Diocletianus, tot de tijd van de Merovingen en Karolingen. Het is een hypothese, want op overgeleverde documenten kan deze aanname niet worden gebaseerd.⁵ Die dateren in Zuid-Frankrijk eerst uit de dertiende eeuw. In de Languedoc verschenen de eerste overzichten (primitieve leggers), 'compoix' genoemd, die als basis dienden voor het heffen van de taille (grondbelasting) over boerenland. Ze bevatten per perceel

2 J.C. Scott, *Seeing like a state. How certain schemes to improve the human condition have failed* (New Haven/Londen 1998) 49.

3 https://nl.wikipedia.org/wiki/Kadaster_geraadpleegd_op_17/4/2024.

4 Al opgemerkt door: M. Bloch e.a., 'Les plans parcellaires', *Annales d'histoire économique et sociale* 1 (1929) 60-70.

5 J. Durliat, *Les finances publiques de Dioclétien aux Carolingiens (284-889)* (Sigmaringen 1990) 97-106, en de kritiek hierop door G. Depeyrot in *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 50-5 (1995) 1121-1123. https://www.persee.fr/doc/ahess_0395-2649_1995_num_50_5_279418_t1_1121_0000_001geraadpleegd_op_17/04/2024

gegevens over de oppervlakte, de aard en de waarde van de grond, gebaseerd op opmetingen van landmeters en verklaringen van de belastingplichtigen per lokaliteit.⁶ Een ander voorbeeld is het Domesday Book (Liber de Wintonia, 1086) in Engeland. Dit gedetailleerd overzicht in het Latijn van bezittingen en eigenaren in 1066 werd samengesteld in opdracht van Willem de Veroveraar om belasting te kunnen heffen.⁷

In Noordwest-Europa zijn de cijnsregisters en vastleggingen van Vlaamse en Hollandse kust- en poldergebieden oude bronnen voor de kennis van het landschap. Cijnsregisters ontstonden in de twaalfde en dertiende eeuw. Vanaf de vijftiende eeuw registreerden gezworen landmeters de eigendomsrechten van het vastgoed in de waterschappen, met soms ook de pachters en gebruikers, om op die manier de waterschapslasten te verdelen.⁸ De grote kracht van cijnsregisters ligt in de lange periode waarin ze vaak consequent zijn bijgehouden. Om deze reden vormen deze reeksen, die soms lopen van de veertiende tot de negentiende eeuw, een prachtige bron voor allerlei soorten historisch onderzoek.⁹ Deze registraties zijn voorlopers van het moderne kadaster. Hun bruikbaarheid werd bevestigd door diverse onderzoeken, zoals een reconstructie van de geschiedenis van het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn door Rolf Hackeng.¹⁰ Jan Huiting slaagt er in zijn proefschrift uit 2020 over de West-Utrechtse domeinen in om het middeleeuwse landschap terug tot leven te brengen. Aan de hand van cijnsregisters van kerkelijke instellingen reconstrueert hij eigendomsverhoudingen en exploitatievormen tot in de achttiende eeuw, gegevens die veel zeggen over de samenleving destijds.¹¹

De eerste gedocumenteerde indeling van het territorium Valkenburg dateert uit 1491. Vertegenwoordigers van de belangrijkste dorpen werden al langer opgeroepen om met de ridderschap en kloosters te beslissen over het toestaan

6 M. Touzery, 'Cadastrés en Europe à l'époque moderne: modèles continentaux et absence anglaise', in: *De l'estime au cadastre en Europe, XIIIe-XVIIIe siècles. L'époque moderne. Actes du colloque tenu à Bercy les 4 et 5 décembre 2003. Introduction* (Parijs 2007).

7 https://en.wikipedia.org/wiki/Domesday_Book geraadpleegd op 17/04/2024.

8 R.J.P. Kain en E. Baigent, *The Cadastral Map in the Service of the State: A History of Property Mapping* (Chicago/Londen 1992) 11-32.

9 <https://www.bhic.nl/onderzoeken/hulp-bij-onderzoek/cijnsregisters>; in het bijzonder voor onze regio G. Van Synghel en P. Nève, *Een veertiende-eeuws register van de cijnsen van de Brabantse hertog in Lenculen en Maastricht. Bron voor de historische topografie van Maastricht en omgeving* (Maastricht 2017).

10 R.A.W.J. Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn* (Maastricht 2006).

11 J. Huiting, *Domeinen in beweging: Samenleving, bezit en exploitatie in het West-Utrechtse landschap tot in de Nieuwe Tijd* (Groningen 2020). <https://doi.org/10.33612/diss.128405108>. En in dit verband: G. de Langen en H. Mol, 'De graaf in het veen. Over middeleeuws grootgrondbezit en de regie over de ontginningen in Zuidwest-Friesland', *De Vrije Fries* 103 (2023) aldaar 48-72.

van de landsheerlijke bedde (dwingend verzoek tot het betalen van belasting). De bedde werd toen gelijkmatig verdeeld over de vier hoofdbanken: Heerlen, Meerssen, Beek en Klimmen, elk met hun onderbanken en gehuchten.¹² Belastingplichtig waren de inwoners, ook wel 'laten' genoemd. De 'laat', in de Middeleeuwen nog een 'onvrije' boer, kon in principe als vrije man beschikken over zijn percelen, maar meestal bleef de oorspronkelijke adellijke eigenaar of klooster recht houden op een jaarlijkse cijns en een afdracht bij vererving of verkoop van het bezit. De van oorsprong door de landsheer aan zijn ridderschap uitgegeven territoria, de 'leenen', vielen hier fiscaal en juridisch niet onder. Leengoederen ressorteerden niet onder de plaatselijke schepenbank maar onder het landsheerlijk leenhof te Valkenburg. Afhankelijk van de plaats besloegen de gronden met de status 'leen' soms de helft van de oppervlakte binnen een bank.

De bedes in de veertiende en vijftiende eeuw werden waarschijnlijk nog niet opgebracht door een grondbelasting. De heffing uit 1491, door de Staten voor een periode van vier jaar goedgekeurd, werd over de naar schatting 1500 haardsteden in het land omgeslagen.¹³ In deze bedde waren de geestelijkheid en ridderschap vrijgesteld; in andere gevallen kregen ze een aparte aanslag. Onder Habsburgs bewind werd deze vrijstelling rond 1550 voor de geprivilegieerde standen minder vanzelfsprekend. Rond 1600 droegen de hoofdbanken samen twee derde van de bedde, en de leenen een derde volgens een verdeelstaat die de 'matricule' werd genoemd.¹⁴ De verdeling binnen de stand werd onderling geregeld. Eerst met de toename van het aantal bedes werd op het platteland waarschijnlijk niet het bezit van huis en haard aangeslagen, maar ieders gebruik van akkers en weiden gekozen als de beste maatstaf voor de draagkracht van de ingezetenen.

De verdeling van de grond in van oudsher adellijk bezit (de 'leenen') en de grond in handen van de plattelandsbevolking (de 'laten') is praktisch ongewijzigd tot het einde van het Ancien Régime blijven bestaan. De 'laten' werden niet persoonlijk aangeslagen maar collectief; gerepresenteerd door de hoofdbanken met hun onderbanken, dorpen, gehuchten en kerspels. Naar het model van de cijnsboeken zijn de eerste schatlijsten binnen de dorpscollectieven opgesteld om ieders bijdrage in de belastingaanslag 'pro rata' vast te stellen. In de zestiende en zeventiende eeuw ontstonden zo de eerste primitieve kadasters, waarbij eigendomsverhoudingen via een periodiek gehouden 'aanbrenge' van percelen werden geactualiseerd. Naast de

12 K.J.Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen voor het Hertogdom Limburg en de Landen van Overmase* (Bussum 1977) LIV.

13 L. van Hommerich, *Korte verhandeling over de corporatieve staatsvorm in het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas tijdens de late middeleeuwen* (Leuven 1937) 13, 28.

14 Bij de 'leenen' werden meegeteld de 'vrije' heerlijkheden: Hoensbroek, Wijnandsrade, Vaesrade, Elsloo, Eckelrade, Terblijt.

naam van de eigenaar of gebruiker, was de oppervlakte, het gebruik (akker, weide, hof, huis) en de ligging (veldnaam of aan de hand van 'reigenoten' / buren) vermeld. De collecteur (ontvanger) werkte met een lijst waarin de oppervlakte van ieders bezit overzichtelijk was gesommeerd, het zogenaamde 'bundertal'. Jaarlijks werd op de dorpsvergadering de belastingaanslag berekend. Moest er 3000 gulden worden opgebracht voor de uitgaven en de oppervlakte van het dorp was 750 bunder, dan werd de collecteur opdracht gegeven van elke bunder vier gulden te innen. Bij iemand die met bijvoorbeeld drie bunder in de lijst stond haalde de collecteur 12 gulden op.

Tabel 1. Procentuele verdeling volgens de Staatse en Spaanse 'matricules' na 1662 over de hoofdbanken, heerlijkheden en 'leenen' van Valkenburg

Matricule (na 1662)	Dorpen		Leengoederen	
	Spaans	Staats	Spaans	Staats
(In 100 gulden)	VB	VB	VB	VB
Geulle		4,24		0,35
Borgharen		3,00		
Itteren		1,73		
Houthem		1,68		0,50
Meerssen		6,48		0,52
Ulestraten		3,33		0,10
Amby		3,55		0,15
Bunde		1,85		1,79
Hoofdbank MEERSSEN		25,85	0,00	3,40
Klimmen		3,67		
Schimmert		4,05		
Nuth	7,14		0,59	
Hulsberg		3,61		0,47
Eysden		4,25		
Herckenraede		2,38		
Oud-Valkenburg	4,17		3,03	
Strucht	2,05		0,66	
Schin op Geul	2,48			
Hoofdbank KLIMMEN	15,84	17,96	4,28	0,47
Berg		1,16		
Bemelen		1,19		
Beek		12,45		1,92
Geleen	12,64		5,53	

Spaubeek	3,62			
Schinnen	7,59		1,12	
Hoofdbank BEEK	23,84	14,79	6,65	1,92
Heerlen		16,41		17,92
Oirsbeek	5,88			
Brunssum	3,92		10,75	
Jabeek	3,92			
Schinveld	3,92			
Schaesberg	1,60		2,29	
Hoofdbank HEERLEN	19,23	16,41	13,04	17,92
Hoensbroek	9,60			
Wijnandsrade	6,41			
Vaesrade			1,11	
Elsloo				
Eckelrade				0,48
Ter Blijt				0,82
HEERLIJKHEDEN	16,01	0,00	1,11	1,30
TOTAAL	74,92	75,00	25,08	25,00

[HCL, LvO, inv.nr. 627, 3881 en Archives de l'État à Liège, États du duché de Limbourg et des pays d'Outremerse [B9] inv. nr. 3916]

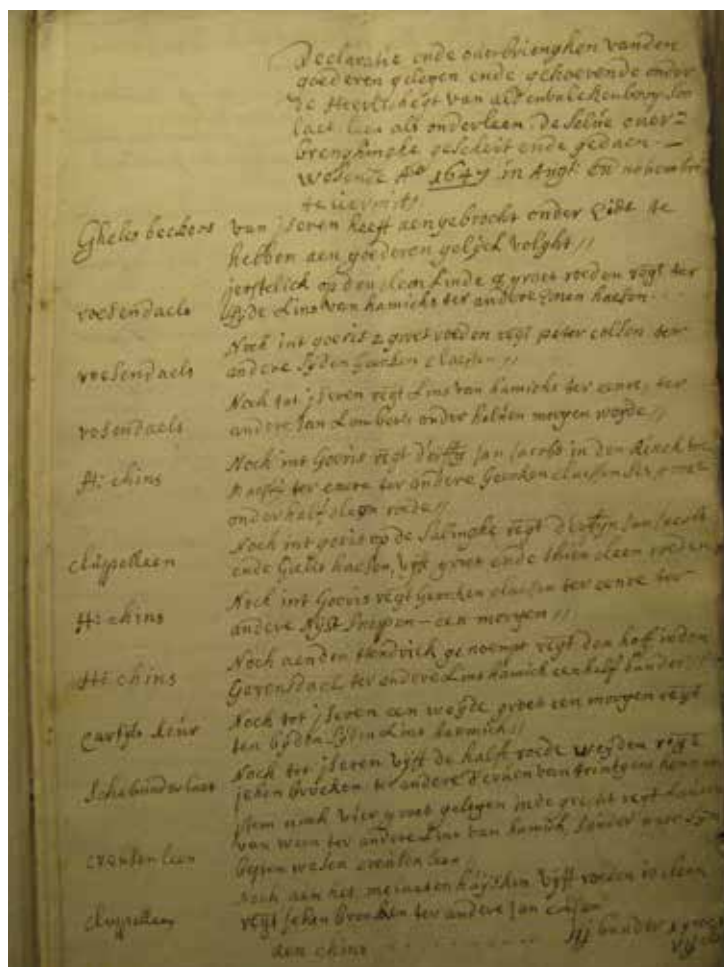
Het Valkenburgs landschap verkaveld

De oudste bekende aanbreng in Valkenburg is die van de schepenbanken Eijsden en Breust uit 1619.¹⁵ Eraan ten grondslag lag een geschil over de oppervlakte belastbare grond in elke jurisdictie. Binnen het gecombineerde territorium van Breust en Eijsden kon een perceel behoren tot de jurisdictie van een van de beide schepenbanken zonder dat er enige logica in de ligging van de percelen te ontdekken was. Traditioneel behoorde een derde tot Eijsden en twee derde tot Breust. Na bewerking van de aangiften door beide schepenbanken lag er een naamlijst met opgeteld 2568 bunder schatbare grond verdeeld naar jurisdictie.¹⁶ Er bleek dat Eijsden 200 bunder miste om aan het traditionele derde deel van het aantal

15 J.L.H. Hartmann, *Reconstructie van een middeleeuws landschap. Nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Breust en Eijsden bij Maastricht (10^e-19^e eeuw)* (Assen/Maastricht 1986).

16 Boender of bunder (Maastricht en Valkenburg): oppervlaktemaat van 8288 m² verdeeld in 4 morgen, 20 grote roeden of 400 kleine roeden.

bunders te voldoen. Die verhouding werd in 1624 gerepareerd toen 200 bunder aan willekeurige percelen van Breust naar Eijsden werden overgeboekt. Hiermee was de basis voor de schatheffing weer rechtgetrokken, zij het dat een viertal grootgrondbezitters niet in de aanbreng was meegenomen. Ook de 'inculte' (woeste) gronden ontbraken. Al met al kon met deze gegevens 90 procent van het veld door onderzoeker Jan Hartmann gereconstrueerd worden, omdat de meeste percelen nog herkenbaar waren op de kadasterkaart uit 1832.¹⁷

Afb. 1: Declaratie ende overbrienghen van den goederen gelegen ende behoerende onder de heerlicheyt van Aldenvalckenborg [HCL, LvO, inv.nr. 7637]

17 J.L.H. Hartmann, *Reconstructie van een middeleeuws landschap. Nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Breust en Eijsden bij Maastricht (10^e-19^e eeuw)* (Assen/Maastricht 1986).

De onder ede afgegeven aangiftes van de ingezetenen waren dus de basis voor het opleggen van de aanslag. De systematische opname van alle percelen binnen een gemeente door landmeters was eerder een uitzondering. Meestal vormden klachten van inwoners de aanleiding van een door de regering voorgeschreven inventarisatie, een zogenaamd 'dénombrement'. Alle eigenaars werden opgeroepen om voor de secretaris en commissarissen van de schepenbank hun bezit aan te geven. Naar aanleiding van het Brusselse regeringsreglement voor de provincie uit 1680 zijn in vele plaatsen van Valkenburg deze lijsten vernieuwd.¹⁸ In 1676 heeft Geleen door landmeter Jan Bollen een 'legger' laten maken waarbij alle grond in de gemeente werd opgemeten, omschreven en op eigenaar geregistreerd.¹⁹ De legger werd direct gevolgd door de 'schatcedule'; dat was dan ook het waarschijnlijke doel van deze meting: het bepalen van de aanslag voor elke inwoner. Onderscheiden werden laatgoederen, leengoederen en de 'buitenste leenen'. De 'buitenste leenen' lagen buiten de gemeentegrenzen van Geleen, in Beek en deels in Schinnen, maar waren gedeeltelijk belastingplichtig onder Geleen. De meting kwam uit op 1075 belastbare bunders, 720 bunder laatgoed en 320 bunder leengoed. Daarnaast werden de tiendheffers (waarbij tien of twaalf bunder grond onder de tiende voor één bunder in de schatlijst kwam) aangeslagen voor 35 bunder. 84 bunder toebehorend aan de heer van het graafschap, prins de Ligne, werden niet opgenomen en niet belast.

In Oud-Valkenburg (Spaans) brachten ongeveer 175 grondeigenaren in 1686 hun bezit aan. Ze woonden meestal in Sibbe, IJzeren of buiten de grenzen van de heerlijkheid, in Vilt, Scheulder of Gasthuis. Het waren meer dan duizend percelen, 508 bunders groot, waarvan 391 bunders 'laat'.²⁰ Vijfentwintig aanbrengers bezaten meer dan vijf bunder, zo ongeveer het bestaansminimum van een boerenbedrijf in die tijd. De leengoederen, naar schatting 374 bunders groot, zijn hierin maar voor 117 bunders meegenomen; de grote adellijke complexen ontbraken. De vier grootste leenen waren in adellijk bezit en als hoeve verpacht: Schaloen, Genhoes, Villaerts (Sibberhuuske) en Hellinxhof (Sibbe). De overige leenen waren versnipperd geraakt en werden door tientallen houders (spletten) aangebracht.

De laatgronden verwezen meestal naar de laathof of cijnskaart waaruit zij

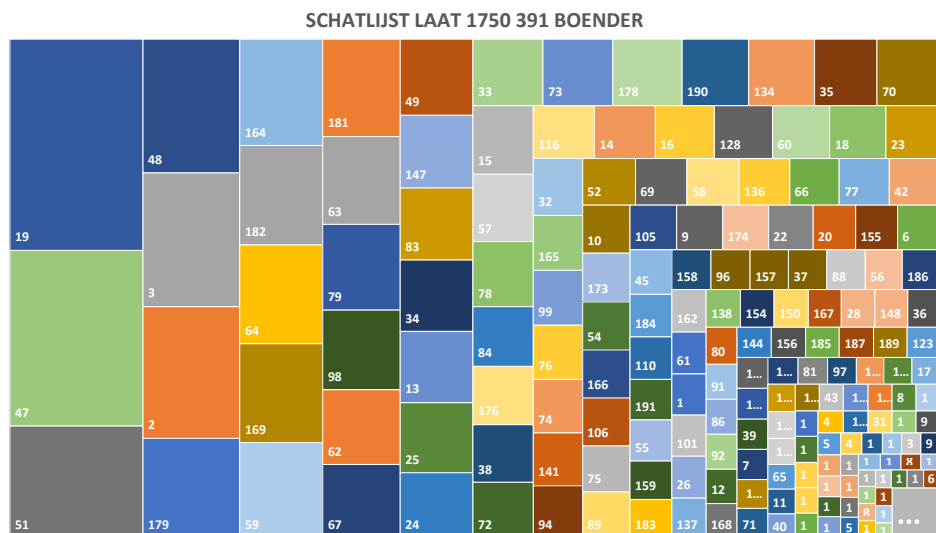
18 Règlement pour la province de Limbourg et pays d'Outremeuse (Brussel, 6 februari 1680, herdruk 1686).

19 RegioArchief Sittard-Geleen, Bestuursarchief gemeente Geleen [130] inv.nr. 1, 'Register van generale meetinghe der graeffschappe Geleen van alle de goederen daer binnen gelegen, door Joannes Bollen, gemeten in 1676, gerenouveerd in 1706, den 17e mei'. 1 deel

20 Historisch Centrum Limburg (HCL), Archieven van de Landen van Overmaas (LvO) [01.075], inv.nr. 7596; afschrift van LvO, inv.nr. 7638 ('Rapport gedaan involge placcaet van sijne catholycke majesteit', april 1686).

voortgekomen waren zoals: ‘Carthijls caerte, Carthijls keur, Ceur aen den heer, Cijnsgoet, Heeren cijns, Schaloender laet’. Grafiek 1 geeft ter illustratie een samenvatting van de oppervlakte per aangever, samengesteld uit de optelling van de duizend versnipperde percelen ‘laat’ binnen de gemeente.

Grafiek 1. Eigenaren van 391 bunder laatgoederen in Oud-Valkenburg

19 Smitsenhoff (24b); 47 Huis van Du Portail (Sibbe 20b); 51 Gauthier, Juff de wed.(12b); 48 Huis van Du Portail (Sibbe tweeden hoff 11b); 2 Huijs Altvalckenborg (11b); 3 Pastorie (11b); 179 Graven, Herman hr.(8b); 164 Strucht, heer van (7b); 182 Graven, J.F. Hr.(7b); 64 Meuleners, Peter den jongen(7b); 169 Pelsler, Hr.(7b); 59 Haesen, Aert wed. (Sibbe 6b); 181 Lambermond, hr.(6b) [HCL, LvO, inv.nr.7657]

Een ander voorbeeld is de aanbrengh van de laatbezitters te Beek in mei 1732.²¹ Er verschenen 561 eigenaren met een totaal bezit van 1315 bunder. Zeventien eigenaren hadden 25 procent van het totale aantal bunders in de gemeente. De overige 544 eigenaren verdeelden de resterende 75 procent; de helft van de aangevers (273) bezat minder dan één ha (1,15 bunder). Als we de verdeling van de grond nemen als maatstaf voor de verdeling van de welvaart over de bevolking en dat uitdrukken in

21 HCL, LvO, inv.nr. 4189, Aanbrengh en opname van boendergetallen door inwoners van de bank Beek op diverse zitdagen in de gerechtskamer te Beek.

de Gini-coëfficiënt, dan bedraagt deze voor Beek in 1732 0,625.²² Ter vergelijking: tegenwoordig is dat kengetal voor landen met een lage levensstandaard, zoals Brazilië, nabij de 0,5, voor de Verenigde Staten rond 0,4 en voor West-Europese landen rond de 0,3. De verdeling in Beek lijkt representatief (misschien iets minder scheef) voor de ongelijkheid van de bezitsverdeling in andere plaatsen van Overmaze (Houthem 0,67, Hoensbroek 0,75). Vijf à tien eigenaren bezaten tot 50 procent van de grond, 80 procent van de inwoners bezat minder dan twee bunder. Een belasting van bijvoorbeeld vijf en een halve gulden hollands (= acht gulden en zestien stuiver licht) per bunder, zoals in Beek werd geheven, kwam voor de modale Beekenaar met een bezit van 0,6 bunder neer op zeven daglonen (ad vijftien stuiver) (of na aftrek van een eventuele inhouding van kostgeld op het dubbele hiervan, veertien werkdagen).²³

De maatschappelijke ordening: ‘Ieder het zijne’

‘Old taxes are good taxes’. De verdeling van de bedde over de heerlijkheden, banken en leenen in Valkenburg, bleef eeuwenlang onveranderd.²⁴ Ondanks de periodiek herhaalde ‘aanbrengh’ in de dorpen werd de ‘matricule’, de verdeling van de ‘bedde’ over de dorpen en leenen, blijkbaar gezien als behorend tot de natuur der dingen, net zoals het ene perceel misschien beter te bewerken was dan het andere en in meerdere of mindere mate cijns of tiende betaalde. In juridische argumentaties ging het vaak om het behoud van de ‘justice distributive’ ofwel ‘ieder het zijne’. Dit betekende dat iedereen moest krijgen wat hem toekwam volgens ieders plaats in de samenleving, naar gewoonte en traditie.²⁵

22 De mate van ongelijkheid in bezitsstructuur kan in een zogenaamde Gini-coëfficiënt worden uitgedrukt, waarbij 1,0 staat voor maximale ongelijkheid (een persoon heeft alle eigendom) en 0,0 voor maximale gelijkheid; (elke eigenaar bezit dezelfde hoeveelheid grond). Als we grond gelijkstellen met vermogen en inkomen, wat in deze periode wel gerechtvaardigd lijkt, dan kan de Gini-coëfficiënt een indicatie zijn voor de concentratie van bezit en voor de mate van inkomensongelijkheid.

23 Gulden: brabantse maestrichter koers of gulden licht. 1 gulden licht bestond uit 2 schillingen, elk van 10 stuiver. De stuiver bestond uit 4 oort of 12 deniers. De Hollandse gulden was verdeeld in 20 stuivers en elke stuiver in 12 oort. De wisselkoers was 1,6 gulden licht tegen 1 gulden hollands. 1 schelling hollands werd verrekend tegen 6 stuivers. Dit alles waren wisselkoersen voor bankgeld. De munten in omloop kenden een grote verscheidenheid: Spaanse pistolen, Franse couronnes, carolijnen, oude schellingen enzovoort. De kwaliteit van het geld in omloop was een probleem waar de regering maar moeilijk grip op kreeg.

24 ‘Old taxes are good taxes’ belastingwijjsheid toegeschreven aan Adam Smith, met de betekenis dat mensen zelden iets goeds van nieuwe belastingen verwachten.

25 ‘Ieder het zijne’ of ‘Suum Cuique’. Dit Romeinse rechtsbeginsel komt uit Plato’s ‘Republiek’. Plato stelt in feite dat gerechtigheid wordt gediend zolang iedereen zich met zijn eigen zaken bemoeit. <https://www.greelane.com/nl/talen/duitse/german-proverb-changed-through-history-4025700/>

Aan het einde van de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw leidden klachten over de inning van de bede in de provincie Limburg en Overmaze tot onderzoeken door Brusselse commissarissen. In maart 1597 waren het inwoners van Herve en Charneux die hun beklag deden over de ongelijke verdeling, onterechte vrijstellingen en hoge kosten van de bede, gevolgd door klachten uit Overmaze in 1605. Deze onderzoeken leverden echter weinig op, buiten principeverklaringen zoals het bestuursreglement van 1598, terwijl processen voor de Raad van Brabant verzandden.²⁶ In 1613 waren het klachten van inwoners van Meerssen die leidden tot een nieuw onderzoek door de Raad van Brabant naar belastingheffing in het Land van Valkenburg. Daarbij ging het over (vermeende) verduisteringen van belastinggeld door de bestuurders.²⁷ De reglementen werden aangescherpt, onder andere met een order uit 1628 om nieuwe kadasters aan te leggen. Veel effect had het niet: de Valkenburgse Staten beriepen zich op hun privileges en lieten alles bij het oude.

Na de deling van de Landen van Overmaze in 1661 verloren de hoofdbanken zelfs hun vertegenwoordiging in de Staten. In het Staatse deel doordat de lokale schepenen van de vier hoofdbanken werden vervangen door buitenstaanders: lieden met een calvinistische geloofsovertuiging, meest juristen uit Maastricht.²⁸ In het Spaanse gebied waren alleen de heerlijkheden overgebleven, en die hadden vanouds geen eigen afgevaardigden in de Staten, maar werden geacht vertegenwoordigd te zijn door de Ridderchap. De banken moesten er een lange juridische strijd voor voeren om weer toegang tot de Staten te krijgen en zeggenschap over de belastingpenningen. Dorpsvergaderingen brachten geld bij elkaar, huurden juristen in en voerden lange processen tegen de zittende regenten. Daarbij kregen de 'muiters' de steun van adellijke families die zich ook door de 'heersende klik' buitengesloten zagen.²⁹ Het nieuwe reglement dat in 1680 door Brussel werd afgekondigd ging met name over de inrichting van het financiële bestuur en betekende een overwinning voor de dorpen (als derde stand of 'tiers' aangeduid). Maar zelfs daarna moesten er koninklijke commissarissen aan te pas komen om de afgevaardigden van de banken tot de Statenvergadering toegang te geven. Het 'règlement

26 B. Dumont, *Les communautés villageoises dans les pays de Dalhem et de Limbourg XVI-XVIII siècle*. Genève, structures, évolution (Brussel 1994) 543.

27 H. Weinberg, 'Corruptie, fraude en falend bestuur in de Landen van Overmaas? Bede en militaire lasten als bestuurlijke uitdaging in de jaren 1600-1640', *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 148 (2012) 55-116.

28 W.A.J. Munier, 'De calvinisering van de colleges van schout en schepenen in de landen van Overmaas vanaf de verovering van Maastricht in 1632 tot aan het eind van de zeventiende eeuw', *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 123 (1987) 42-145.

29 'Mutins' (muiters) werden ze door de zittende regenten in de Staten genoemd.

	Inning	Bede	Totaal
Land van Valkenburg	3	2	5
Land van Overmaze	13	15	28
Land van Maastricht	1	10	11
Land van Sittard	4	8	12
Land van Gerwen	1	5	6
Land van Gennep	3	3	6
Totaal	25	43	68

Afb. 2: 'Schatcedule' of 'cohier' vermeldende het bundergetal, opgemaakt door order van de heer, dit laatste met twee afschriften, 1686 [HCL, LuO, inv.nr.8033]

additional', specifiek voor Valkenburg, regelde in 1687 de bevoegdheden van de twee door de dorpen gekozen commissarissen.³⁰

In Staats Valkenburg waren de disputen tussen ridderschap en hoofdbanken na het verzetten van de wet in 1661 verdwenen. De Staten-Generaal lieten het oude Spaanse systeem ongewijzigd bestaan. Voor de inkomsten uit de onteigende kerkelijke bezittingen en de koninklijke domeinen had de 'Hollandse' rentmeester jacht gemaakt op de oude cijnsregisters en leggers. Aan de 'matricule' en de lokale belastingen werd echter niet getornd. Fiscaal werd het Overmase aandeel in de bede in twee gelijke helften verdeeld. In Valkenburg werd met leenen en banken zodanig geschoven dat de quote in de Spaanse bede (20.571 gulden 'swaer' 8,5 stuiver) voor twee derde deel Staats (13.088 gulden) en een derde deel Spaans (7457 gulden) kwam te bedragen.³¹ Daar bleef het echter niet bij: de Hollandse quote ging naar 31.200 gulden, de Spaanse naar 11.520 gulden.

Nieuwe belastingen en met name de zo gevreesde Hollandse imposten (accijnzen op levensmiddelen) zijn door de Staten-Generaal in Overmase niet geïntroduceerd; dat was door de versnipperde grenzen waarschijnlijk ook praktisch onuitvoerbaar. Een poging in 1665 om een personele omslag op de ingezetenen in de vorm van een 'honderdste of tweehonderdste penning' (1 of 0,5 procent) over vermogens ('Capitaele Impositie') in te voeren leed schipbreuk. Het samenstellen van de benodigde kohieren waarmee de commissarissen in Maastricht intussen toch maar gestart waren leidde ook tot weinig bevredigende uitkomsten. De zaak is afgedaan met een eenmalige 'extra ordinarius' opslag op de bede van 50 procent (15.600 gulden).³²

Na afloop van de 'Franse oorlogen' probeerde (na 1720) de Raad van State opnieuw het inkomen uit de Staatse landen van Overmase te vergroten. In 1726 brachten de commissarissen uit de Raad van State verslag uit, of beter, gaven ze een overzicht van de financiële toestand van de dorpen in de drie landen over de jaren 1725 en 1726. Dat leidde tot nogal wat vragen over de heffing van de grondbelasting. Opmerkelijk was bijvoorbeeld de mededeling dat in Gulpen (Staats 's-Hertogenrade) 1922 bunder in de schatting vielen, maar dat daarnaast 200 bunder 'zoek' waren of 'verswegen' werden; in vroegere tijden was plaatselijk namelijk 2100 of 2200 bunder belast. Aanbevolen werd de ontduikers op te sporen, te belas-

30 HCL, LvO, inv.nr. 776, bevat een uitgeschreven concept-pleidooi (omstreeks 1680, mogelijk zelfs na publicatie van het reglement van 1680), waarin een vertegenwoordiger van de banken ongekend fel van leer trekt tegen de adellijke Statenleden en commissarissen.

31 Tot 1690 was de gulden swaer brabant (Brussels rekengeld) 1,666 guldens licht maastrichter koers, dus ongeveer 1 gulden hollands. De Spaanse provinciale bede was 72.000 guldens swaer; twee zevende deel was de quote van Valkenburg (20.571 guldens)

32 HCL, LvO, inv.nr. 3616, Recessen van de Staten, brief aan Staten-Generaal van 17 maart 1665.

ten en te beboeten.³³ Of dat de reden was voor de nieuwe aanbreng te Gulpen in 1732 is onbekend.³⁴ Het rapport dat de Maastrichtse burgemeester Pesters in 1730 uitgebracht kwam op deze kwestie terug met de opmerking dat het op die manier ontduiken van de grondbelasting wellicht ook in andere plaatsen het geval kon zijn. De enige oplossing zou zijn om in verdachte plaatsen een 'generale meetinge' te organiseren. Dat de verschillen in de omslag per bunder per plaats aanzienlijk uiteenliepen had zeker ook de achterdocht van de leden van de Raad van State versterkt. Maar zoals Pesters toelichtte was dat een gevolg van de door de Raad van State overgenomen oude Spaanse 'matricule'. Pesters betoogde dat deze sleutel juist door zijn ouderdom vertrouwd kon worden en waarschijnlijk niet alleen rekening hield met de oppervlakte maar ook met de vruchtbaarheid van de belaste percelen in elk dorp en misschien ook met inkomen van gemeentenaren verdiend door het weiden van vee op gemeentegrond. Tenminste, anders kon hij niet verklaren waarom de dorpen van 'immemoriabele tijden hebben geacquiesceert sonder de minste klagt'. Deze bunders aanpassen zou moeilijk gaan 'zonder grote confusie en beswaren' op te roepen, want de winst van de ene plaats zou verlies in de andere plaats betekenen. Binnen de dorpen vond de sub-repartitie naar bunders plaats en zo het ene stuk al meer dan het andere belast was, de eigenaren wisten dit en hadden de ongelijke grondbelasting in de prijs van de grond verdisconteerd. Zodat, als de grond naar rato van het bundergetal in de schatting deelde, zoals dit al zo lang gebeurde, men kon uitgaan van een evenwichtige verdeling van de lasten over de grondeigenaren.³⁵

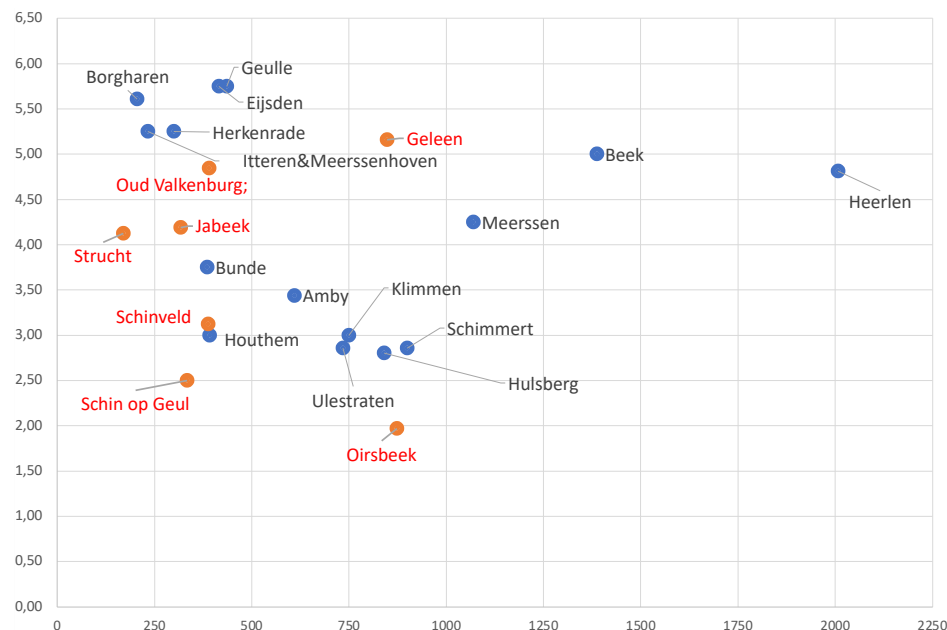
Dat was wel een heel optimistische voorstelling van zaken, gezien de verschillen tussen de plaatsen die meer dan 100 procent bedroegen, zoals grafiek 2 laat zien. Dat de Raad van State er toch niet helemaal gerust op was blijkt ook wel uit het feit dat er in de jaren daarna op verscheidene plaatsen een nieuwe aanbreng georganiseerd werd.

33 Nationaal Archief 1.01.02, Inventaris van het archief van de Staten-Generaal, (1431) 1576-1796, inv.nr. 9020, Verslag van de commissarissen deciseurs Vegelin en van Haersolte 1726.

34 HCL, LvO, inv.nr. 8855, Bekendmaking van schout en schepenen van te houden zitdagen om ingevolge resolutie van H.H.M. van 5 december 1731 de 'aanbreng' (aangifte) van onroerende goederen op te nemen tot het formeren van een legger. 1732, 1 stuk en LvO, inv.nr. 8856, 'Collatie van den nieuwen aanbreng Anno 1732 tegens het oudt leggerboek der hoofbank Gulpen', 1 deel.

35 HCL, LvO, inv.nr. 20117, Rapport Pesters 1730.

Grafiek 2. De plaatselijke omslagen in guldens Hollands per bunder in het Land van Valkenburg (y-as) en oppervlakte (x-as) (omstreeks 1726)

[Staatsdorpen (blauw) HCL, LvO, inv.nr. 20117, Rapport Pestors; Habsburgse dorpen (rood) HCL, LvO, plaatselijke dorpsrekeningen 1725-1726]

Vaak waren het relatieve buitenstaanders die de plaatselijke belastingpraktijken op de korrel namen. Als voorbeeld van een goed gedocumenteerd conflict dat werd uitgevochten voor de Raad van State kan een zaak uit Margraten (Staats's-Hertogenrade) dienen.³⁶ 'Buijtengeërfde' grondeigenaren, met name Maastrichtenaren, namen het daarbij op tegen de collecteur, de plaatselijke heer en notabele ingezetenen. Ze maakten bezwaar tegen de hoge belastingaanslag en een groot aantal misstanden, zoals het buiten de omslag laten van 50 bunder (waaronder alle landerijen van de heer en de pastoor), het niet belasten van tienden (driekwart van de bunders viel onder de tiende), de ondemocratische besluitvorming op de dorpsvergadering door de 'despotycquen handel van den gebiedende heere en ongeërfde regenten', en verduisteringen gepleegd door de

36 HCL, LvO, inv.nr. 9286, Reglement over de Bancke van Margeraten, in 1715 te Maastricht zijn uitgegeven als: seer dienstig voor allen de Officianten in de dry Landen van Overmaeze partagie van Haer Hoog Mogende.

collecteur, die naliet ontvangen belastingen met de bank te verrekenen. Na een aantal mislukte pogingen kon, na interventie van hogerhand, de woordvoerder van de klagers, Aegidius Van de Wyer, als nieuwe collecteur beginnen aan zijn taak. Na de nodige strijd met het kapittel van Aken (tiendheffer), de heer pastoor en de afgezette schattheffer Hendrick Emonts, werd in 1720 als resultaat van de achterstallige belastingen een positieve bate van 8542 gulden licht opgevoerd. Dat was bijna evenveel als de jaarlijkse begroting van de bank. 100 bunder meer dan voorheen stonden er in de schatlijst. Enkele jaren kon men volstaan met een omslag van acht in plaats van meer dan tien gulden licht per bunder, zoals voorheen.

De Raad van State trad in 1753 ook op tegen de regenten van de hoofdbank Heerlen. Die hadden in 1751 de order gekregen het bundergetal binnen die gemeente opnieuw op te nemen, maar legden volgens de Raad daarbij een 'grote slapheid' aan de dag. Het gemeentebestuur antwoordde dat het daar zeker niet aan lag. Ze waren net druk bezig met het 'presielijk executeren ten aanzien van de verduisterde bundergetallen en het formeren van leggerboeken', maar er waren problemen met eigenaren uit verscheidene 'cantons', waaronder Ubachsberg en Colmont, de hof Meulenberg, gehuchtenaren van Benzenrade en diverse particulieren, onder wie de weduwe van wijlen burgemeester De Loneux. Zij hadden namelijk wel het exacte bundergetal opgegeven, maar daar het zeer slecht en onvruchtbaar land betrof, nog slechter dan van de heide onder Heerlen, was in de oude schatlijst het bundergetal aanzienlijk lager dan in de vernieuwde aanslag.³⁷ Er werd dus, zoals Pestors in 1730 al had aangenomen, een correctiefactor toegepast om te komen van legger naar schatlijst, waardoor de productiviteit van de grond kon worden meegenomen. Welke factoren dat waren en hoe ze tot stand kwamen, hierin verstreken de bewaard gebleven archieven van de schepenbank geen inzicht.

Door voortdurende geldnood en achterstanden ten gevolge van de vele oorlogen en bezettingen werd er van hogerhand ook geijverd voor het te gelde maken van de 'inculte' gemene gronden, die in diverse Valkenburgse plaatsen omvangrijk waren. Het bracht geld in kas en vergrootte de basis voor de grondbelasting. Dat voor kleine boeren het weiden van schapen, geiten, runderen en varkens op de gemeentegronden een levensnoodzakelijke bijverdienste was, telde niet mee. Daarover kon namelijk nauwelijks belasting worden geheven.

In 1655 werden schulden ad 10.000 gulden die de Staten van Valkenburg schuldig waren aan de gebroeders Buirette uit Aken geruild tegen grote stukken van de Heerlense heide. Die werden gevoegd bij het door de Buirette's in 1650 verworven landgoed Meesenbroek. Het verlies aan inkomen voor de gemeente Heerlen

37 Rijckheyt, Centrum voor Regionale Geschiedenis [HCL-Heerlen], Schepenbank Heerlen [001] inv.nr. 163.

Afb. 3: Legger der bank Houthem, 1777. Heemkundevereniging Houthem-St. Gerlach, M.W.Suijkerbuijk. [HCL, LvO, inv.nr. 6605]

werd gecompenseerd. De bespaarde interest (6,25 procent) op de schuld kregen de leenen (een kwart) en laten (driekwart) van Heerlen jaarlijks in mindering op de belasting.³⁸

Om de schulden, veroorzaakt door de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), te verminderen drong ook de Brusselse regering aan op de privatisering van het 'gemeene' dorpsbezit. In Oud-Valkenburg leidde dit tot heftig verzet en tumult van de 'mindergeërfden' op de dorpsvergadering. De plaatselijke notabelen maakten zich echter vooral sterk voor het voorstel uit ergernis over de schade die door het drijven van de dieren op de akkers en door overbeweiding werd veroorzaakt. De verkoop zou aan deze, in hun ogen schandelijke, praktijken een halt toeroepen.³⁹ Er was echter nauwelijks iemand geïnteresseerd in de schrale en weinig bruikbare percelen.

Het Staatse bestuur had rond 1770 ook plannen om de Graetheide onder de veertien kerspelen, die er al eeuwenlang gebruik van maakten, te verdelen. In 1775

38 HCL, LvO, inv.nr. 3904, Staat van de lopende schulden van Valkenburg ultimo 1664; LvO, inv.nr. 3903, 'Een kapitaal van Jan en Daniel Bu(i)rette van 4500 gulden te betalen door Hockels schatheffer te Heerlen'.

39 HCL, LvO, inv.nr. 7631, Repliek schepenbank (1753) en inv.nr. 7632, Agenda Limpens (1750).

werd heel wat tijd besteed aan het vaststellen van de grenzen van de Graetheide. Samen met landmeters en burgemeesters werden 90 grenspaaltjes rond het gebied gezet. In totaal kwam men uiteindelijk op 2235 bunder, waarvan er 400 al ontgonnen was. Men kon het echter niet eens worden over de verdeling van deze oppervlakte. Dat verhinderde echter niet dat de inwoners uit de gemeenten Geleen, Sittard, Stein en Beek hun reeds gestarte verkaveling in percelen voortzetten.⁴⁰

Gelijkheidsidealen van het verlicht absolutisme

De Europese oorlogen in de zeventiende en achttiende eeuw leidden tot hogere belastingen voor de burgers. Een verbeterde kadastrale vastlegging moest voorkomen dat deze ontdoken werden. De beste manier om belastingen te heffen en eerlijker te verdelen stond volop in de belangstelling van de beginnende leer van de staathuishoudkunde, zoals de fysiocratische school. Een heffing aan de bron van alle welvaart, de grond, werd gezien als de ideale belasting. Maar dan moest wel iedereen aangeslagen worden. De ongelijke verdeling van de lasten en de hoge belastingdruk veroorzaakt door de vele vrijstellingen die de 'taille' kende, leidden al in de zeventiende eeuw tot het inzicht dat alle burgers door de staat in gelijke mate of in ieder geval in verhouding tot hun mogelijkheden belast moesten worden. Of zoals Pierre Le Pesant de Boisguillebert het in 1697 beeldend uitdrukte: als er veertig trekpaarden nodig zijn om een lading van Lyon naar Parijs te brengen en er worden er steeds maar drie ingespannen, dan zal de vracht zijn bestemming niet bereiken.⁴¹ Helaas voor de Franse monarchie liepen alle hervormingsvoorstellen tot 1789 stuk op het verzet van de geprivilegieerde standen.

Succesvoller was het Huis Habsburg, dat al relatief vroeg zijn verspreide en weinig gedocumenteerde bezittingen in kaart ging brengen, zoals in 1710 het 'Censimento' van Milaan (Lombardije) leidend tot 'il catasto Teresiano' uit 1760.⁴² Vervolgens werden Silezië, Bohemen, Moravië en ook de Zuidelijke Nederlanden in kaart gebracht. Een gunstige gelegenheid daarvoor deed zich voor toen de vereffening van de schulden van de Oostenrijkse Successieoorlog leidde tot een grote controverse tussen de derde stand en de adel en geestelijkheid in het hertogdom Limburg. Rekeningen bleven onbetaald en Brusselse commissarissen probeerden het conflict tevergeefs tot een oplossing te brengen. De conclusies van het rapport

40 A.J. Munsters, 'De soevereiniteit van de Graetheide', *Historisch Jaarboek Land van Zwentibold VII* (1986) 58-88, aldaar 73-80.

41 F.K. Mann, *Steuerpolitische Ideale* (Jena 1937) 103.

42 <https://maps.geshergalicia.org/ref/habmap/> geraadpleegd op 17/04/2024.

dat de Brusselse commissaris Cornelis Baesen in 1755 uitbracht waren ongekend hard. Met name in het hertogdom hadden bestuurders uit de derde stand zich schuldig maakten aan financieel wanbeheer. Over Valkenburg en 's-Hertogenrade bracht Baesen op 18 juni 1753 rapport uit. Zijn oordeel was relatief mild: 'assez bien administré'. In de voorafgaande jaren had hij maandenlang in het klooster St. Gerlach kantoor gehouden en de bestuurders van elke plaats rekening en verantwoording laten afleggen over hun financiële beheer. De schepenen van Oud-Valkenburg beantwoordden in 1750 schriftelijk de meer dan twintig vragen van de commissaris, onder andere of alle percelen belasting betaalden. Uit het antwoord blijkt dat dit een pijnlijk onderwerp was. De schepenen gaven aan dat dit moeilijk te controleren was. Men miste de oppervlakte van de gemeentegrond. Dat was bergachtig en onvruchtbaar terrein, zodat het aan schat weinig op zou brengen. Daarnaast waren er inderdaad enige geërfden die meer bundergetal bezaten dan waarover ze schat betaalden. Complicatie was dat men dit door de 'doorenmengeling' van laat- en leengronden niet bewijzen kon en aangewezen was op de aanbrenghaar door de eigenaar zelf. In het verleden (waarschijnlijk bedoelde men de opname in 1686) was de fout gemaakt dat regenten en schepenen toegelaten hadden dat de grote bezitters hun percelen niet individueel aangaven maar en bloc, zowel leen als laat; met geen andere bedoeling dan om de ware aard en grootte van elk perceel te verdoezelen. Het betrof hier schout Limpens, zijn moeder en andere verwanten met een aanzienlijk bezit. Zij gaven een slecht voorbeeld met 'dusdanig imperfecte en frauduleuze' aanbrenghaar. Zelfs een landmeter zou moeite hebben om de precieze oppervlakte van de 'verswegen' percelen te ontdekken.⁴³

Baesen concludeerde dat binnen de gemeentes in Oostenrijks Valkenburg alle uitgaven werden gedekt door de grondbelasting; andere lokale omslagen waren er onbekend. Daardoor beklagden Geleen en Hoensbroek zich over de verdeling van de oorlogslasten naar rato van de 'matricule'. Als gemeenten met een grote oppervlakte hadden zij hierin een relatief groot aandeel. Maar gekeken naar het aantal inwoners behoorden ze tot de kleinere plaatsen. Ze voelden zich overbelast. Schinnen daarentegen, relatief klein in bunders, maar met veel inwoners, werd bevoordeeld. Een klacht die Baesen onderschreef, maar een oplossing ervan door wijziging van de 'matricule' zou nog meer problemen oproepen, waardoor alles bleef zoals het was. Het is een conclusie die overeenkomt met het rapport van Pestere aan de Staten-Generaal over Staats Valkenburg, 25 jaar eerder.

Baesen toonde zich verrast over het grote aantal bezittingen in handen van kerkelijke instellingen ('mains mortes'), en adel ('seigneurs des villages'), die

43 HCL, LvO, inv.nr. 7632, Vragenlijst (agenda) van commissarissen. De Limpens en Beelen (1750).

in geen enkele landslast bijdroegen, zelfs niet in de bedes en subsidies. Deze gepretendeerde vrijstelling, over naar zijn inschatting duizend bunder alleen al in Valkenburg, kwam voort uit gewoonte ('usage') of verduistering ('possession usurpée'). Deze vrijstelling was illegaal en in strijd met het reglement van 1680. De verschillen in plaatselijke gebruiken waren groot. Dit bood bestuurders, aanzienlijke heren en de geestelijkheid op vele manieren de mogelijkheid om zaken naar hun hand te zetten.⁴⁴

Vanaf 1755 werd op last van Brussel de strijd aangeboden met de vrijstellingen in Limburg en Overmaze. Het valt op dat de ingezetenen (met Brussel aan hun zijde) hierbij vooral de tegenwerking van de plaatselijke regenten moesten zien te overwinnen. De vrijdom van belasting van de heer van Geleen (prins de Ligne) werd in 1756 beëindigd. Zeer tegen de zin en onder protest van Reinier Corten, rentmeester van de heer (en tevens landsontvanger en luitenant-drossaard van Valkenburg!). Ook de tienden werden volgens Brusselse voorschriften aangeslagen. Volgens Baesen gingen de meeste tienden in Valkenburg nog steeds vrijuit, terwijl de arme bevolking overbelast was en in sommige dorpen negen en tien gulden per bunder betaalde. Bijgevolg daalde de Geleense aanslag per bunder tien procent. De markies van Hoensbroek, baron De Bongaert en de Commanderie van Alden Biesen waren door de Raad van Brabant veroordeeld tot het betalen van belasting over hun grondbezit in Hoensbroek, Wijnandsrade en Nuth. De schatlijst van Hoensbroek steeg met ingang van 1755 van 737 bunder naar 927 bunder, waarmee de overige grondbezitters een verlichting van 25 procent van de belastingdruk per bunder bereikten. Zeer hardnekkig wist de Duitse Orde (Commanderie Alden Biesen) al eeuwenlang haar bezit vrij van belasting te houden. Zowel in 1685 als in 1755 werd de Duitse Orde veroordeeld tot betaling, maar landsgriffier Strens moest in 1782 nog instructies vragen in Brussel over de belastbaarheid van haar bezit in Oostenrijks Valkenburg, want nog steeds was dit niet in de schatlijsten opgenomen.⁴⁵

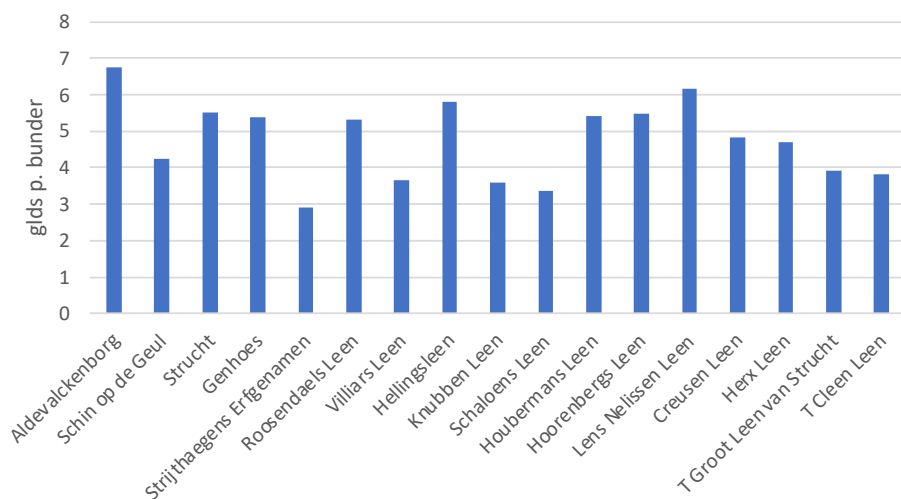
Naast eigenaren die helemaal geen belasting betaalden en de omslag per bunder die per plaats verschilde, was er ook nog het probleem dat binnen een gemeente 'leen' en 'laat' anders behandeld werden. Illustratief is het overzicht in grafiek 3. In Oud-Valkenburg was de omslag per bunder laat de hele achttiende

44 Rijksarchief Vorst, Archief kanselarij van Brabant [BE-A0541 / T 39/1] inv.nr. 13, Papiers du conseiller du conseil de Brabant, Baesen, Commissaire pour les affaires de Limbourg et les Pays d'Outremerse 1748-1761.

45 Archives de l'État à Liège (AEL), Archives du comité du dénombrement et du cadastre du Limbourg [B12] inv.nr. 1067-1068, Brief van griffier Strens aan De Reul van 6-11-1782 'Comme l'ordre teutonique possède des biens a Geleen, Spaubeek et Oirsbeek de mon district et ailleurs dans le pays, je vous prie Monsieur de m'envoyer une copie de la dépêche de SAR qui ordonne que led. ordre doit payer les tailles'.

eeuw hoog (6,75 guldens licht).⁴⁶ Het verschil met Schin op Geul (4,25) was gemiddeld zo'n twee en een halve gulden per bunder en met Strucht (5,50), iets meer dan één gulden.⁴⁷ Deze verschillen kunnen op het eerste gezicht niet verklaard worden door correcties die vanwege de bodemgesteldheid en -opbrengst op het bundergetal aangebracht zouden zijn. Integendeel, de proost van Meerssen beklagde zich erover dat hij over zijn 27 bunder in Schin vol aangeslagen werd, terwijl het ging om schrale, rotsachtige percelen van geringe waarde.⁴⁸ De echte oorzaak was dat Schin 25 procent lager aangeslagen werd in de landtaks van Valkenburg dan volgens het bundertal gerechtvaardigd zou zijn.⁴⁹ Het feit dat in Oud-Valkenburg, en in mindere mate in Strucht, een aanzienlijk deel van de oppervlakte leengoed was, droeg bij aan de ongelijke verdeling van de lasten binnen de gemeente. Uit grafiek 3 blijkt dat de leenen in Oud-Valkenburg gemiddeld 35 procent per bunder minder betaalden dan de eigenaren van laat.

Grafiek 3. Gemiddelde omslag per bunder (leen als laat) in guldens licht per bunder omstreeks 1755 (Oud Valkenburg, Schin op Geul, Strucht).

[HCL, LvO, Oud Valkenburg, inv.nrs. 7658 tot 7736; Schin, inv.nrs. 8041, 8043, 8044, 8045; Strucht, inv.nrs. 7950, 7975, 7976]

46 HCL, LvO, inv.nrs. 7658-7736, Rekening over de laatgoederen 1714-1793.

47 Schin: HCL, LvO, inv.nrs. 7950; 7975, 7976, Strucht: HCL, LvO, inv.nrs. 8038-8045.

48 HCL, Archief Proosdij Meerssen [14.0D33], inv.nr. 452.

49 Oud Valkenburg: HCL, LvO, inv.nrs. 7658 tot 7736; Schin: HCL, LvO, inv.nrs. 8041, 8043, 8044, 8045; Strucht: HCL, LvO, inv.nrs. 7950, 7975, 7976.

Niet voor niets luidde Baesen's eindadvies aan de regering in Brussel om alle lokale gebruiken en feodale bestuursorganen overboord te zetten: in plaats van vier Statencolleges, één provinciaal bestuur, afschaffing van alle fiscale privileges, en de invoering van één provinciaal kadaster op uniforme grondslag.⁵⁰

Het kadaster van Maria Theresia voor Limburg en Overmaze⁵¹

De invoering van de voorgestelde maatregelen kon in de Limburgse Staten op heftig verzet rekenen. In 1760 kwam het tot een compromis met de landsregering, waardoor een nieuw kadaster in 1775 ingevoerd zou worden. Al in 1765 herinnerde Brussel de Staten eraan dat het voorwerk voor de nieuwe 'matricule' voor Limburg moest starten. Op 4 april 1770 verscheen eindelijk de keizerlijke ordonnantie waarin de principes van het 'dénombrement' werden uiteengezet. Hierbij volgde Brussel het model van het Luxemburgse kadaster, waarmee in 1766 een begin was gemaakt en dat in 1770 bijna voltooid was. Daarbij werd als noviteit rekening gehouden met de vruchtbaarheid en het gebruik van de grond door de jaarlijkse opbrengst en niet uitsluitend de oppervlakte te belasten. De classificatie en de waardering van de grondopbrengsten gebeurde in tien categorieën (akkers, weilanden, bossen, vijvers, gaarden inclusief renten, cijnzen, tienden en heerlijke rechten, evenals molens, huizen en bedrijfsgebouwen) en daarbinnen weer in diverse klassen, afhankelijk van de opbrengst. Tabel 2 geeft een samenvattend overzicht van de resultaten voor de gemeente Oud-Valkenburg, die in 1770 waarschijnlijk als proef de spits afbeet. De taxatie van de kadastrale waarde of opbrengst ('produit cadastral') kwam tot stand aan de hand van plaatselijke verkoop- en pachtprizen per type grond. De belastbare opbrengst per bunder liep in Oud-Valkenburg uiteen van 37,50 guldens licht in de hoogste categorie (weilanden en hoven), tot 4 guldens licht voor de woeste gronden. De jaarlijkse omslag per bunder lag meestal tussen de drie tot vijf stuiver per gulden (15 tot 25 procent). De totale belastbare waarde van alle percelen samen (inclusief tienden en de watermolen) in Oud Valkenburg bedroeg 23.305 guldens licht, waarvan de 37 hoogst aangeslagenen (op meer dan 100 gulden gewaardeerd) 70 procent voor hun rekening namen. De belasting was 3,5 stuiver per gulden en bracht 4077 gulden op waarvan meer dan driekwart bestemd was voor de provinciale 'tax'.

50 E. Dormans, 'Van alle tijden? Fiscale modernisering in het hertogdom Limburg en de Oostenrijkse Landen van Overmaze na de Oostenrijkse Successieoorlog (1748-1782)', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het sociaal historisch Centrum voor Limburg* 59 (2014) 51-80.

51 Het archief wordt bewaard in het Rijksarchief te Luik; zie B. Dumont, *Inventaire des archives du comité du dénombrement et du cadastre du Limbourg (Duché de Limbourg, pays de Dalhem, de Fauquemont (Valkenburg) et de Rolduc (s-Hertogenrade) (1756) 1769-1783 (1797) [Instrument nr. B12] (Brussel 2016).*

Tabel 2. Waardering (guldens licht) van de gronden in Oud-Valkenburg (uitwerp of 'produit cadastral') met berekening grondbelasting

Classificatie	Glds	Opp.	Prod.	Belast.
	p.b.	bunders	Cadas.	3,5 stv/Gld
Ploegbare landen vrij van tienden	28,8	41	1192	209
id aan de 11 tiende onderworpen	24,0	516	12391	2168
Hoven en boongaarden	37,5	14	512	90
De weijden	37,5	91	3430	600
Bembden	30,0	38	1153	202
Boschen en haegen	13,0	52	680	119
Broeken ofte morasten	4,8	5	22	4
Vijvers	25,0	4	105	18
Inculte gronden	4,0	65	259	45
Huijsen op	15,0	105 h.	1575	276
De Moolen (a)	409,8		650	114
Tienden (b)			1331	233
afrondingen		5	5	
		832	23305	4077
Naar eigenaren (extract)				
Hoer de Carthijls (Schaloen)		91	3128	547
Gen. Du Portail (Sibberhuuske)		96	2925	512
Von Pelser (Genhoes)		77	1923	337
De Selis, Baron van (Hellinxhof)		53	1311	229
Jouf wed Gauthier Maastricht		29	756	132
De la Croix, F.H., Schout		23	559	98
Rest = 37 pers		280	5908	1034
> 100 glds prod.cadast.		648	16510	2889
< 100 glds prod.cadast.		184	5464	955
tiende (c)			1331	233
Totaal Oud Valkenburg (d)		832	23305	4077
(a) De molen jaarlijks produuit cadast. met aftrek van 2/3 voor onderhoud				
(b) De tiende volgens het produit evalueert door het gericht				
(c) In bezit van Von Pelser; De Selys; pastoor				
(d) per bunder gemiddeld 4,90 glds				

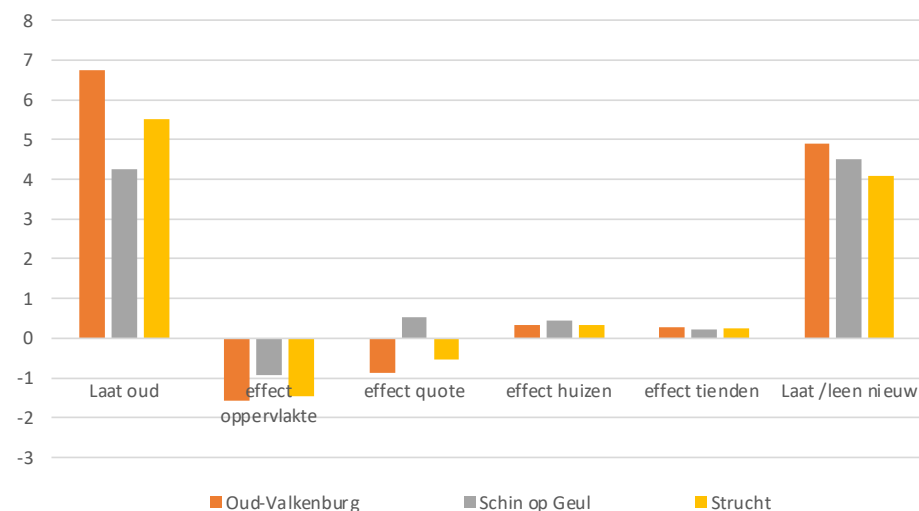
[HCL, LvO, inv.nr. 7641, 'Cadafter van de gemeente van Oud-Valkenborgh van het jaer anno 1770' zijnde een legger, 1 deel; inv. nr. 7642, Tabellarisch overzicht van het in het vorig nummer beschreven 'cadafter' z.j. (ca. 1770)]

De hele operatie in Limburg werd door Brusselse commissarissen nauwlettend bewaakt. Er was echter een belangrijk verschil in de opzet tussen het Luxemburgse en Limburgse kadaster. Het Luxemburgse model was erop gericht een kohier te bouwen waarin het inkomen van elk familiehoofd was vastgelegd, waarbij ook personele elementen zoals de grootte van de veestapel, gebouwen, inkomen uit renten en cijzen en de opbrengst van ambacht en nering meetelden. In Limburg en de Landen van Overmaze omvatte de aanbrenge alleen de percelen gespecificeerd naar grootte, ligging, gebruik en met de renten, tienden of cijzen die mogelijk van de opbrengst afgingen. Het kadaster was duidelijk alleen bedoeld voor de reële heffing op onroerend goed, land en gebouwen ('taille'). Het personele element bleef hier buiten het kadaster.⁵² Toen de eerste resultaten van de lokale aangiftes binnenkwamen, bleek de berekende kadastrale opbrengst aanzienlijk lager dan waarop men had gerekend, omdat men op lokaal niveau vele aftrekposten (zoals pacht, hypotheekrente, erfdienstbaarheden) had toegelaten. De discussies die hierover ontstonden maakten dat het tot 1778 duurde voordat er een nieuwe matricule kon worden vastgesteld. Na verwerking van alle beroepsprocedures kwam in 1782 de definitieve versie tot stand.

Voor de meeste inwoners van Oud-Valkenburg, Schin op Geul en Strucht zullen de effecten direct merkbaar zijn geweest. Zoals afgebeeld in grafiek 4 daalde de gemiddelde grondbelasting per bunder met 25 procent door de toevoeging van de leenen en de voormalig onbelaste en verborgen percelen: in Oud-Valkenburg en Strucht met 1,50 gulden, in Schin met iets minder dan één gulden. Door afschaffing van de traditionele Valkenburgse 'matricule' raakte de heerlijkheid Schin haar relatief gunstige aanslag in de landslasten kwijt. Schin was daardoor de enige van de drie heerlijkheden die per saldo de omslag per bunder zag toenemen ('effect quote'). Daarentegen kregen ook de allerarmsten te maken met de belasting van hun huisje of krotje. Elke woning werd op vijftien gulden gewaardeerd. Dit kwam neer op 2,25 tot 3 gulden licht per gezin. Dat was voor veel inwoners een bedrag dat ze niet op konden brengen. Het kwam, gemeten naar koopkracht, neer op een week werken voor een dagloner. Om de armste ingezetenen te ontzien besloot bijvoorbeeld de dorpsvergadering in Oirsbeek de huizen niet meer aan te slaan en ter compensatie de bunders hoger te waarderen.

52 C. de Moreau de Gerbehaye, *L'abrogation des privilèges fiscaux et ses antécédents. La lente maturation du cadastre thérésien au duché de Luxembourg (1684-1774)* (Brussel 1994) 599.

Grafiek 4. Effecten op de belasting in guldens licht per bunder laat als gevolg van de invoering van het nieuwe kadaster in 1782

[HCL, LvO, Oud-Valkenburg, inv.nrs. 7641, 7643; Schin, inv.nr. 7951; Strucht, Archief Proosdij Meerssen inv.nr. 630]

De Brusselse aanpak in 1770 is waarschijnlijk de Staatse bestuurders in Overmaze niet ontgaan. Ook daar legden na de Oostenrijkse Successieoorlog openstaande schulden een groot beslag op de landsmiddelen. Vermoedelijk bleef men in eerste instantie, zoals in 1776, een personele heffing over vermogende inwoners naar Hollands voorbeeld als de beste oplossing zien. De nieuwe rentmeester der domeinen in Staats Valkenburg Van Panhuijs hield in 1775-1780 een inventarisatie ten behoeve van wat mogelijk een kohier van een personele belasting had moeten worden. Dit leidde tot een verzameling data met de opsomming van de tekenen van welstand in elk dorp of gehucht, waarbij men uitkwam op in totaal 3450 families, 3406 huizen, 27 kastelen, 21 kerken, 2150 paarden, 1108 karren, 8001 stuks hoornvee en verder schuren, bakhuizen en meer.⁵³ Een poging om op basis van dit kohier een personele omslag te introduceren mislukte echter. Op de achtergrond speelde een financieringsprobleem. Tussen 1780 en 1782 werden de doorgaande wegen in Valkenburg flink op de schop genomen; dit vooral als stimulans voor het handelsverkeer en de aanvoer op Maastricht. Maar ook de lokale dorpen zouden er volgens

53 NA Collectie mr. D.R.W. Bisdom en opvolgers [1.10.06] inv.nr. 210.

de initiatiefnemers veel baat bij hebben.⁵⁴ De betrokken gemeentes hadden de verbetering van de grote doorgaande wegen in Valkenburg op eigen kosten gerealiseerd en kregen opdracht om ten behoeve van de rentebetaling en aflossing van de opgenomen leningen de personele belasting te introduceren, waarvoor door Van Panhuijs het voorwerk al gedaan was. Voor de duur van vijftien jaar zou elke huishouden binnen de gemeente voor vier à vijf schellingen aangeslagen worden.⁵⁵ Daarmee waren de inwoners en de Staatse luitenant-voogd Pélèrin het helemaal niet eens. Na veel geharrewar namen de Staten van Valkenburg de schulden over en werden rente en aflossing via een aparte omslag op de traditionele wijze (de grondbelasting) over de Valkenburgse banken verdeeld.⁵⁶

Daarmee bleef in het Staatse deel alles bij het oude, al zijn er in navolging van het Brusselse initiatief overal tussen 1775 en 1780 nieuwe kadasters gemaakt, maar op de traditionele manier door plaatselijke aanbrennen en zonder consequenties voor de belastingsystematiek. De oude orde bleef er intact tot de Franse legers in 1794 binnenvielen.

Aan de formele aanhechting bij de Franse Republiek op 1 oktober 1795 ging eerst een militair bezettingsjaar vooraf, waarin de streek als wingewest werd beschouwd. Vanaf de eerste dag van het vijfde republikeinse jaar, op 22 september 1796, werden de Franse grondbelastingen geheven. De inning van deze belastingen bleek belangrijker dan het feitelijke kadastreren van de verschillende gronden. De centrale administratie eiste vanuit Parijs een vooraf bepaalde som op die de grondbelasting diende op te brengen. Dit bedrag werd, onder meer op basis van de bevolkingsaantallen, verdeeld over de verschillende departementen. Daarna volgde de opsplitsing over de administratieve arrondissementen en ten slotte kregen de municipaliteiten de opdracht een geldsom te innen. De lokale besturen dienden zelf uit te zoeken hoe de eigenaren van onroerende goederen werden aangeslagen, en konden de oude leggers blijven gebruiken.

Dit Franse stelsel, waarbij een bepaalde van bovenaf vastgestelde quote werd ingevorderd als grondbelasting, bleef bestaan totdat in 1832 het kadaster was voltooid en de belasting over de belastbare opbrengst per perceel in Nederland kon worden ingevoerd. Vanwege de politieke onrust van dat moment gebeurde

54 M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw. Kerkelijke, politieke en sociale verhoudingen, 1775-1801* (Assen 1964) 135-136.

55 1 hollandse schelling is 6 stuivers, maal 5 = 30 hol stuivers of drie dagen loon.

56 E. Dormans, 'De weg kwijt. De 'institaatstelling der groote weegen of heirbaanen' in Staats-Valkenburg, 1778-1794', in: V. Enthoven (ed.), *Nederland in last. Vijfhonderd jaar overheidsfinanciën in de Lage Landen, 1500-2000* (Leiden 2021) 110-129.

dit in Limburg later, in de jaren 1837 en 1841-1844.⁵⁷ Voor Limburg waren de werkzaamheden na de Belgische afscheiding namelijk gestaakt. Er kwam een voorlopige regeling die tot 1862 van kracht bleef. De voor de provincie berekende opbrengsten op basis van het nieuwe kadaster leidden (uitgesmeerd over drie jaren) tot een stijging van de grondbelasting met meer dan 60 procent. Ondanks heftige oppositie van de Limburgse grondeigenaren passeerde de wet de Eerste Kamer. Achteraf kan geconcludeerd worden dat de verhoging in 1865-1868 inderdaad onbillijk hoog was in vergelijking met de andere provincies door een te hoge inschatting van de kadastrale opbrengst. Een herziening kreeg pas in 1893 effect.⁵⁸

Conclusie en vooruitblik

De geschiedenis van de grondbelasting heeft vele archivalia nagelaten die de reconstructie van het fiscale landschap mogelijk maken. Het fiscale landschap is de beschrijving van het landschap zoals dat door de fiscus werd gezien. Het bestaat uit economische eenheden, afgebakende percelen met een eigenaar, opgemeten, gestandaardiseerd en geïnclassificeerd naar gebruik, en juridisch onderbouwd door een kadaster met geen ander doel dan het faciliteren van de belastingheffing. Het is een verre gaande abstractie van de werkelijkheid maar bevat wel veel informatie over het fysieke landschap, de menselijke leefomgeving als mix van natuur en cultuur. De steeds toenemende fiscale honger van de soeverein maakte dat de 'hefcedulen' en schatlijsten in de Valkenburgse dorpen uitgroeiden tot gedetailleerde kadastrers. Economische criteria in plaats van maatschappelijke status en traditie gingen de hoogte van de belastingaanslag bepalen. Deze lange strijd is in onze archieven gedocumenteerd.

Het is te wensen dat deze historische bronnen meer in de landschapsgeschiedenis gebruikt gaan worden. Eigenlijk alleen het kadaster uit 1832 wordt in regionaal historisch onderzoek de laatste tijd ontsloten. Zo bestaat het project HISGIS uit gedigitaliseerde kaarten van het oudste kadaster uit 1832, die gecombineerd kunnen worden met andere (thematische) kaartlagen.⁵⁹ Voor de HISGIS-basislaag

57 P. Kruisinga, 'De kadastrale legger en aanverwante bronnen, 1812-1990', in: Huygens Instituut, *Digitale versie Broncommentaren* 3, 24. https://resources.huygens.knaw.nl/pdf/Broncommentaren/voorlopig/Broncommentaren_3_017-073.pdf geraadpleegd 17/04/2024

58 N. Bos, *Notabele ingezetenen. Historische Studies over Nederlandse elites in de negentiende eeuw* (Brunssum 1995) 166-167.

59 Het standaardwerk van J. Renes, *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap* (Assen/Maastricht 1988), maakt geen gebruik van kadastrers vóór 1832.

zijn deze kaarten gedigitaliseerd en door op een perceel te klikken, verschijnen de bijbehorende gegevens over eigenaren, bodemgebruik en de waarde anno 1832. Op termijn zal HISGIS heel Nederland omvatten. De combinatie van de kadastrale kaarten van HISGIS en andere kaarten kan bijdragen aan de documentatie van de veranderingen in onze leefomgeving.⁶⁰ De sporen die de grondbelasting in de loop der eeuwen heeft achtergelaten zijn hierbij een zeer bruikbare en rijke bron van kennis over de door de mens gevormde leefomgeving, ons huidige landschap.

60 <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/hisgis>. Voor recente Limburgse ontwikkelingen: P.A.J. Caljé, 'Limburgse landschapsgeschiedenis. Benaderingen, voorbeelden, kansen', *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 152 (2016) 271-298 en het 'Aezel project' <https://aezel.eu/over/projecten> (geraadpleegd op 17/04/2024).

Frank Hovens

DE VLIKERWATERLOSSING OP LANDGOED VLIEK TE ULESTRATEN BRON VAN INSPIRATIE VOOR EEN WATER- HUISHOUDKUNDIGE UITDAGING

Abstract

The southern, hilly part of the province of Limburg in the Netherlands is likely to face increased occurrences of excessive rainfall and muddy streams in the future due to climate change. Authorities are seeking ways to mitigate these impacts, such as improving the soil's capacity to retain water. The Vliek estate in Ulestraten (municipality of Meerssen, near Maastricht) is identified as a site with the potential to contribute to this effort. A small stream, the Vlikerwaterlossing, fed by several wells, flows through the estate. Given Vliek's historical significance, any decision must carefully consider its monumental values. Historical research is essential to understand the current situation and may offer creative solutions. This paper examines the history of the Vlikerwaterlossing and its fundamental role in the estate's design, with the aim of guiding decision-makers toward informed choices.

In de strijd tegen de wateroverlast waardoor Zuid-Limburg regelmatig wordt getroffen, hebben de Provincie Limburg en het Waterschap Limburg het landgoed Vliek in Ulestraten (gemeente Meerssen) aangewezen als een mogelijke locatie om de waterberging te verbeteren. Vervolgens hebben het Waterschap en de Gemeente Meerssen opdracht gegeven aan Bureau Verbeek te Maastricht om te onderzoeken of op het landgoed 10.000 m³ water gebufferd kan worden.¹

Uitvoering van de opgave om tienduizend kuub water te kunnen bergen houdt onvermijdelijk een aanpassing van het (reeds door mensenhanden vormgegeven en ingerichte) landschap in. Aangezien Vliek een buitenplaats is met een monumentale status, is het maken van weloverwogen keuzes eens te meer aan de orde. Historisch onderzoek kan helpen bij het maken van dergelijke keuzes. Op verzoek van Bureau Verbeek heeft het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL) archiefonderzoek gedaan naar het gebruik van de Vlikerwaterlossing in het verleden en naar de ontwikkeling van de vijvers van Vliek.² Onderzoeksbureau Oldenburgers Binnenstad en Buitenleven uit Amsterdam heeft meer specifiek de

- 1 Bureau Verbeek. Landschapsarchitectuur / ecologie / stedelijk ontwerp, 'Wateropgave Kasteel Vliek. Inventarisatie en analyse' (2023). Het eindrapport van Bureau Verbeek is nog niet afgerond.
- 2 De studie van het SHCL (2023) is verricht door Frank Hovens en draagt dezelfde titel als deze bijdrage aan het jaarboek. Ze sluit aan bij een in 2007/2008 in opdracht van Buro 4 (H. J. van der Borgh en B.A.J.T. Dukers) door Hovens uitgevoerd archiefonderzoek naar Kasteel Vliek ('Verslag van het verkennend archiefonderzoek naar de geschiedenis van Kasteel Vliek'), dat verwerkt is in het rapport 'Cultuurhistorisch onderzoek Kasteel Vliek, Ulestraten' van Buro 4 (2008). In deze bijdrage worden de meest relevante gegevens uit beide studies (2007/2008 en 2023) samengevat en aangevuld met nieuw onderzoek, verricht door Hovens en door Oldenburgers Binnenstad en Buitenleven (zie volgende noot).

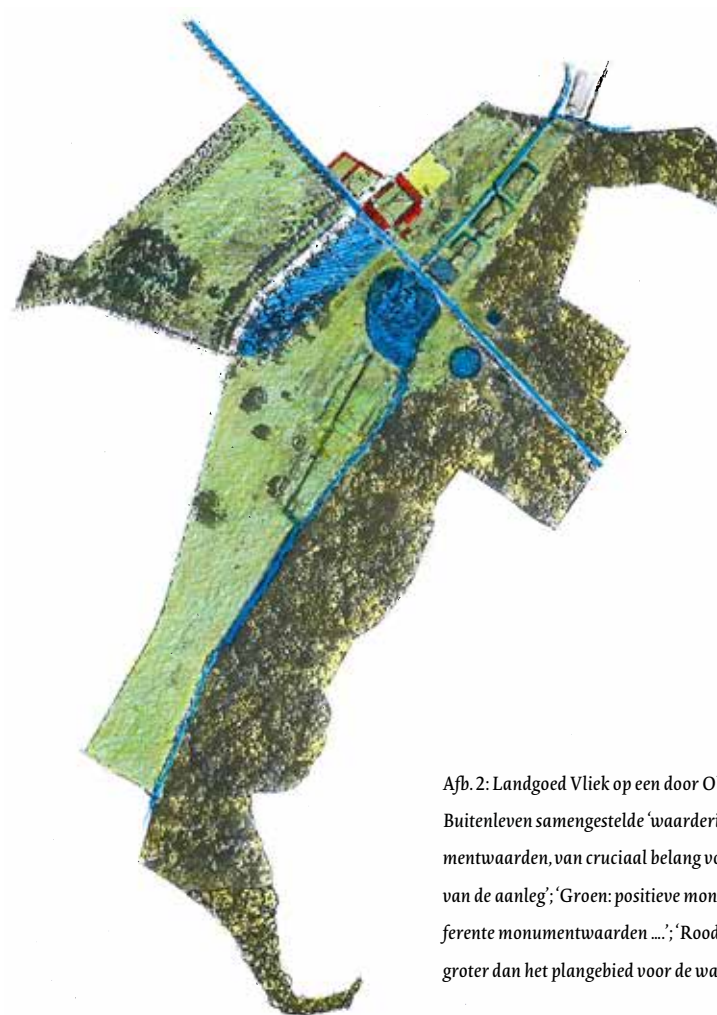
Afb. 1: Kasteel Vlieg met de drie vijvers: vooraan de bronvijver, in het midden de grote, ronde vijver en rechts de kleine vijver (de enig overgebleven visvijver) [foto auteur, 2007]

tuinarchitectonische ontwikkeling van Vlieg in kaart gebracht.³

Het landgoed Vlieg bestaat in zekere zin uit drie delen (afb. 2). Het meest beeldbepalende deel, waarop ook het landhuis staat, is langgerekt van vorm en kan als een park worden omschreven. Het valt praktisch samen met de dalbodem van de Vlikerwaterlossing en daarmee met het plangebied voor de waterbuffering (afb. 3, 4). Parallel hieraan ligt het Vlikerbos, dat voor een deel tot het landgoed behoort. Aan de overzijde van de weg van Meerssen naar Ulestraten maakt een min of meer rechthoekig blok deel uit van het landgoed.

Over de volle lengte van het parkachtige deel stroomt de door bronbeekjes gevoede 'Vlikerwaterlossing'. Het beekje accentueert de langgerekte vorm van het park. Verderop in zuidelijke richting mondt de Vlikerwaterlossing uit in de Watervalderbeek, een zijtak van de Geul (afb. 3, 5).

³ Carla en Juliet Oldenburger (Oldenburgers Binnenstad en Buitenleven), 'Landgoed Vlieg te Ulestraten. Samenvattend onderzoek beekdal en Waardstelling' (2024).

Afb. 2: Landgoed Vlieg op een door Oldenburgers Binnenstad en Buitenleven samengestelde 'waarderingskaart'. Blauw: 'hoge monumentwaarden, van cruciaal belang voor de structuur en/of betekenis van de aanleg'; Groen: 'positieve monumentwaarden ...'; Geel: 'indiferente monumentwaarden ...'; Rood: 'bouwwerk'. Het landgoed is groter dan het plangebied voor de waterberging (vgl. afb. 3).

Het beekdal van de Vlikerwaterlossing maakt deel uit van het Natuurnetwerk Limburg en van de Groenblauwe Mantel, en is gekwalificeerd als Natuurbeek.⁴

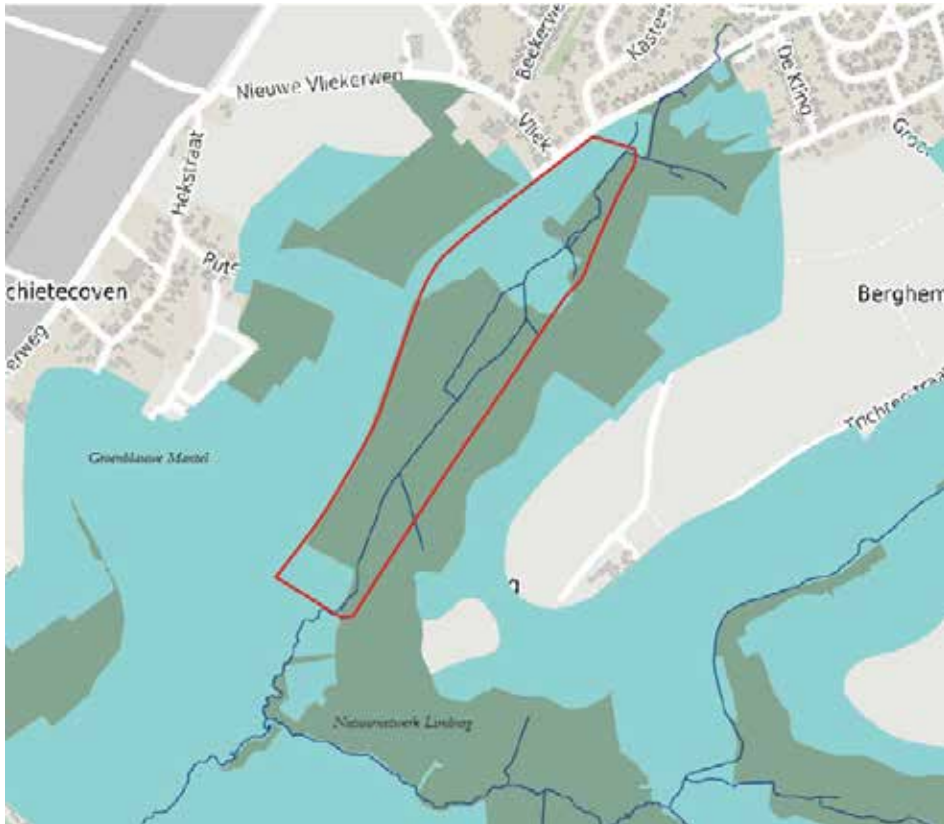
De Vlikerwaterlossing is een beekje van niks, zo lijkt het. Nadere bestudering leert evenwel dat het stroompje letterlijk ingebed is in een bijzondere geologisch-hydrologische context.

In de achttiende eeuw wordt de loop van het beekje aangepast om te kunnen fungeren als 'bron' van een reeks visvijvers. De cultuurhistorische betekenis

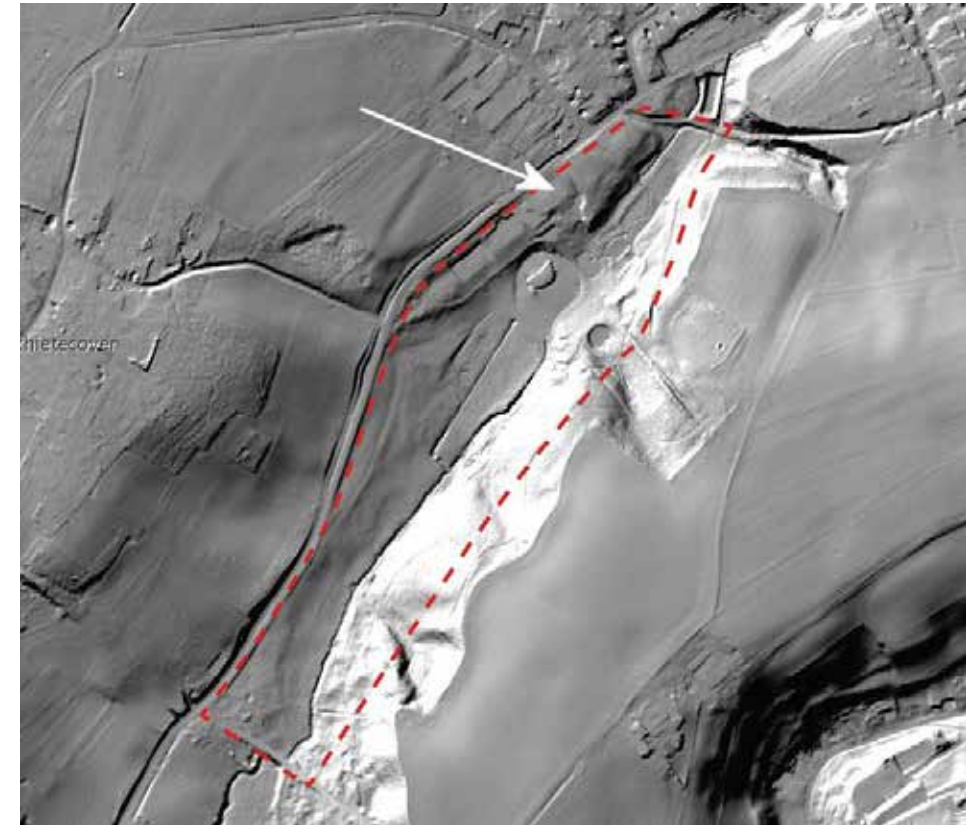
⁴ Bureau Verbeek, 'Wateropgave Kasteel Vlieg', 7; Oldenburger, 'Landgoed Vlieg', 59, 61.

neemt nog toe als in 1858 een grote, ronde vijver wordt aangelegd en het merendeel van de eerdere vijvers wordt drooggelegd of verlandt. Deze transformatie past in een algemene ontwikkeling in de negentiende eeuw waarbij grote tuinen en parken bij kastelen en buitenverblijven in hun aanleg veranderen; de (Franse) formele, geometrische tuin uit de achttiende eeuw wijkt voor de (Engelse) romantische landschapstuin.

Tuinen werden zelden puur voor het oog aangelegd. Ze dienden meestal ook een agrarisch doel als groentetuin, weiland en/of boomgaard.

Afb. 3: Het grootste deel van de Vlikerwaterlossing stroomt door het landgoed Vliék. De rode contour geeft het deel van Vliék aan waarbinnen gezocht wordt naar een verbetering van de waterberging, ofwel het 'plangebied'. Het is ongeveer 1,5 km lang en 250 meter op zijn breedst. ['Wateropgave Kasteel Vliék. Inventarisatie en analyse' (rapport Bureau Verbeek, 2023), afbeelding: Provincie Limburg]

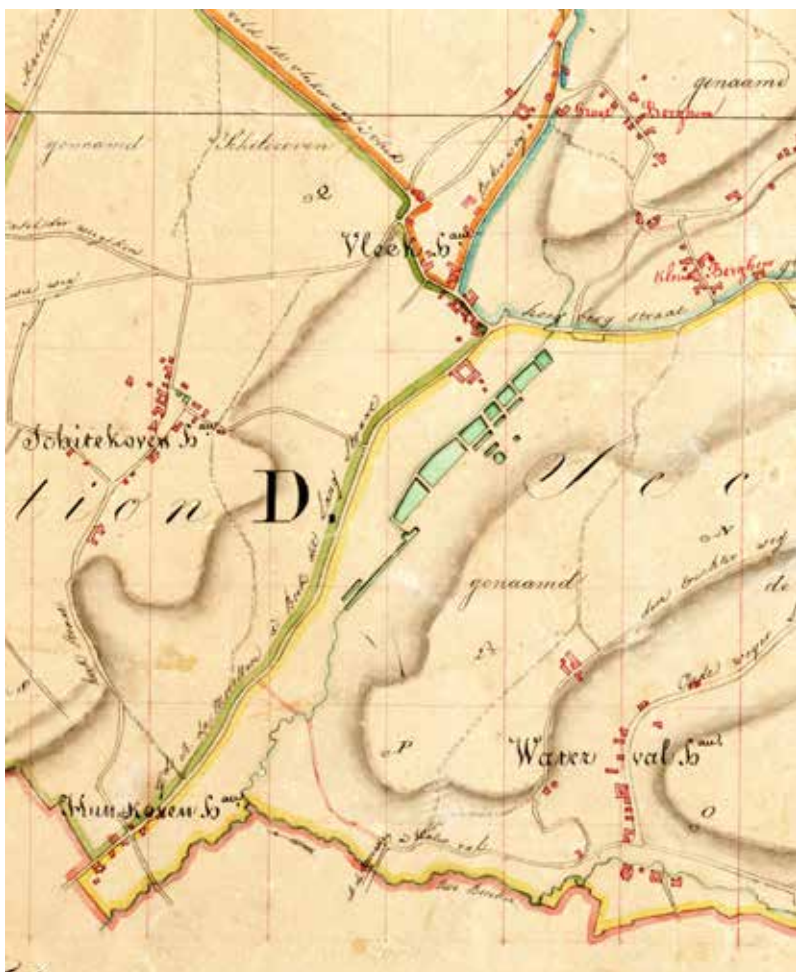

Afb. 4: Het plangebied op de 'hillshade' van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN). Het plangebied ligt als het ware ingeklemd tussen de steile, beboste flank van de Wijngaardsberg en de weg Meerssen-Ulestraten, gelegen op de westelijke terrasrand van de Vlikerwaterlossing, die over de gehele lengte van het plangebied stroomt. De witte pijl wijst naar de plek van het kasteel, ook op de terrasrand gelegen. ['Wateropgave Kasteel Vliék. Inventarisatie en analyse' (rapport Bureau Verbeek, 2023); AHN]

Deze bijdrage bestaat uit een fysisch-geografisch en een historisch-geografisch deel.

In het fysisch-geografisch deel belichten we eerst de geologisch-hydrologische situatie rond Vliék. Daarna kijken we naar de bronbeekjes die de Vlikerwaterlossing voeden (en die als zodanig deel uitmaken van haar stroomgebied).

Het historisch-geografisch deel begint met een korte geschiedenis van kasteel Vliék vóór de aanleg van de eerste vijvers. Vervolgens kijken we naar de aanleg en wijziging van de vijvers sinds de achttiende eeuw en naar de ermee samenhangende inrichting van het park. We staan ook kort stil bij de tuinaanleg uit het begin van de twintigste eeuw.

Afb. 5: Uitsnede van de op het noorden gerichte kadastrale verzamelkaart van de gemeente Ulestraten uit 1813. In het midden kasteel Vliek en een reeks van zeven visvijvers. De vijvers werden gevoed door de Vliekerwaterlossing. Deze waterloop vindt zijn begin in een aantal bronbeekjes even ten noorden en noordoosten ervan (zie afb. 8; op deze kaart is slechts één beekje – groen konkelteje – ingetekend). Linksonder (bij 'Hunkoven h[ame]au') stroomt de Vliekerwaterlossing uit in de Watervalderbeek. Onder die naam stroomt de beek verder naar het zuiden, richting Meerssen, om uit te monden in de Geul [HCL-Maastricht, Kadastraal Kaartenarchief; Beeldbank RCE, MIN11112VK1]

Tot slot spreken we de hoop uit dat de kennis uit het historisch onderzoek een bijdrage kan leveren aan het vinden van een creatieve oplossing voor een actueel waterhuishoudkundig probleem.

Afb. 6: Kasteel Vliek, met op de voorgrond de grote, ronde vijver, die in 1858 gegraven is ten koste van enkele rechthoekige visvijvers. Wanneer het badhuisje (met gotische venstertjes) is gebouwd, is onduidelijk. Wellicht dateert het ook van 1858, maar misschien is het jonger en stond er op die plek een aantal decennia een fontein (vgl. afb. 24). Het badhuisje is na een periode van verval in 2015 herbouwd.⁵ De op het zuiden gerichte pronkvleugel van het kasteel is in de achttiende eeuw in neoclassicistische stijl opgetrokken, en in 1909 door architect Ed. Cuypers met respect voor het bestaande idioom gemoderniseerd (vgl. afb. 13) [particuliere collectie]

De natuurlijke omgeving van Vliek

Landgoed Vliek is gelegen in het Heuvelland. Het Zuid-Limburgse heuvellandschap is ontstaan tijdens het Kwartair (de laatste 2,5 miljoen jaar). Plateaulandschap is eigenlijk een betere benaming, want het Zuid-Limburgse reliëf kenmerkt zich niet door heuvels met toppen, maar door een afwisseling van vlakke beekdalen, (vrij) steile hellingen en weer relatief vlakke plateaus. Als gevolg van de botsing van de Afrikaanse en de Euraziatische plaat komt de laatste acht miljoen jaar het massief van de Ardennen en Eifel omhoog. De opwaartse kracht zet zich door tot in Zuid-Limburg, dat geologisch gezien dan ook tot de Ardennen/Eifel gerekend kan

⁵ Oldenburger, 'Landgoed Vliek', 40.

worden. Boven een breukzone ten zuiden en westen van Sittard, met de 'Feldbiss' als meest prominente breuk, begint het Noorzeebekken, dat juist zakt. Dankzij de opwaartse druk, die in het zuidoosten van Zuid-Limburg sterker is dan in het noordwesten, konden rivieren en beken zich 'insnijden', met de karakteristieke geomorfologie tot gevolg.

Kenmerkend voor het Zuid-Limburgse landschap zijn ook de *droogdalen*. Dit zijn langgerekte laagtes in de overgang van plateau naar rivierdal, die niet door een beek of rivier zijn uitgesleten en alleen bij hevige regenval water afvoeren. Ze zijn gedurende de ijstijden gevormd, toen in de zomer ontdooide moddermassa's de kale helling afstroomden. De Sint Catharinastraat in Ulestraten ten noorden van de bronbeken van de Vliekerwaterlossing (de voormalige Slaakweg) is een mooi voorbeeld van een droogdal. Het deel van het dal van Vliek tot Meerssen kan ook als een droogdal gevormd zijn, maar wordt door de Vliekerwaterlossing en de Watervalderbeek 'benut' en is daarmee dus geen droogdal.⁶

In de Zuid-Limburgse ondergrond zitten tal van geologische breuken, die voornamelijk van zuidoost naar noordwest lopen. Die breuken zorgen ervoor dat de boven elkaar gelegen afzettinglagen aan weerszijden ervan ten opzichte van elkaar verspringen. Bij kleine breuken is zo'n verspringing aan het aardoppervlak vaak nauwelijks zichtbaar (in tegenstelling bijvoorbeeld tot de bovengenoemde Feldbiss), maar manifesteert die zich vooral door een andere bodemsamenstelling en waterhuishouding, hetgeen te merken is aan een verschil in vegetatie.

In de ondergrond van het zuidelijk puntje van landgoed Vliek bevindt zich de Geullebreuk, even ten noorden van Vliek, onder Ulestraten zelf, loopt de Schinop-Geulbreuk. Deze breuken verklaren mede de rijkdom aan (bijzondere) flora en fauna van het landgoed.⁷

Kasteel Vliek ligt in een asymmetrisch dal; de oostelijke helling is steiler dan de westelijke. De asymmetrie van de dalen wordt verklaard doordat gedurende de ijstijden de hellingen die in de lente en zomer door de zon fel werden beschenen opdroogden, terwijl de hellingen die minder zon kregen nat en papperig werden, waardoor de bovenlaag makkelijker naar beneden kon glijden.

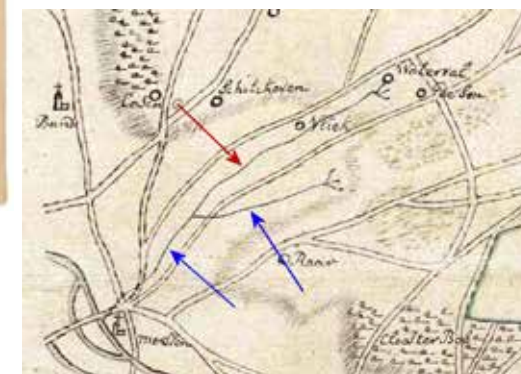
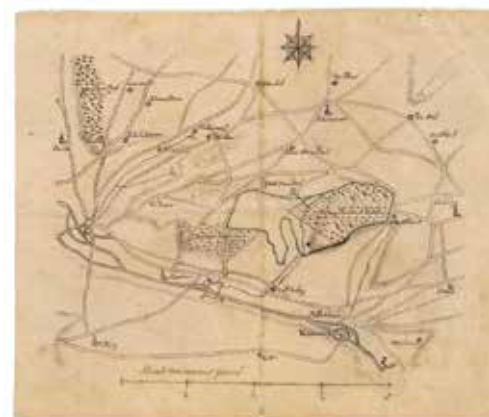
De steile helling van de Wijngaardsberg, grotendeels bedekt door het Vlieker-

6 Voor de geologie van Vliek zie Fred Erkenbosch, Wim Ghijsen en Jacques Ummels, *Onder Meerssen. Geologie van de gemeente Meerssen* (z.p. [Meerssen] 2016).

7 *Ibidem*, 50-52, 92-102; Oldenburger, 'Landgoed Vliek', passim, i.h.b. 20-27; Fred Erkenbosch, 'De Vliekerwaterlossing', *D'n Haamsjeut* 30-1 (2010), 20-25; P. Verhoeff, J. Coenen, K. Bevaart, P. Schaap, H. Tromp (projectteam Stichting tot behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen), *Beheerplan Buitenplaats Vliek Ulestraten (Limburg) periode 2010-2016 (concept 2009)*, passim, i.h.b. 17-26.

bos, onderscheidt zich door het voorkomen van talrijke bronnetjes. Het regenwater dat op het plateau valt, sijpelt door de daar aanwezige pakketten löss en Maasgrind heen. Op grotere diepte bevinden zich afzettingen uit het Oligoceen (34 - 23 miljoen jaar geleden), toen Zuid-Limburg door een zee was bedekt. In die periode is voornamelijk zand afgezet. Slecht doorlaatbare kleilagen, in het bijzonder de 'Boomse Klei', in deze afzetting dwingen het water horizontaal verder te stromen. Op plekken waar een rivier of beek zich heeft ingesneden, treden deze watervoerende lagen in een hellingwand naar buiten. Het water dat wordt meegevoerd, vormt in de hellingwand een bron.

Een achttiende-eeuws kaartje van de omgeving Meerssen-Valkenburg laat op eenvoudige wijze zien hoe ten noorden van Vliek enkele bronbeekjes een beek voeden (afb. 7). Deze beek, de Vliekerwaterlossing, mondt na ongeveer twee kilometer uit in de Watervalderbeek, een eveneens door bronbeekjes gevoede waterloop. De Watervalderbeek stroomt na de samenvloeiing met de Vliekerwaterlossing verder richting Meerssen, om daar uit te monden in de Geul.

Afb. 7a en b: Ongedateerd, vermoedelijk achttiende-eeuws kaartje van het gebied tussen Bunde, Valkenburg en Schimmert (rechts een uitsnede). De Vliekerwaterlossing (rode pijl) stroomt door Vliek en mondt uit in de Watervalderbeek (blauwe pijl). Zowel de Vliekerwaterlossing als de Watervalderbeek wordt door diverse bronbeekjes gevoed, wat op het kaartje op eenvoudige wijze is weergegeven. Wat opvalt is dat het toponiem Waterval in de buurt van 'De Son'[Genzon] staat aangegeven, terwijl het gehucht Waterval tussen Meerssen en Vliek niet op het kaartje is te zien. Het zal een vergissing van de maker van deze 'carte figurative' zijn. Ulestraten wordt niet vermeld. De oorzaak daarvan kan liggen in het feit dat het dorp feitelijk uit een aantal gehuchten bestond, zoals Vliek en Genzon [HCL-Maastricht, RAL_K_481]

Op het kaartje is goed te zien dat vrijwel parallel aan de Vlikerwaterlossing-Watervalderbeek de weg van Meerssen naar Ulestraten loopt. De weg loopt over de steilrand die de dalbodem van de Vlikerwaterlossing-Watervalderbeek aan de westzijde begrenst. Die steilrand garandeert een tamelijk droge en relatief vlakke ondergrond.⁸ Het deel van landgoed Vlieg dat aangemerkt is als ‘plangebied’ voor de waterbuffering ligt als het ware ingeklemd tussen de steile boshelling van de Wijngaardsberg en de weg van Meerssen naar Ulestraten (afb. 3, 4). Van nature is dit een drassig gebied.

Op het kaartje staan bij Vlieg geen vijvers ingetekend. Ofschoon de tekening een schetsmatig karakter heeft, zou juist een dergelijk opvallend landschapselement vermoedelijk zijn weergegeven. Waarschijnlijk lagen er ten tijde van de vervaardiging van het kaartje dan ook nog geen vijvers bij Vlieg.

Een interessante vraag is sinds wanneer de naam Vlikerwaterlossing wordt gebruikt. ‘Waterlossing’ doet niet denken aan een oude oorsprong; het is duidelijk een ‘ingenieursterm’, die de plaatselijke bevolking niet zal hebben gebruikt. De vroegste vermelding van de Vlikerwaterlossing betreft, voor zover bekend, een missive van Gedeputeerde Staten uit 1888.⁹ Voorheen had men het simpelweg over ‘de beek’.¹⁰

Wat de relatie van Huis Vlieg met zijn omgeving betreft, is er een overeenkomst te zien met de ontwikkeling die veel ‘echte’ kastelen hebben doorgemaakt. Met de opkomst van zwaardere vuurwapens verloren deze allengs hun defensieve functie. Vaak veranderde het kasteel – het adellijk woongedeelte, dat met een aangrenzende bouwhoeve een groter geheel vormde – van een gesloten, omgrachte vesting met een rechthoekig grondplan in een open herenhuis met een U-vormige plattegrond. Veel kastelen kregen, zeker als het exterieur werd aangepast – waarbij in de eerste plaats gedacht moet worden aan het vergroten van de vensters –, steeds meer het aanzien van een landhuis, een ‘maison de plaisance’. Woongenot werd steeds belangrijker, en daarbij paste een mooi uitzicht (met dank aan die grotere vensterruiten). Tuinen en parken met mooie zichtlijnen werden aangelegd. Met

8 Vgl. J. Renes, ‘De invloed van de mens op de Zuidlimburgse beekdalen in het verleden’, *Natuurhistorisch Maandblad* 79 / 3-4 (1990) 80-88, aldaar 82.

9 HCL-Maastricht, Provinciale Waterstaat (voor 1947) [06.21], inv.nr. 130, map WT.

10 HCL-Maastricht, Provinciaal Bestuur 1814-1926 [04.01], inv.nr. 8211, map Waterlossingen. Begin jaren 1890 komen we in stukken rond kwesties waarmee de noordelijke buur van Kasteel Vlieg te maken had ook de naam Kapelbeek tegen [zelfde inv.nr.]. Daarmee werd dan blijkbaar niet alleen de zijtak vanaf de Kapelput (zie afb. 8) bedoeld, maar ook (het begin van) de Vlikerwaterlossing. De naam Kapelbeek voor (het begin van) de Vlikerwaterlossing lijkt nochtans een uitzondering.

name in de achttiende eeuw werden, zeker ook in Zuid-Limburg, op het platteland door rijke, al dan niet tot de adelstand verheven, burgers veel nieuwe ‘maisons de plaisance’ gerealiseerd. Vaak betrof het geen nieuwbouw, maar een ingrijpende verbouwing van een carréboerderij, waarvan één vleugel door de eigenaar werd gebruikt, dikwijls alleen in de warmere maanden, en de andere vleugels door de pachtboer.

Deze transformatie deed zich ook op Vlieg voor. Met name de pronkgevel en het uitgestrekte, lange park vullen elkaar dermate aan, dat je mag spreken van een visuele symbiose.

De bronbeekjes van de Vlikerwaterlossing

Dankzij de voeding door bronbeekjes valt de Vlikerwaterlossing nooit droog. Het beeld van de door bronbeekjes gevoede Vlikerwaterlossing op het achttiende-eeuwse kaartje (afb. 7) herkennen we op het kadastrale minuutplan van de Secties B en C van Ulestraten uit 1813 (afb. 8; ter oriëntatie zie afb. 5), waarvan ter plekke de grens bepaald wordt door de beek die langs de Hoogbergstraat stroomt, die tegenwoordig de Klein Berghemmerweg heet.¹¹ Die beek staat nu geregistreerd als een zijtak van de Vlikerwaterlossing, maar werd tot in de achttiende eeuw, en later misschien ook nog wel, de Kixbeek genoemd.¹²

Na de samenvloeiingen van de bronbeekjes stroomt de Vlikerwaterlossing als één waterloop verder in zuidelijke richting. Ze doorsnijdt het landgoed Vlieg en mondt uit in de Watervalderbeek (afb. 3, 5). Over het gehele traject wordt het stroompje nog verder door bronnetjes gevoed.¹³

11 Zie ook Oldenburger, ‘Landgoed Vlieg’, 49-52; Erkenbosch, ‘De Vlikerwaterlossing’.

12 In een boedelscheiding uit 1708 (zie noot 28) wordt één perceel als volgt omschreven: ‘de huijsweijde van den gewesenen Lindenhooff met de kicksaeghe ende den koel hooff [groentetuin] groot ontrent vier boenders reiigenoot van de kixbeeck aff de gemeene straet tot den daelhooff met alle de boomen daerop staende ...’.

13 Vgl. Oldenburger, ‘Landgoed Vlieg’, 14, 19, 54.

Afb. 8a en b: Uitsnede van het kadastrale minuutplan van de gemeente Ulestraten (1813), Sectie C (boven) en Sectie B (onder). In de rode ellips de plek waar de bronbeken vanuit 'Kappelput' en 'Banet' uitmonden in de Kixbeek, en vanaf hier de Vlikerwaterlossing vormen, die over het landgoed Vleek verder in zuidelijke richting stroomt (afb. 9). De blauwe pijl markeert het watervalletje aan de Catharinastraat (afb. 10). De groen pijl wijst naar de (hoofd)bron van de Kixbeek in het Vlikerbos (afb. 11) [HCL-Maastricht, Kadastraal Archief; Beeldbank RCE, MIN11112C02]

Afb. 9a en b: De plek waar de beek vanaf 'Banet' uitmondt in de Kixbeek en verder stroomt als de Vlikerwaterlossing. Foto links is gericht op het noorden, foto rechts op het zuiden [Foto's auteur, 2024]

Afb. 10 a en b: Het watervalletje (met een 'debiet' van 2 liter per seconde) aan de oostelijke kant van de Sint Catharinastraat wordt gevoed door kalkrijk water uit de helling. Het muurtje is in 1954/1955 gemetseld. Rond het watervalletje heeft zich in de loop der jaren de nodige kalk afgezet, die door bijzondere mossoorten bedekt is geraakt. Tegenwoordig is het watervalletje het zichtbare begin van de door bronnen gevoede 'waterrijkdom' die kenmerkend is voor het lagere, zuidelijke deel van Ulestraten.¹⁴ Tot circa 1950, toen Ulestraten aangesloten werd op het waterleidingnet, werd het water uit de bron gebruikt door mens en vee. Tegenwoordig is het water door een te hoog nitraatgehalte niet meer geschikt voor (regelmatige) menselijke consumptie. Op de rechterfoto (circa 1930) vult kasteleinsvrouw Maria Schoenmakers-Frissen een emmer met water [links: foto auteur, 2023; rechts: particuliere collectie]

Afb. 11: De (hoofd)bron van de Kixbeek in het Vlikerbos [foto auteur, 2023]

14 Fred Erkenbosch, 'De "Kaanjel", het verhaal van een bijzondere dorpsbron', D'n Haamsjeut 32-1 (2012) 31-35. Oldenburger, 'Landgoed Vliek', 18.

Het mag, gelet op de aanwezigheid van de bronbeekjes, niet verwonderen dat het lagere, zuidelijke deel van Ulestraten (de ‘Banet’ en omgeving) erg drassig was (en is). Afgaand op de Tranchotkaart uit 1805-1807 (afb. 14) en de eerste kadastrale kaarten van de gemeente Ulestraten uit 1813 (afb. 5, 8) stond hier vroeger geen bebouwing. Het is ook niet voor niks dat de grote weg van Meerssen naar Beek – het deel tot Vliek heette de Langstraat – even voorbij kasteel Vliek naar links afboog en de hoger gelegen Beekerweg volgde. Iets verder dan het punt waar de Langstraat naar links afboog, splitste zich naar rechts de landweg Hoogbergstraat af, richting Klein Berghem, Ulestraten-dorp, Genzon en verder naar Schimmert (afb. 5, 8). De Langstraat is pas halverwege de jaren 1930 doorgetrokken richting Ulestraten-dorp. Ze sloot aan bij de hogerop gelegen Sla(a)k / Slaakweg. Het nieuwe weggedeelte en de Slaakweg kregen de naam Sint Catharinastraat.¹⁵

De loop van de bronbeekjes uit noordelijke richting (‘Banet’, ‘Kapelput’; afb. 8) is in verband met wegverbeteringen en -vernieuwingen (zoals de verbinding tussen Langstraat en Slaakweg), de bouw van huizen en de aanleg van riolering diverse malen over kortere of langere afstand aangepast. Grote delen van de beekjes zijn overkluisd.¹⁶

Hiermee is het eerste, fysisch-geografische deel afgerond. Nu richten we ons op het tweede, historisch-geografische deel. Als eerste kijken we naar de voorganger van kasteel Vliek en naar de geschiedenis van het landgoed vóór de aanleg van de visvijvers, halverwege de achttiende eeuw.

Den Dael, een omgrachte hoeve

Het huidige kasteel Vliek is in de achttiende eeuw gebouwd, hoogstwaarschijnlijk op de plek of in de buurt van een boerderij genaamd *Den Dael*, ook *Daelhof* of *Ingen-dael* genoemd. Zo’n boerderij had vaak een middeleeuwse kern die terug te voeren is op een adellijk bezit. Dit lijkt ook bij Vliek het geval te zijn.

De vroegste vermelding van Vliek betreft een akte van 14 december 1366, waarbij een zekere Arnolde van Vleke samen met Jean de Beaufort, hoofd van de priorij te Meerssen, de verkoop van een jaarrente van acht vaten rogge uit twee te Houthem gelegen hoeven bezegelt.¹⁷

15 Gemeentearchief Meerssen, Oud Archief, inv.nrs. 599, 600; HCL-Maastricht, Provinciale Waterstaat (voor 1947) [06.21], inv.nr. 715.

16 Zie ook Erkenbosch, ‘De Vliekerwaterlossing’. Beschrijvingen en kaarten van de Vliekerwaterlossing en haar bronbeekjes tussen 1954 en 1976 zijn te vinden in de ‘leggers der waterlossingen’ (Gemeentearchief Meerssen, Nieuw Archief (1939-1981), Gemeente Ulestraten, inv.nrs. 502, 503).

17 HCL-Maastricht, Klooster Sint-Gerlach te Houthem, 1288-1796 [14.D003], inv.nr. 46].

Vijf jaar later komen we ‘Art van Vleec’ tegen als strijder aan Valkenburgse zijde in de Slag bij Baesweiler (1371).¹⁸ Als edelman – zie ook het zegel aan de akte van 1366 – moet hij in bezit zijn geweest van een ‘riddermatig goed’ ofwel een kasteel.¹⁹ Het valt aan te nemen dat dit kasteel (hoe bescheiden misschien ook, en wellicht niet veel meer dan een boerderij) in Vliek gesitueerd moet worden.²⁰ Als versterkte woning zou het riddermatig goed van een gracht voorzien kunnen zijn geweest. In een ongedateerd maar rond 1600 te plaatsen concept van een pachtcontract (*concept in wat maniren jouffr[ouw] Maria van Oirsbeek haren hooff onder Vleijck wilt utgeven*) wordt ook de volgende bepaling opgenomen: *‘Alle grachtten ende tuijnnen [dicht gevlochten hagen] sal den halffwijn [pachter] jaerlijcx op sijn behoerlijcken tijt ende saijsoen op richtten ende macken ...’*²¹ De vulling van de gracht(en) zal dankzij de drassige omgeving en de nabijheid van de Vliekerwaterlossing geen probleem zijn geweest. Deze omstandigheid verklaart gelijk de naam van de boerderij. In het concept-pachtcontract wordt niet gesproken van (vis)vijvers.

Rond 1450 wordt het huwelijk van Pauwels van Oirsbeck en Elisabeth van Vleek gesloten.²² Er bestaat een ongedateerde tekening van het wapen van het geslacht Van Oirsbeck-Vleek (afb. 12b).²³

In 1654 is de Maastrichtse schepen Hubert Lenarts, getrouwd met Agatha van Hecx, eigenaar geworden van een pachthoeve in Vliek. Dat gebeurde volgens de laatste wilsbeschikking uit 1652 van Pieter Boviers van Oirsbeck, echtgenoot van Catharina Hecx.²⁴

18 J.M. van de Venne, ‘Lijst van medecombattanten uit het Limburgse in de slag van Baesweiler’, *De Maasgouw* 60 (1940) 26-29, aldaar 26-27.

19 In 1468 pacht een zekere ‘jonker van Vliek’ acht bunder grond van de ‘begijnen van Maastricht’ (= begijnen van klooster de Nieuwenhof). Vgl. HCL-Maastricht, Klooster Nieuwenhof te Maastricht, 1420-1794 [14.D026], inv.nr. 101. Bureau Oldenburger [‘Landgoed Vliek’, 28] trekt op basis van dit gegeven de conclusie dat kasteel Vliek oorspronkelijk een ‘uithof’ van de Nieuwenhof was. Deze bewering, vraagt om een stevigere bewijsvoering. De conclusie staat op gespannen voet met de vermelding van (ridder) Arnolde van Vleke uit 1366.

20 Het is interessant om van landgoed Vliek de ‘genealogie’ uit te zoeken; niet alleen de successie van eigenaren maar ook de opeenvolging van pachters. Ik ben een eind op streek met deze ‘genealogie’, maar laat haar hier grotendeels buiten beschouwing, omdat ze buiten het bestek van deze bijdrage valt.

21 HCL-Maastricht, Huis Meerssenhoven te Itteren [16.0519], inv.nr. 137. NB: in pachtcontracten uit 1584 (voor halfwin Johan Slots) en 1635 (voor Jan Leermans uit Moorveld) [zelfde inv.nr.] worden grachten niet expliciet genoemd.

22 Hans Pennings, ‘Van Gemert tot Wangüemert, deel 1: Edelman Diederik van Gemert in Maastricht’, *Gemerts Heem* 77 (2015 - 3) 24-30, aldaar 24, 26.

23 HCL-Maastricht, 18.BC, RAL_P_1207.

24 HCL-Maastricht, Huis Meerssenhoven te Itteren [16.0519], inv.nr. 137. Vgl. *idem*, Landen van Overmaas [01.075], inv.nr. 8068, fol. 59v-65v (digitale pagina’s 39-45).

Arnolde van Vleke

Afb. 12a: Handtekening en zegel van Arnold van Vliek [Arnolde van Vleke] (1366). [HCL-Maastricht, Klooster Sint-Gerlach te Houthem, 1288-1796 [14.D003], inv.nr. 46] [Foto: Nele Siebel].

Afb. 12b: Ongedateerd wapenschild van het geslacht Oirsbeck-Vleck [HCL-Maastricht, 18.BC, RAL_P_1207]

Uit processtukken van een geschil uit 1657 tussen Hubert Lenarts en de (voormalige) pachter Jan Honneye blijkt dat er in 1653, nog vóór Lenarts eigenaar was, 'steenblokken / mergelblokken', kepers, hout, kalk, zand, kolen ('tot het backen van eenighe bricken') en leien zijn aangevoerd 'voor het opbouwen van den pachthoff' (de oude was afgebroken), en dat Honneye 'den selven pachthoff ter rechter hellift is uijtgegeven geweest'.²⁵ Den Dael is in 1653 dus herbouwd. De helft werd door de pachter gebruikt en bewoond. De andere helft zal door Lenarts zijn gebruikt, wellicht als buitenverblijf.

Aangezien kasteel Vliek op de terrasrand van de Vlikerwaterlossing ligt (afb. 4), valt het niet uit te sluiten dat de eerste, omgrachte boerderij (en tevens riddermatig goed) Den Dael lager in het dal, dicht bij de beek, heeft gelegen.

25 HCL-Maastricht, Huis Meerssenhoven te Itteren [16.0519], inv.nr. 122.

In 1664 bleek Lenarts tevens eigenaar van de nabijgelegen hoeve Onder de Linde.²⁶ Waarschijnlijk lag deze boerderij even noordelijk van de Daelhof, en was ze ervan afgesplitst.²⁷ In een akte van 'scheidinghe en deijlinghe der erffgoederen' van Hubert Lenarts van 24 september 1708 is er sprake van 'den gewesenen Lindenhooff'.²⁸

Een verkennend onderzoek schetst het beeld van twee, in elkaars nabijheid gelegen hoeven: Den Dael en Onder de Linde.²⁹ De eerste was omgracht en kan uit twee delen hebben bestaan: een adellijke kern ('stamhuis' van het geslacht Vliek) en de eigenlijke pachthoeve. Onder de Linde is vóór 1500 afgesplitst van hoeve Den Dael. Vermoedelijk was deze boerderij niet omgracht. Den Dael en Onder de Linde waren cijnsplichtig aan de proosdij van Meerssen. In 1709 bestond Onder de Linde niet meer.

'Vliek met alle de boschen, weijden, vijvers en landerijen'

Bij de verdeling van de erfenis van Hubert Lenarts in 1708 viel 'lot A' toe aan de erven en 'lot B' aan burgemeester Olijslagers.³⁰ De familie Olijslagers was geparenteerd aan de familie Lenarts.³¹ Tot 'lot B' behoorde onder andere 'de helft van den

26 HCL-Maastricht, Landen van Overmaas [01.075], inv.nr. 8068, 16 juli 1664; afschrift van een akte verleden voor notaris Visch, 26 juni 1664.

27 HCL-Maastricht, Huis Meerssenhoven te Itteren [16.0519], inv.nr. 126. In een akte van 5 juli 1654 [idem, Landen van Overmaas [01.075], inv.nr. 8068] wordt melding gemaakt van een perceel 'ackerlants gelegen inde heerlicheijt Ulestraten aent' Hulenteercken, reigenoten [= burenen] den hooff onder die linde ter andere den hoff inden dael'. De Daalhof en de Lindenhof lijken dus door een akker van elkaar gescheiden te zijn geweest. 'Hulenteercke' verwijst vermoedelijk naar een verzameling vlierstruiken ('heulenteer', en varianten, is dialect voor vlierboom). Een toponymische relatie met de naam 'Ulestraten' is niet bekend. Ook een boedelscheiding uit 1708 (zie volgende noot en noot 12) wijst erop dat de Daalhof en de Lindenhof burenen waren.

28 HCL-Maastricht, Huis Meerssenhoven te Itteren [16.0519], inv.nr. 126. Zie ook idem, Luiks Hooggerecht Maastricht [20.087A], inv.nr. 326.

29 Dit door de auteur verricht verkennend onderzoek (voornaamste bronnen, naast de in noten 26, 27 en 28 genoemde: HCL-Maastricht, Proosdij Meerssen [14D.033], inv.nrs. 265, 414) is in deze bijdrage buiten beschouwing gelaten.

30 HCL-Maastricht, Huis Meerssenhoven te Itteren [16.0519], inv.nr. 126.

31 Bij de scheiding van de 'groot vaederlijke, en groot moederlijke goederen' tussen Mathias Charles Lenarts, zijn broer Hubertus Franciscus en hun zuster juffrouw Helena Lenarts [op 2 oktober 1709] en bij de deling van de ouderlijke goederen tussen Mathias Charles en Helena [17 september 1710] trad (de Maastrichtse) burgemeester Johan Olijslagers voor Helena op 'in qualiteijt als vaederlijcken oom en momboir' [HCL-Maastricht, Luiks Hooggerecht [20.087A], inv.nr. 326]; idem, Landen van Overmaas [01.075], inv.nr. 8073, 127r-134v (digitale pagina's 129-139); inv.nr. 8074, ongepagineerd (digitale pagina's 8-22). Edm. van Wintershoven, 'Genealogische aantekeningen op de Maastrichtse familie Lenarts', *De Maasgouw* 26 (1904) 96; 27 (1905) 2-3, 20-21, 36-37, 52-53, 69-70, 79, 85-87, meldt (p. 3) dat in 1681 Jan Olijslagers trouwde met Catharina Lenarts. Zij was een zus van Gijsbert-Frans Lenarts, de vader van Hubertus Franciscus. Over de familie Lenarts in de achttiende eeuw, zie ook Verhoeff et al., *Beheerplan buitenplaats Vliek*, 29.

Daelen hoff'.³² Op 30 maart 1731 droeg kanunnik Hubertus Arnoldus Olislagers van het St.-Servaaskapittel de 'helfte van den Daalen hoff bestaende in huijs, stallingen, scheure en alle verdere ap en dependentien van dien ...' over aan Matthias Carel Lenarts.³³ Door deze verkoop kwam hoeve De Dael weer in één hand. Vermoedelijk is een ander deel van 'lot B' in bezit van de familie Olijslagers gebleven, want tot 1894 bleef zij de noordelijke buur van Vliek.³⁴ Dit deel lijkt (voor een groot deel) samen te vallen met plek van de voormalige pachthoeve Onder de Linde.

In het leggerboek (de voorganger van het kadaster) van 1732 staat vermeld dat 'd'heer oudt borgermeester Lenarts', eigenaar van Vliek, 65 percelen in bezit heeft in de heerlijkheid Ulestraten.³⁵ De lijst begint als volgt:

In den eersten den hoff met de huijsweijde gelegen binnen Vlieck op de Dorpstraet; reijg[enoten] [= burenen] voorhoofd d'Hr Olyslagers, anderhoofd de weyde n. 2°. middagson [ten zuiden] den bosch, is groot vier boender en seven groot roeden waer onder mede ingemeten is een boender elff groot en ses cleen roeden broek moras waer van geen nut te krijen is afgetrocken.

In deze beschrijving is sprake van ongeveer 1,3 ha³⁶ broekland ('moeras'). Van nature groeien in zo'n biotoop wilgen, elzen en essen.³⁷ Vijvers worden niet vermeld.

In 1763 legde Gisbertus Joannes Lenarts (1708-1768) notarieel vast dat na zijn overlijden zijn zoon Matthias Charles (dezelfde voornamen als zijn grootvader) eigenaar zal worden van 'de winninge (pachthoeve) Vliek met alle de boschen, weijden, vijvers en landerijen'.³⁸ Het is het vroegste schriftelijke bewijs van vijvers op landgoed

32 HCL-Maastricht, Huis Meerssenhoven te Itteren [16.0519], inv.nr. 126 [*soo als vorseijt afgeteckent is oock tot aen de middel linie, ende dat tersijden langhs de straete, bestaende in eene wooninghe, als mede stallinghen, ende de halve schuijre & soo ende gelijk de selve sijn gelegen in haere muijrage, ende geteekent in de caerte figuratiiff...*]. Deze kaart zit niet meer bij de stukken. Het kan de plattegrond betreffen die te vinden is in HCL-Maastricht, Luiks Hooggerecht, inv.nr. 326.

33 HCL-Maastricht, Landen van Overmaas [01.075], inv.nr. 8075, ongenummerd (digitale pagina's 57, 58).

34 Zie de leggerboeken van 1732, 1775 en 1777 (HCL-Maastricht, Landen van Overmaas [01.075], inv.nrs. 8109-8111) en kadastrale gegevens.

35 HCL-Maastricht, Landen van Overmaas [01.075], inv.nr. 8108.

36 G. Desweisen (bew.), *Landmaten*-tolk voor de provincie Limburg: herleidingstafels van Limburgs 18 verschillende oude vlaktematen tot nieuwe, systematische, en omgekeerd (Gulpen 1880).

37 Renes, 'Zuidlimburgse beekdalen', 80; Oldenburger, 'Landgoed Vliek', 25, 27, 61, 68. Er wordt op gewezen (p. 15, 30) dat de Vliekerwaterlossing en de vijvers rusten op 'Nuculaklei', een tijdens het Oligoceen geformeerde laag, die door zijn ondoorlaatbaarheid zorgt voor een (schijn)grondwaterspiegel. Zie ook Erkenbosch et al., *Onder Meerssen*, 42.

38 HCL-Maastricht, Notarissen ter standplaats Maastricht, 1544-1842 [20.241], inv.nr. 3657 (notaris J.W. Roemers), 24 juli 1763. Bij de akte zit ook een afschrift van een akte uit 1749 met de huwelijks

Vliek. Op de Tranchotkaart uit 1805-1807 (afb. 14) staat een rij rechthoekige vijvers ingetekend.

In het leggerboek van 1775 worden van 'd'heer secretaris M.C. Lenaerts' 32 percelen vermeld.³⁹ Het eerste wordt als volgt omschreven:

De huijsplaatse, pleijn, grooten hoff, Daelhoff, huijsweijde en dammen te samen groot seven boenders seven groote en vijffthien kleijne roeden sonder het water, reijg[enoten] ten sonnen opganck d'heer borgemeester Olislagers, ter sonnen middag den bosch van den hr. aenbrenger en den Bauwersbergh [?], ten westen de Steege, ten noorden de Dorpstraat.

Vijvers worden niet genoemd, maar 'dammen' en 'water' lijken op het bestaan ervan te wijzen.

In de legger van 1775 is niet langer sprake van een moeras. Dit roept de vraag op of de Vliekerwaterlossing niet alleen van belang is geweest bij de aanleg van de visvijvers, maar tevens bij de ontwatering van het drassige beekdal. Het moet niet worden uitgesloten dat, met het oog op deze landschappelijke en waterhuishoudkundige ingrepen, de loop van het beekje destijds, tussen 1732 en 1763, is aangepast.⁴⁰

In tegenstelling tot de rest van Nederland was Zuid-Limburg in het niet zo verre verleden rijk voorzien van visvijvers, vaak behorend bij een kasteel, buitenplaats, abdij of pastorie. Zowel vanwege de opbrengst (eiwitrijke vis) als uit esthetisch (en statusverhogend) oogpunt waren die aangelegd. Meestal ging het niet om één vijver, maar om een reeks. Sommige vijvers werden gebruikt voor de kweek, andere om vis in te bewaren, waarbij elke vijver een eigen functie had, bepaald door de opeenvolgende levensfasen van de vis, van broedsel tot volwassen stadium, gereed voor consumptie. Ook werden verschillende soorten vis in aparte vijvers gehouden. De vijvers werden om de paar jaar schoongemaakt. De opgediepte modder was goede mest. Soms werd een drooggelegde vijver zelfs een tijdje gebruikt voor de teelt van een gewas.⁴¹

Tijdens het 'voorbereidend werk tot de schatting' dat het kadaster in 1841 in

voorwaarden van een tante van Matthias Charles Lenarts. Dit staat los van de schenking door vader Gisbertus Joannes (1708-1768), en kan niet worden gebruikt voor een datering van de vijvers.

39 HCL-Maastricht, Landen van Overmaas [01.075], inv.nr. 8109.

40 Dit is in elk geval de overtuiging van Bureau Oldenburg ['Landgoed Vliek', 25, 32, 61], met de kanttekening dat zij de drainage plaatsen tussen 1732 en 1749 (zie opmerking noot 38).

41 Hans Renes, 'Oude visvijvers in Zuid-Limburg', *Bulletin KNOB* 90 (1991-3) 85-97; *idem*, 'Zuidlimburgse beekdalen', 80.

Ulestraten uitvoerde, werd geconstateerd dat ‘de vischvijvers tusschen de weilanden van de eerste klasse en de boschen gelegen [zijn], met visschen bevolkt, en willekeurig afgelaten [kunnen] worden’.⁴² Blijkbaar waren destijds de visvijvers nog in gebruik. Met de aanleg van de grote, ronde vijver in 1858 – hierover verderop meer – zijn de vier zuidelijke visvijvers verdwenen of drooggelegd. De drie noordelijke zijn wellicht nog een tijdje in gebruik geweest als visvijver. Deze achteruitgang van de Vliekse visvijvers is een voorbeeld van een bredere ontwikkeling in de loop van de negentiende en twintigste eeuw, waarbij een groot aantal van de Zuid-Limburgse visvijvers is verdwenen. Wat de oorzaak is van deze terugloop, is een vraag die nader onderzoek verdient. Misschien was, als gevolg van betere transportmogelijkheden, de noodzaak om in eigen vis te voorzien halverwege de negentiende eeuw afgenomen.⁴³

Het is goed voorstelbaar dat de aanleg van de visvijvers tegelijk gebeurd is met de verbouwing, dan wel herbouw, van hoeve Den Dael tot landhuis (kasteel) Vlieg. Deze architectonische ingreep kon niet op basis van archiefstukken worden gedaat, maar het neoclassicistische karakter van de gevel wijst naar de tweede helft van de achttiende eeuw (afb. 13).

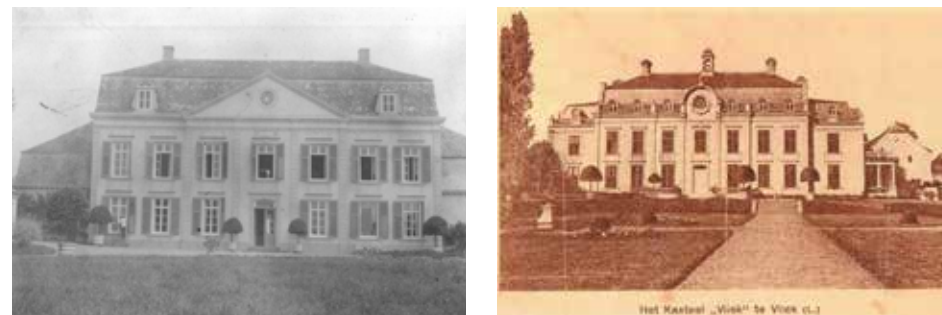
De vijvers die in de akte van 1763 worden vermeld staan ingetekend op de Tranchotkaart van 1805- 1807 (afb. 14) en op het kadastrale minuutplan (Sectie C) van de gemeente Ulestraten uit 1813 (afb. 15). De drie noordelijke vijvers waren eigendom van de familie Olislagers. De aanleg van de vijvers zal in overleg tussen de families Lenarts en Olislagers zijn gerealiseerd.

De Tranchotkaart schetst het beeld dat de meest noordelijk (en hoogst) gelegen vijver door de Vliekerwaterlossing werd gevoed. De steeds lager gelegen vijvers zullen door een buis of simpelweg door ‘overloop’ van de hoger gelegen buurvijver zijn gevoed. De Vliekerwaterlossing, waarvan de loop kan zijn verlegd, stroomt verder op zeer geringe afstand van de vijvers. De meest zuidelijke (en laagst) gelegen vijver stond weer in verbinding met de Vliekerwaterlossing, die vanaf dat punt haar loop op een meer kronkelige (en natuurlijke) manier voortzet.

De Tranchotkaart wordt geroemd om haar nauwkeurigheid, maar vermoedelijk lagen de vijvers toch niet zo keurig op een rij als hier weergegeven; daarvoor is het verschil met het echt nauwkeurige kadastrale minuutplan van 1813 (afb. 15) te groot. Het minuutplan mag dan wel nauwkeurig zijn, maar heeft, voor historisch-

42 HCL-Maastricht, Grondbelasting; afkomstig van de kantoren der registratie en successie te Maastricht en Roermond [07.D05], inv.nr. 648.

43 Renes, ‘Oude visvijvers’, 86-87.

Afb. 13 a en b: Links: Kasteel Vlieg sinds de achttiende-eeuwse verbouwing / herbouw in neoclassicistische stijl. Rechts: het herenhuis na de verbouwing van 1909. Het fronton boven de drie middelste vensters heeft plaatsgemaakt voor een ronde bekroning boven de entreepartij; twee dakvensters zijn vervangen door een zestal ramen, onderling verbonden door een balustrade; de hoekpaviljoens zijn hoger opgetrokken en (ook aan de zijde van het park) van vensters voorzien; rechts is een loggia aangebouwd [particuliere collectie]

geografisch onderzoek, ook zijn beperkingen. Het doel van kadastrale kaarten is het aangeven van de (grenzen van) kadastrale percelen, en niet een topografische weergave. Landschapselementen worden niet doelbewust ingetekend. In het geval van Vlieg zijn de vijvers goed herkenbaar – maar niet alle, zoals verderop blijkt – omdat ze elk een eigen perceelnummer hebben.

Een groot verschil met de Tranchotkaart is dat op het kadastrale minuutplan de vijvers minder strak in het gelid liggen. Het lijkt of ze een natuurlijk bedding volgen. Het zou kunnen dat een deel van de oorspronkelijke bedding van de Vliekerwaterlossing voor de aanleg van de vijvers is gebruikt en dat de waterlossing zelf over een zekere lengte als een soort bypass is verlegd. De vijvers liggen binnen een perceel (nr. 999⁴⁴) dat voor een groot deel door hagen begrensd is en aan de westzijde tevens door de (deels verlegde) Vliekerwaterlossing.

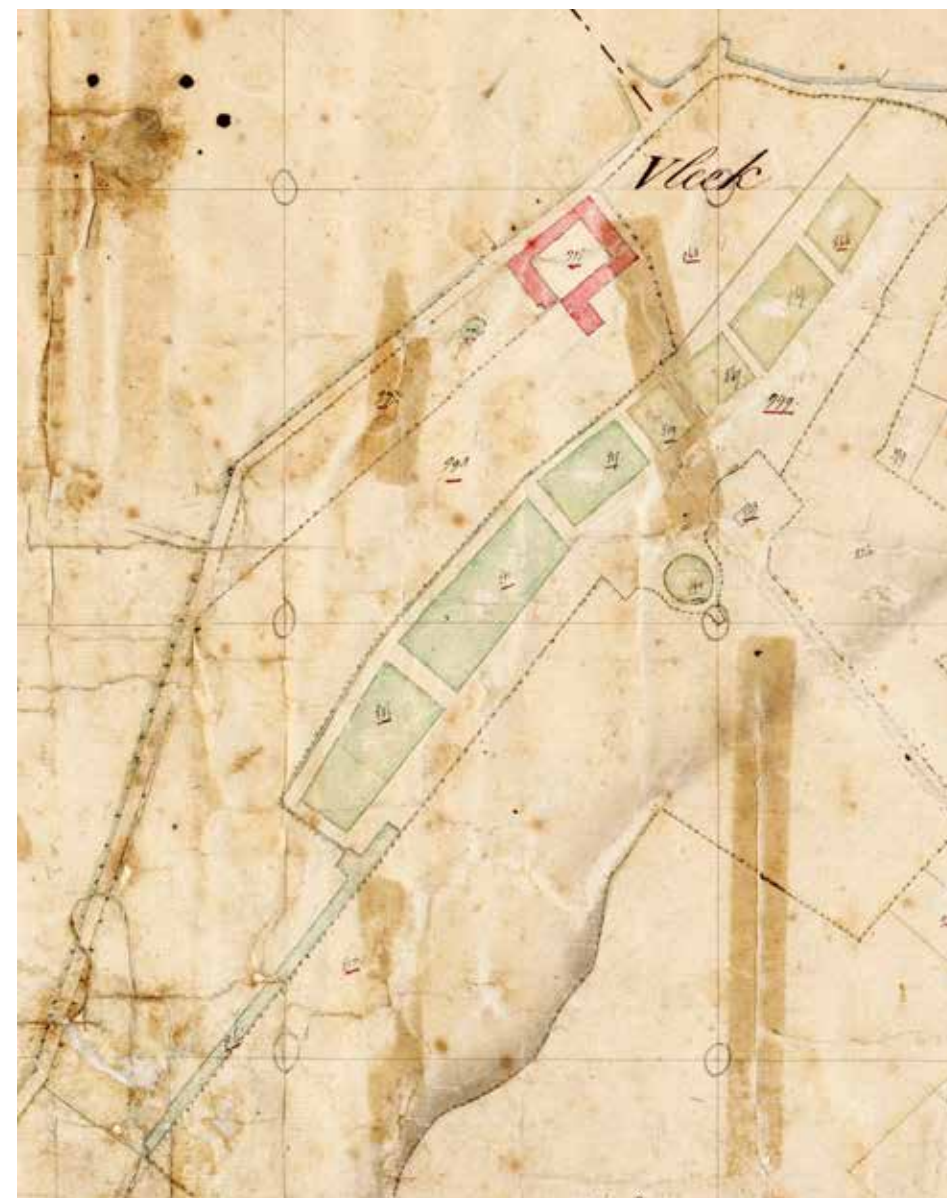
Het verschil tussen het beeld van de Tranchotkaart (1805-1807) en het kadastrale minuutplan (1813) hoeft niet te wijzen op een ingreep in de tussenliggende jaren. Het verschil kan ook worden toegeschreven aan de hogere mate van nauwkeurigheid van het minuutplan. Dit kan ook verklaren waarom de ronde (bron)vijver (perceelnr. ‘822’) tegenover de vijfde visvijver van boven en het ernaast gelegen kleine bekken (‘823’) wel op het minuutplan maar niet op de Tranchotkaart te zien zijn.

44 In ‘dienstjaar’ 1845 is dit perceel kadastraal gesplitst (feitelijk een correctie, in overeenstemming met de daadwerkelijke eigendomsverhoudingen) in een perceel ‘1030’ van eigenaar Schoenmaeckers en een perceel ‘1031’ van eigenaar Olislagers [Kadaster Viewer; Kadaster, Hulpkaart_ULS00_C_1].

Afb. 14: Uitsnede van de Tranchotkaart van 1805-1807 met het 'in carré' gebouwde kasteel Vliek (rode pijl), de Vlikerwaterlossing en zeven, door haar gevoede visvijvers. In de gele cirkel 'De Banet', het drassig gebied met bronbeekjes die de Vlikerwaterlossing voeden (vgl. afb. 8).⁴⁵ Dit deel van Ulestraten was zo moerassig dat er geen weg liep. De verbinding tussen de Langstraat vanuit Meerssen en de Slaakweg in Ulestraten (hier door een paarse lijn gemarkeerd) kwam er pas in de jaren 1930. In de rode cirkel, op de flank van de Biesenberg aan de overzijde van de weg ligt een boomgaard (recentelijk onder de naam 'kwallef' [koolhof, moestuin⁴⁶] in nieuwe luister hersteld), met links aangrenzend een laan. Aan de achterkant van het kasteel loopt een voetpad (tevens scheiding tussen de bezittingen van de families Lenarts en Olislagers) dat tussen de derde en vierde vijver doorloopt tot in het Vlikerbos. Dit voetpad is in 1914 opgeheven⁴⁷ [HCL-Maastricht, 18.BC, RAL_K_761_07]

- 45 De herkomst van het toponiem Banet (te relateren aan 'beemd') duidt op een moerassig gebied. Ook de in onbruik geraakte naam Slaakweg / Slak voor het noordelijk deel van de huidige Sint Catharinastraat lijkt daarop te wijzen. De percelen van de 'Banet' waren volgens de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel (OAT) uit 1842 in gebruik als weiland, boomgaard of 'hakhout'.
- 46 De moestuin is herkenbaar op de topografische kaart van 1864 (afb. 19), maar op die van 1834 (afb. 17) niet. Misschien is de moestuin tegelijk met de aanleg van de tuin in landschapsstijl rond 1858 gerealiseerd, toen de strakke perken van de formele tuin zijn verdwenen.
- 47 HCL-Maastricht, Provinciale Waterstaat (voor 1947) [06.21], inv.nr. 130, map B.

Afb. 15: Uitsnede van het kadastrale minuutplan van Sectie C (1813) met kasteel Vliek en de nabijgelegen zeven visvijvers. De familie Olislagers was eigenaar van de drie noordelijke vijvers, de familie Lenarts van de vier zuidelijke. Vermoedelijk werden de vijvers, al dan niet afzonderlijk, gevoed door een buis vanuit de Vlikerwaterlossing. Het is goed voorstelbaar dat elke vijver ook een verbinding had met zijn buurvijver(s). Ten zuiden van de onderste vijver is een kanaaltje te zien (perceelnr. 816, in de 'Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel' ook 'vijver' genoemd), de voortzetting van de Vlikerwaterlossing [Maastricht, Kadastraal Kaartenarchief, Beeldbank RCE, MIN11112C02]

Naast de rij van zeven visvijvers zien we op het minuutplan nog drie vijvertjes met een perceelnummer ingetekend: een vijvertje voor het huis (perceelnr. 996), in de 'Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel (OAT) uit 1842 omschreven als 'fontein als tuin'. Dat kan wijzen een proces van verlanding, maar misschien wordt ermee bedoeld dat de fontein geen andere dan een esthetische functie had. De bronvijver met perceelnummer 822 en het ernaast gelegen bekken met nummer 823, worden in de OAT allebei 'vijver' genoemd.⁴⁸ Dat bekken zorgde waarschijnlijk voor de waterdruk van de lager gelegen tuinfontein.⁴⁹

Een opmerkelijk verschil tussen het minuutplan en de kadastrale verzamelkaart (afb. 5) is dat de eerste nauwelijks of geen landschapselementen toont en de tweede wel. Het doel van de verzamelkaart is niet de aanduiding van de individuele percelen, maar het geven van een kadastraal overzicht van een gemeente en met name de positie van de verschillende sectiekaarten (minuutplan) ten opzichte van elkaar. Dankzij die overzichtsfunctie toont een verzamelkaart vaak meer landschapselementen zonder perceelnummer dan de sectiekaarten, ook al zijn die kleinschaliger.

Op de verzamelkaart staat de 'fontein als tuin' niet ingetekend, maar wel nog een aantal smalle rechthoekige bekkens. Vooral die tussen de bronvijver en de vijfde visvijver (perceelnrs. 822 en 817 op de sectiekaart) zijn interessant, want deze van hoog naar laag gelegen reeks duidt op een waterval. Een concrete aanwijzing voor het bestaan daarvan is de beschrijving van Jacobus Craandijk (zie verderop) uit 1882. Hij heeft het over 'een aanmerkelijke waterval [die] zich naar beneden [stort] in de grootsche waterpartij van het park'. Weliswaar dateert die beschrijving na een, hierna nog te behandelen, verandering van de vijvers, maar dat weerspreekt een achttiende-eeuwse oorsprong van de waterval niet. In een verkoopakte uit 1809 – ook hierover verderop meer – wordt van de vijvers gezegd dat een deel ervan 'en echelon', trapsgewijs, is gerangschikt. Dit verwijst eerder naar een waterval dan naar de visvijvers. Die lagen weliswaar in één lijn achter elkaar, maar met zo'n gering onderling hoogteverschil dat ze niet de indruk van een trap zullen hebben gewekt.

48 De bronvijver wordt ook wel komvijver genoemd. De vijver wordt gevoed door een bron iets hoger op in het Vliekerbos, die een kleinere (natuurlijke) vijver vormt, die evenwel niet op kaarten staat ingetekend. Ze lijkt te vallen binnen de 'uitstulping' van perceelnr. 999 (afb. 15) boven de vijver met perceelnr. 822.

49 In een nadere beschrijving van landgoed Vlieg bij de verkoop in 1809 (vgl. noot 52) wordt gesproken van 'une maison de maitre avec un grand jardin, supérieurement arboré, enclôs de murailles et de haies vives, et au milieu duquel se trouve un bassin avec jet d'eau, alimenté par une fontaine qui a sa source dans le bois voisin'.

Hoelang de waterval heeft gefunctioneerd is niet duidelijk. In een verkoopadvertentie uit 1894 wordt erop gewezen dat het landgoed onder andere beschikt over een 'vijver met fontein' en een 'lustbosch met waterval' (afb. 24).

De bronvijver (perceelnr. 822, afb. 15), de waterval en de daaronder gelegen vijfde visvijver (perceelnr. 817) lagen in één lijn met de fontein in de tuin voor het huis (perceelnr. 996). Deze zichtlijn accentueerde de parallel gelegen zichtlijn die een aanvang vond in de laan aan de overzijde van de weg, zich voortzette over het voorplein van het herenhuis en over de dam tussen de vierde en vijfde vijver, en eindigde in een laan door het Vliekerbos (afb. 16, 17).

Afb. 16: Schetsmatig plan van Vlieg circa 1800.⁵⁰ Tekening: Sterre Boessen (SHCL)

50 Op basis van afb. 14, 15, 17, 18; Oldenburg, 'Landgoed Vlieg', 29-34; Verhoeff et al., *Beheerplan buitenplaats Vlieg*, 33-34, 39. Verhoeff et al. vermoeden, zonder sterke argumenten, een betrokkenheid (rond 1800) van de Maastrichtse architect Matthias Soiron (1748-1834).

Hierboven werd gesteld dat de pronkgevel van het kasteel en het uitgestrekte, lange park elkaar zodanig aanvullen dat je mag spreken van een visuele symbiose. Het is verleidelijk om dit te zien als de beoogde uitkomst van de veranderingen die het kasteel (ingrijpende verbouwing / herbouw) en zijn omgeving (aanleg van de vijvers, veranderde loop van de Vlikerwaterlossing) in grofweg de tweede helft van de achttiende eeuw hebben ondergaan. De omzetting van 'broek moras waer van geen nut te krijgen is' (leggerboek 1732) kan evenwel (tevens) zijn gerealiseerd om het terrein ook agrarisch te benutten. Het minuutplan van 1813 (afb. 15) leert dat het grootste deel van het landgoed een functionele bestemming had. Over de volle breedte van de pronkgevel strekte zich in zuidelijke richting een perceel (nr. 997) uit dat omschreven werd als 'tuin'. Dat kan zowel een groente- als een siertuin zijn geweest, of beide. Het deel dicht bij het kasteel zal dan een siertuin zijn geweest. Dat suggereert ook de Tranchotkaart (afb. 14), die zelfs de indruk wekt dat de voorste parterres ommuurd zijn. Op het minuutplan is dit onderscheid niet te herkennen, omdat het één kadastraal perceel betreft. Ook het door perceel nr. 997 ingesloten perceeltje nr. 996 ('fontein als tuin') duidt op een siertuin.

De tuin(en) van perceelnr. 997 lagen net als het herenhuis op de terrasrand (afb. 4). Het perceel nr. 998, dat lag tussen de tuin en de vijvers en zich verder in zuidelijke richting uitstrekte, had de functie van boomgaard. Een fraai plaatje, dat wel in zeker mate het zicht op de vijvers belemmerde, afhankelijk van hoeveel bomen er stonden en waar ze precies waren geplant. De boomgaard onderstreept dat het landgoed ook een economisch belang diende. Het functionele gebruik van het landgoed blijkt ook uit de verkoopakte van 1809 (zie hieronder), de beschrijving van Jacobus Craandijk en de verkoopadvertenties in 1876 en 1894 (afb. 24).⁵¹

Op 2 juni 1809 koopt Jean Schoenmaeckers het landgoed voor frs. 101.100,- van de erfgenamen van Matthias Charles de Lenarts.⁵² In de door de Maastrichtse notaris Nierstrasz opgestelde koopakte wordt het bezit in grote lijn als volgt beschreven:

Un bien patrimonial, appelé vulgairement den dal, composé d'une maison de maitre avec jardins, etangs, promenades et plantations, un bois planté de chêne, de sapin, et de bois de raspe [= geriefshout / hakhout (?)]; enfin un corps de ferme avec jardin, prairies et terres labourables; ...

51 Oldenburger, 'Landgoed Vlieg', 39, 67, wijst erop dat het agrarisch gebruik van een landschapspark ook past binnen een idealisering van het boerenleven in de negentiende eeuw.

52 HCL-Maastricht, Notarissen ter standplaats Maastricht, 1544-1842 [20.241], inv.nr. 4186. Na de 'description des biens en bloc' volgt een uitgebreidere beschrijving.

Kasteel Vlieg heette in de volksmond blijkbaar nog steeds Den Dael.

Het is niet bekend of Jean Schoenmaeckers (ingrijpende) veranderingen heeft aangebracht aan de Vlikerwaterlossing, de vijsvijvers of de tuin. De topografische kaart uit circa 1842 (afb. 17) wijkt niet opmerkelijk af van de Tranchotkaart (afb. 14).

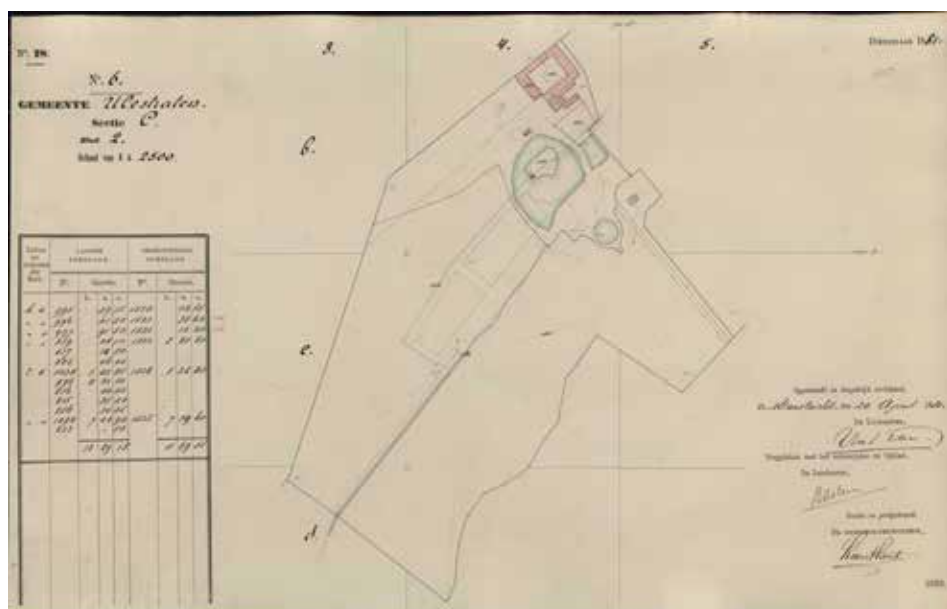

Afb. 17: Uitsnede uit de topografische kaart van circa 1842. Vergelijking met de Tranchotkaart (afb. 14) doet vermoeden dat er in elk geval tussen 1807 en 1842 geen ingrijpende veranderingen in de tuinaanleg zijn doorgevoerd. Deze kaart toont duidelijk dat de laan langs de boomgaard aan de overzijde van de weg een vervolg vindt in het pleintje langs de voorzijde van het herenhuis en verder als pad tussen de vierde en vijfde vijver door naar een laan door het Vlikerbos. Voor het herenhuis ligt nog steeds een aantal aaneengesloten rechthoekige perken, ter breedte van de pronkgevel van het huis.

‘Mevrouw Houben heeft inderdaad grote veranderingen in de waterwerken op haar eigendom aangebracht’

In 1842 is de weduwe Anna Philippina Schoenmaeckers-Sleijpen eigenaar van kasteel Vlieg. De vier onderste visvijvers maken deel uit van het landgoed. De drie noordelijke behoren toe aan Marie Jean Joseph Hyacinthe Olislagers.

In 1858 wordt Anna Philippina's dochter Maria Anna Sophia Schoenmaeckers, weduwe van landmeter Noël Houben, eigenaar van kasteel Vlieg. Ze verandert de vijvers op haar landgoed op rigoureuze wijze: de onderste, meest zuidelijke visvijver wordt drooggelegd, en de naastgelegen vijver grotendeels. Een deel van die vijver en de vijfde vijver (bekeken vanuit het noorden) in zijn geheel

Afb. 18: Splitsingen en samenvoegingen van een aantal percelen op een kadastrale hulpkaart van 1880. In de percelsgewijze legger van Jules Louis Victor Magnée, sinds 1878 eigenaar van kasteel Vlieg, wordt perceelnr. 1523 – met de grote en kleine vijver en de reeds op het minuutplan van 1813 (afb. 15) ingetekende ronde bronvijver (perceelnr. 822), evenals de voormalige percelen 997 (tuin) en 996 (fontein) – omschreven als ‘lusttuin’, en perceelnr. 1524 – met de twee voormalige, drooggelegde visvijvers ‘815’, ‘816’ en vijver ‘856’ – als boomgaard. Perceelnr. 1525, samengesteld uit de voormalige percelen 1494 en 823 (‘bekken / vijvertje’) wordt omschreven als ‘hakhout’. Stippellijnen geven de laan door het Vliekerbos weer, beginnend tussen de bronvijver (voormalig perceelnr. 822) en het bekken (823). Aan de rand van het eilandje in de grote vijver staat het badhuisje (afb. 6) ingetekend (of was het destijds een fontein?). Welke functie het ‘rode blokje’ even links van de vijver had is niet duidelijk. Op een hulpkaart uit 1908 stond het niet meer ingetekend. Het rode blokje in het midden, aan het begin van het rechte kanaaltje, was een folly (afb. 22) [Kadaster Viewer; Hulpkaart_ULS00_C_105]

Afb. 19: Uitsnede uit de Topografische Militaire Kaart van 1864. Duidelijk is de grote, ronde vijver te zien, die enkele jaren daarvoor ‘ten koste’ van enkele visvijvers was aangelegd. De rechthoekige perken voor het herenhuis hebben plaatsgemaakt voor een aanleg met slingerende paden. [Kadaster Geodata]

‘verdwijnen’ in een nieuwe, grote, min of meer ronde vijver met een eilandje.⁵³ Een stukje van de vierde vijver wordt drooggelegd om een dam te kunnen vormen tussen de grote vijver en het restant van die vierde vijver (nu de ‘kleine vijver’ genoemd). De verandering is goed te zien op een kadastrale hulpkaart van 1880 (afb. 18).

De omzetting van enkele van de min of meer rechthoekige visvijvers in een ronde vijver zou je kunnen plaatsen binnen de algemene trend om (Franse) formele tuinen te veranderen in (Engelse) landschapstuinen.

De datering van de hulpkaart doet vermoeden dat de ingreep door de weduwe Houben eind jaren 1870 is gedaan, maar dat is niet het geval.⁵⁴ De grote, ronde vij-

⁵³ De vijver is niet perfect rond. Aan de oostzijde is hij breder dan aan de westzijde. Bureau Oldenburger [‘Landgoed Vlieg’, 5, 65-67] wijst erop dat dit bewust zo gedaan is, omdat daardoor het eiland vanuit het kasteel bekeken beter als eiland herkenbaar is.

⁵⁴ Het lijkt erop dat de veranderingen van 1858 pas ‘kadastraal verwerkt’ zijn nadat Vlieg in 1878 is verkocht aan Jules Louis Victor Magnée. Waarschijnlijk hebben de vorige eigenaars, de weduwe Houben-Schoen-

ver is reeds zichtbaar op de topografische kaart van 1864 (afb. 19). Daarop is ook te zien dat de rechthoekige perken van de smalle tuin voor de pronkgevel (perceelnrs. 996, 997 op afb. 15) zijn veranderd in een aanleg met slingerende paden. Een deel van de boomgaard (perceelnr. 998 op afb. 15) is 'opgeofferd' om de verbinding tussen de voormalige perkjes en de grote, ronde vijver tot stand te kunnen brengen, met het doel er één 'lusttuin' (perceelnr. 1523 op afb. 18) van te maken.

In 1859 tekent zowel de molenaar Ploum van de Humcovener molen in Meerssen (ook wel Watervaldermolen of Pletsmolen genoemd) als de rechtstreekse buur van Vliet, mevrouw Olslagers (woonachtig op kasteel Meerssenhoven te Itteren), bezwaar aan.⁵⁵ Ploum stelt dat de weduwe Houben

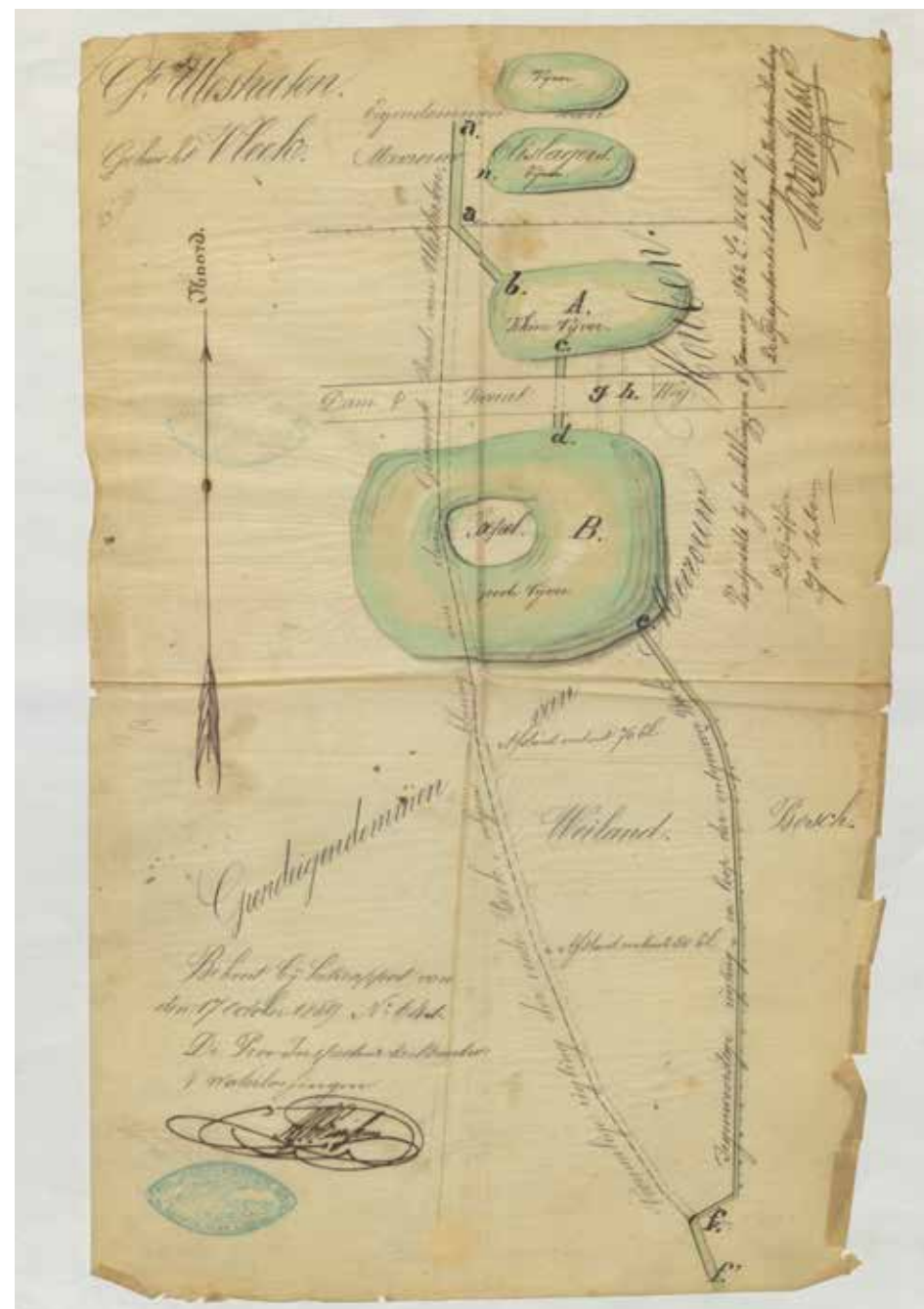
sedert verleden jaar veranderingen en werken op hare eigendommen gemaakt en gezegde beek of waterleiding totaal verlegd, verplaatst en naar hare aangelegde vijvers in geleid heeft, waardoor alzoo aan het water eenen anderen loop gegeven, des zelfs natuurlijke loop veranderd, zelfs de hoeveelheid van het afkomende water zoodanig verminderd is geworden, dat voorbedoelden molen meer dan de halve tijd moet stil leggen ...

Gedeputeerde Staten delen het gemeentebestuur van Ulestraten mede dat 'mevrouw Houben inderdaad groote veranderingen in waterwerken op haar eigendom zonder vergunning heeft aangebracht'. Aan de kwestie danken we een aantal interessante rapporten en kaarten.

Op 17 oktober 1859 schrijft de inspecteur der buurtwegen en waterlossingen aan GS dat hij de eer heeft 'aan uwe vergadering eene schetstekening van den vroegere en tegenwoordige toestand der beek en haare inrigting in de eigendommen van genoemde mevrouw Houben hierbij overteleggen'.

maeckers en haar zoon Léon Philip François Noël Isidore Houben, het nut er niet van ingezien om het kadaster te informeren (zie ook de perceelsgewijze leggers en de memories van successie van moeder en zoon), en dat terwijl haar echtgenoot / zijn vader bij leven landmeter van het kadaster was. Met de komst van de nieuwe eigenaar, Jules Magnée, is de reeds jaren bestaande situatie kadastraal vastgelegd. Wat verder een rol kan hebben gespeeld, is dat eind jaren 1870 opnieuw kadastrale sectiekaarten zijn gemaakt. Toen moest de ingreep van de weduwe Houben wel 'aan het licht' komen. Overigens is juist de betreffende sectiekaart niet bewaard gebleven (ze is niet aanwezig in de collectie van het HCL). Vgl. rapport A.C. (Fon) Habets, 'Kasteel Vliet te Ulestraten. Tuinhistorisch onderzoek naar de oude vijvers en de invloed van de ontwerpen van Dirk F. Tersteegen en Leonard A. Springer op deze vijvers' (2015) 9.

55 Stukken over deze kwestie in HCL-Maastricht, Provinciaal Bestuur 1814-1926 [04.01], inv.nrs. 4279, 8211; idem, Provinciale Waterstaat (voor 1947) [06.21], inv.nr. 363.

Afb. 20: Schetstekening bij het rapport van de provinciaal inspecteur van buurtwegen en waterlossingen d.d. 17 oktober 1859

[HCL-Maastricht, Provinciaal Bestuur 1814-1926 [04.01], inv.nr. 4279]

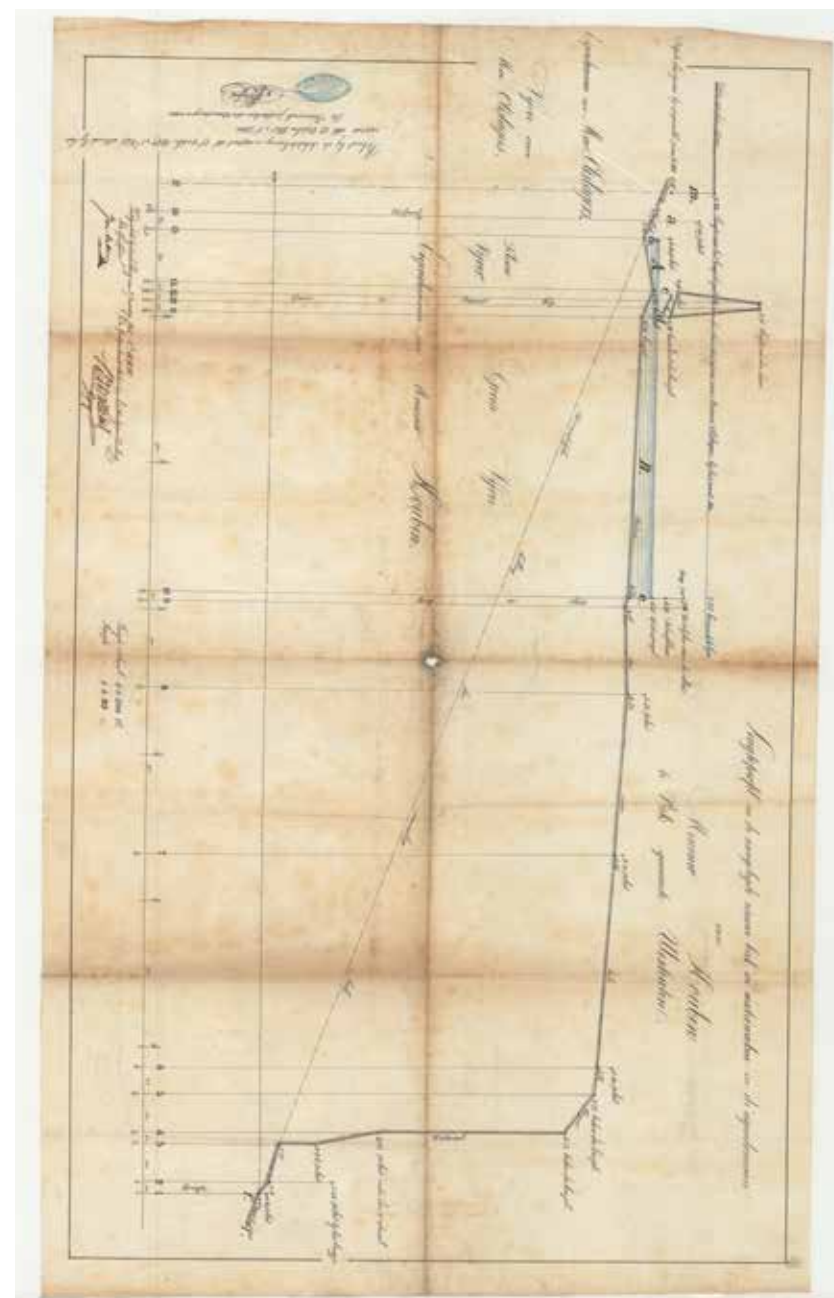
Bij deze schets (afb. 20) geeft de inspecteur de volgende 'uitlegging':

- a a'** oude beek, breed gemiddeld 1 el [= meter (Nederlands metriek stelsel, 1816)]
- a f** voormalige rigting en loop der oude beek
- a b c d e en f** tegenwoordige rigting en loop der nieuwe beek
- a b** is omtrent breed 50 duim [= cm (Nederlands metriek stelsel, 1816)]
- c d** dam, waarover een privaatbrug gaat terwijl beneden eene overdekte kanjel voor den doorlaat der beek is, met eene opening van slechts 40 duim kantzijde
- e f** nieuwe beek, omtrent 30 à 50 duim breed in den bodem
- f f'** oude beek, breed gemiddeld 1 el
- g & h** twee onzichtbare kanjels voor den doorlaat der beek zooals door den zaakwaarnemer van mevrouw Houben is verklaart; doch de echtheid hiervan is niet kunnen onderzocht worden (hetgeen ook weinig ter zake afdoed)
- A** nieuw aangelegden kleinen vijver
- B** nieuw aangelegden grooten vijver
- Tusschen deze twee vijvers bestaat den hoogen dam
- De beek is op circa 400 el lengte verlegd met eene afwisselende breedte van af de vroegere loop, van 50 tot 70 el.
- De beek thans langs den voet van het bosch, van **e** tot **f** loopende, is veel hooger gelegen dan den voormaligen loop in directe lijn van **a** tot **f** was, alwaar zij in het laagste gedeelte der weide doorstroomde.

Op 27 oktober 1859 schrijven GS een brief aan het gemeentebestuur over de door de weduwe Houben 'aangelegde water-ophoudende werken en groote veranderingen in de waterleiding door hare eigendommen aldaar'. Gebleken is onder ander dat

de beek over eener lengte van ongeveer 400 el [is] verlegd, met eene afwisselende breedte, van af den vroegeren loop, van 50 tot 70 el. De beek thans langs het bosch van **e** tot **f** loopende, ligt veel hooger dan voorheen, toen zij in nagenoeg rechte lijn van **a'** tot **f'** liep, waar zij naar het laagste gedeelte der weide voortstroomde. Buitendien zijn de vijvers **A** en **B** en de dam **c d** aangelegd.

Het was allemaal niet gegaan zoals het hoort, maar in januari 1862 verstrekken GS alsnog (met terugwerkende kracht) een vergunning aan de weduwe Houben-Schoenmaeckers, op voorwaarde dat enige aanpassingen worden doorgevoerd overeenkomstig een 'lengte-profil van de aangelegde nieuwe beek en werken' (afb. 21).

Afb. 21: 'Lengte-profil in de aangelegde nieuwe beek en waterwerken in de eigendommen van Mevrouw Houben te Vliet gemeente Ulestraten' (1862) [HCL-Maastricht, Provinciaal Bestuur 1814-1926 [04.01], inv.nr. 8211, map Buurtwegen Ulestraten]

Mevrouw Houben-Schoenmaeckers is een ondernemend type. In 1864 wil ze een watermolen op haar landgoed bouwen.⁵⁶ Het verzoek hield in om

gemagtigd te worden om, door middel van verruiming van een haar toebehorende vijver en het bouwen eener sluis in eene haren eigendom doorsnijden de beek, aan het water van deze een hooger stand te geven en om vervolgens een rad tot het in werking brengen van een graanmolen op die beek te plaatsen, een en ander overeenkomstig een plan bij het adres overlegd.

De ingenieur van Waterstaat stelt vast dat

de waterloop waarvan hier sprake is, wordt gevoed door de zamenvloeiing van eenige bronnen, die in de Gemeente Ulestraten boven de eigendommen der adressante ontspringen. Hij verenigt zich beneden die eigendommen met een andere gelijksoortige, die in het gehucht Waterval zijn oorsprong heeft [...] Even ten Noorden van Meerssen werkt op deze beek de molen van den reclamant Dahlmans-Ploum. [...] Beide voornoemde waterlopen hebben vooral 's zomers eene uiterst geringe capaciteit, zoodanig dat zelfs de molen van Dahlmans-Ploum niet altijd kan werken. [...] De adressant benuttigd eerstgenoemde waterloop tot het voeden van vijvers, het vormen van watervallen enz.

GS hadden in principe geen bezwaar tegen de plannen van de weduwe, mits wordt 'overlegd een volledig plan van de inrigting van den te maken molen en van de in verband daarmee uittevoeren werken toegelicht door lengte en dwarsprofielen van het terrein', en aan andere voorwaarden wordt voldaan, onder andere dat 'het water boven den molen op dezelfde hoogte moet worden gehouden'.

Dit plan is niet doorgegaan vanwege bezwaren van de bureu. De molen is niet gebouwd en waarschijnlijk zijn er ook geen waterbouwkundige ingrepen doorgevoerd. Bovengenoemd plan van de weduwe Houben (met tekening), dat aan haar is teruggezonden, en een eventueel 'volledig plan van inrigting ... lengte- en dwarsprofielen' zijn niet aangetroffen. Deze zitten misschien nog in een familiearchief.

De bouw van een door de Vlikerwaterlossing aangedreven watermolen is dus niet doorgegaan. In 1867 is op het zuidelijke einde van het landgoed wel nog een suikerfabriek gebouwd. Deze fabriek is nog geen tien jaar in bedrijf geweest (maar was wel de 'bakermat' van de stroofabriek van Meerssen, die tot 1973 heeft

56 Stukken hierover in HCL-Maastricht, Provinciaal Bestuur 1814-1926 [04.01], inv.nr. 4413; *idem*, Provinciale Waterstaat (voor 1947) [06.21], inv.nr. 363.

bestaan).⁵⁷ Misschien kan de bouw van een fabriek (en eerder het plan voor de bouw van een molen) worden verklaard uit het feit dat de eigenaresse van Vliker destijds niet van adel was maar een 'burger', die eerder geneigd was om als ondernemer geld te verdienen. Recentelijk zijn de gebouwen van de voormalige suikerfabriek gerestaureerd. Ze vormen, ook door hun witte beschildering, de visuele tegenhanger van het kasteel.

De kadastrale hulpkaart van 1880 (afb. 18) laat zien dat het begin van het gekanaliseerde deel van de Vlikerwaterlossing (vgl. afb. 15) gemarkeerd wordt door een gebouwtje ('rood blokje'). Het was een 'cascade', een kunstmatige waterval. Volgens een bijschrift op de achterkant van een foto van deze eersteklas 'folly' (afb. 22) is het geval 'omstreeks 1940-1950 door het publiek afgebroken'. Aangezien het gebouwtje ingetekend staat op de topografische kaart van 1864 (afb. 19), zal het zijn opgetrokken door de weduwe Houben. De cascade-folly stond via buizen in verbinding met de hoger gelegen grote, ronde vijver, waardoor het water, dankzij de werking van de communicerende vaten, de benodigde druk kreeg om een zekere hoogte te kunnen bereiken, om vervolgens naar beneden te vallen.⁵⁸ Voor de afwatering van de grote, ronde vijver was in de zuidoostelijke hoek ervan een beekje gegraven dat bij de cascade aansluiting vond bij het voormalige kanaaltje (vgl. afb. 4, 20). Later, waarschijnlijk rond 1920, is vanaf de zuidelijke kant van de grote, ronde vijver nog een rechte ontwateringssloot gegraven (afb. 4).⁵⁹ De cascade vormde een zichtpunt vanaf het herenhuis (zie afb. 27). Na het rooien van de boomgaard rond de Tweede Wereldoorlog werd de voormalige suikerfabriek het voornaamste zichtpunt vanuit noordelijke richting.⁶⁰

57 Fred Erkenbosch, 'Beetwortelsuikerfabriek aan de voet van de Wijngaardsberg, Ulestraten', *D'n Haamsjeut* 33 (2013) nr. 2, 37-42; nr. 3, 18-28; Hovens, *In de armen van Maas, Geul en Watervalderbeek*, 325-327, 398-399.

58 Vriendelijke mededeling Fred Erkenbosch, die in 1989 restanten van de buizen nog heeft gefotografeerd. Vgl. Erkenbosch, 'De Vlikerwaterlossing'.

59 Oldenburger, 'Landgoed Vliker', 6.

60 *Ibidem*, 39, 67.

Afb. 22: Deze neogotische cascade is vermoedelijk rond 1860 gebouwd. [particuliere collectie]

Het aangrenzend eigendom met de drie vijvers van de familie Olislagers kwam, waarschijnlijk na het overlijden van de weduwe Olislagers-Du Parc in 1877, in bezit van Marie Samuel Marckx. Tegen het einde van de negentiende eeuw waren de twee noordelijke vijvers verland tot hooiland. Alleen de zuidelijkste van de drie stond nog geregistreerd als vijver.⁶¹ Op het huidige Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) (afb. 4) is aan het reliëf te herkennen dat de zuidelijke vijvers zijn drooggelegd en geëgaliseerd (in 1858) en de noordelijke zijn verland. Ook 'in het veld' is dit zichtbaar (afb. 23).⁶²

61 Vgl. Kadaster Viewer; Kadastrale Hulpkaart_ULS00_C_126 (1893). Op een luchtfoto uit 1937 (Habets, 'Kasteel Vliek', 12, 19) is de zuidelijkste van de drie noordelijke vijvers nog als zodanig herkenbaar, de middelste lijkt gedeeltelijk verland en de noordelijkste geheel. Vgl. de 'ontwikkeling' van de topgrafische kaart op www.topostijdreis.nl. Vgl. Habets, 'Kasteel Vliek', 11, 12, 19.; Oldenburger, 'Landgoed Vliek', 47, 48.

62 Oldenburger, 'Landgoed Vliek', 56.

Afb. 23: Een nattere bodem en andere vegetatie dan gras verraden waar een visvijver heeft gelegen. Op de voorgrond de Vliekerwaterlossing [Foto auteur, 2024]

Twee jaar na het overlijden van zijn moeder in 1876 verkoopt Léon Houben kasteel Vliek aan Jules Louis Victor Magnée. De reeds genoemde Jacobus Craandijk heeft destijds zijn impressie van het landgoed op papier gezet.

Wat het afgelegen gehucht [Vliek] vooral opmerkelijk maakt, is het schoone kasteel, het Huis te Vlieck, door den Heer Magné, den broeder van den Heer van Horn, bewoond. Het groote witte huis, met de daaraan verbonden oeconomie-gebouwen, die een tweetal binnenpleinen insluiten, ligt met den breeden, modernen voorgevel gekeerd naar een' prachtigen lusthof, waarlangs geruimen tijd de weg ons leidt. De achtergrond wordt gevormd door de berghellingen, met statig hout bewassen, en een aanmerkelijke waterval stort zich naar beneden in de grootsche waterpartij van het park. Breede paden, sierlijke boom- en heestergroepen, veelkleurige bloemperken omringen een groote, ompaalde weide, waar runderen en paarden van edele rassen het goede der aarde op hunne wijze genieten. Drong de tijd ons niet tot voortgaan, wij hadden gaarne den toegang tot dit bekoorlijk buitenverblijf gevraagd, wat ons, naar men verzekerde, door de heuschheid des eigenaars niet zou zijn geweigerd. Nu moeten wij ons daarvan spenen, tevreden, dat het ijzeren hek op den lagen steenen muur althans het vrije gezicht over het geheel vergunt.⁶³

63 Jacobus Craandijk, *Wandelingen* (facsimile 1968) 211-212.

De Notaris QUAEDVLIËG
te Maastricht zal in het hôtel *Koningin Emma* te Meerssen, op Vrijdag 25 Mei 1894 veilen en Vrijdag 15 Juni 1894 verkoopen, telkens 's morgens ten 10 ure:

Het prachtige landgoed VLEEK,
gemeente ULESTRATEN,
bestaande uit goed onderhouden Heerenhuis met koetshuis, paardenstal, gebouwen, serre, lust- en groententuin, vijver met fontein, lustbosch met waterval, groot 17 hectaren 34 aren 20 centiaren, gelegen op 1 1/2 uur afstand van Maastricht en op 25 minuten der stations Meerssen en Bunde.

DE PACHTHOEVE
nabij voormeld landgoed gelegen, met uitstekende boomgaarden, weilanden, bouwlanden, luinen en houtgewas, groot 56 hectaren 80 aren 65 centiaren. Voorts diverse percelen te Ulestraten, breeder bij sliches omschreven.

De veiling geschiedt afzonderlijk en in combinatiën.

Er bestaat gelegenheid om eene wildrijke JACHT over te nemen.

Nadere inlichtingen en inzage van het plan zijn te bekomen ten kantore van voornoemden Notaris.

BELANGRIJK VERKOOP
om uit onverdeeltheit te geraken.

De Notaris BEX te Klimmen, zal op Maandag 27 November 1876, namiddag 1 uur, in het hôtel van den Heer Vossen, te Valkenburg, provisioneel en op nader te bepalen dag, sijnmaal, publiek verkoopen:

HET LANDGOED VLIEK,
ultmakende eene niterst mooi gelegen en smaakvol aangelegde Buitenplaats, bestaande uit: prachtig, hecht en goed onderhouden Heerenhuis, koetshuizen, stallen, gebouwen voor den landbouw enz., met aanhebbende lust- en moestuinen, vijvers, park, bosch, weiden en bouwlanden, alles eerste klasse, groot te zamen circa 80 hectaren, gelegen in de gemeente Ulestraten, kanton Meerssen, op 20 minuten afstand van 2 spoorwegen.

Dit goed wordt verkocht in 2 deelen:

1ste deel: Heerenhuis en verdere gebouw n, tuinen, vijvers, bosch, weiden en bouwland n, formerende een enclos van circa 60 hectaren.

2de deel: De overige landerijen.

Of wel in zoodanige andere combinatiën als sijnhebbers mogten verlangen.

Inmiddels ook uit de hand te koop.

Nadere inlichtingen te bekomen ten kantore van genoemden Notaris.

Afb. 24 a en b: In een verkoopadvertentie van Kasteel Vlieg in 1894 [Ons Zuiden, 30 november] (rechts) werd gewezen op de 'vijver met fontein' en het 'lustbosch met waterval'. In een verkoopadvertentie uit 1876 [Le Courrier de la Meuse, 21 oktober] (links) werd slechts melding gemaakt van vijvers. Dat wil niet zeggen dat de fontein en de waterval door Jules Magnée, nieuwe eigenaar in 1876, zijn aangelegd. Zeker van de waterval zijn er aanwijzingen dat die al in de tweede helft van de achttiende eeuw bestond⁶⁴ [Delpher]

In 1894 wordt Pieter Leon van Meeuwen eigenaar van kasteel Vlieg.⁶⁵ In 1914 verwerft hij ook de Vliekse bezittingen van de weduwe Marckx. Dan verkrijgt het landgoed Vlieg de huidige omvang. Vanaf het punt dat de Vliekerwaterlossing één waterloop is (bij de Hoogbergstraat; zie afb. 5, 8) stroomt ze nu door het terrein van één enkele eigenaar (met uitzondering van het laatste stuk, de paar honderd meter voor de monding in de Watervalderbeek).

64 Met dank aan Jef Moers. Vgl. de verkoopakten van 1877 en 1894 (HCL-Maastricht, Notarissen in de arrondissementen Maastricht en Roermond, 1842-1895 [09.008], inv.nr. 8629 (notaris N.J. Bex, 1877), volgnr. 237 (13 december); idem, Notarissen ter standplaats Maastricht, 1842-1905 [20.242A], inv.nr. 450 (notaris J.M.H. Quaedvlieg, 1894) volgns. 81, 93 (25 mei en 15 juni).

65 Zie vorige noot.

Afb. 25 a en b: Links: Uitsnede van een kadastrale hulpkaart uit 1908. Rechts: Ongedateerde foto, genomen vanuit de laan door het Vliekerbos (vgl. afb. 18), met op de achtergrond kasteel Vlieg. Duidelijk is te zien dat het pad 'meebuigt' met de ronding van de vijver [links: Kadaster Viewer; Hulpkaart_ULS00_C_146; rechts: particuliere collectie]

De tuin in een nieuw jasje

Na de aanleg van de grote vijver door de weduwe Houben in 1858 zijn geen grote waterhuishoudkundige ingrepen meer gepleegd. Dit neemt niet weg dat de vijvers een prominente plaats hebben ingenomen in de diverse tuinontwerpen van het landgoed in de twintigste eeuw. Het plan van Dirk Tersteeg uit 1908 is (grotendeels) uitgevoerd, dat van Leonard Springer (1915) voor een deel.⁶⁶ Het ontwerp van Mien Ruys (1959) lijkt niet verder te zijn gekomen dan de tekenafel.⁶⁷

Dirk Tersteeg (1876-1942) is de bekendste representant van de Nieuw Architectonische Tuinstijl. In het periodiek *Het huis, oud en nieuw* van architect Ed. Cuypers, die in 1909 Vlieg een nieuw aanzien gaf (afb. 13), stelde Tersteeg dat de tuin als een verruiming van de woning moet worden beschouwd en een architec-

66 Habets, 'Kasteel Vlieg'; Oldenburger, 'Landgoed Vlieg', 42-46, 69-70; Verhoeff et al., *Beheerplan buitenplaats Vlieg*, 46-48, 77-83.

67 Ontwerpen in particuliere collectie. Van het ontwerp van Tersteeg was alleen een foto voorhanden.

tonisch karakter dient te dragen. Tuinarchitectuurhistoricus Fon Habets wijst erop dat daarmee de geometrie in de tuinaanleg terugkwam.⁶⁸ Op Vlieg zien we dat het sterkst in de omvorming van de oorspronkelijke (sier)tuin vóór de pronkgevel van het kasteel. De parterres, die rond 1860 hadden moeten wijken voor een landschappelijk ontwerp (afb. 19), kwamen min of meer terug (afb. 26, 27). De perken waren door bakstenen trappen met elkaar verbonden.

Ook 'herstelt' Tersteeg het rechte pad dat eertijds tussen de vierde en vijfde visvijver liep; de kromming langs de grote, ronde vijver (afb. 25) verdween.⁶⁹ Het betekende een herstel van de 'achttiende-eeuwse' rechte zichtlijn tussen de laan aan de overzijde van de weg en het Vliekerboschvoetpad door het hellingbos. Wat verder opvalt aan het ontwerp van Tersteeg (afb. 26) is dat de verbinding tussen de vijver en de ten oosten ervan gelegen 'bronvijver' niet meer de vorm van een waterval heeft.

Afb. 26: Tuinontwerp van landschapsarchitect Dirk Tersteeg, ingesloten in een brief van 14 december 1908 aan Pieter Leon van Meeuwen, eigenaar van landgoed Vlieg. De brug tot het eilandje situeerde Tersteeg aan de westelijke kant, in het verlengde van de korte middenas van het eerste perk voor de pronkgevel van het herenhuis (afb. 27) [particuliere collectie]

68 Habets, 'Kasteel Vlieg', 14.

69 In een rekening van oktober 1909 voerde Tersteeg voor 325 gulden de post 'vijverpad veranderen en vijver vergraven' op. Deze werkzaamheden had hij eerder in een brief toegelicht [particulier archief].

Na de door Dirk Tersteeg aangebrachte wijzigingen zijn enkele foto's genomen (waaronder afb. 27, 28, 29).

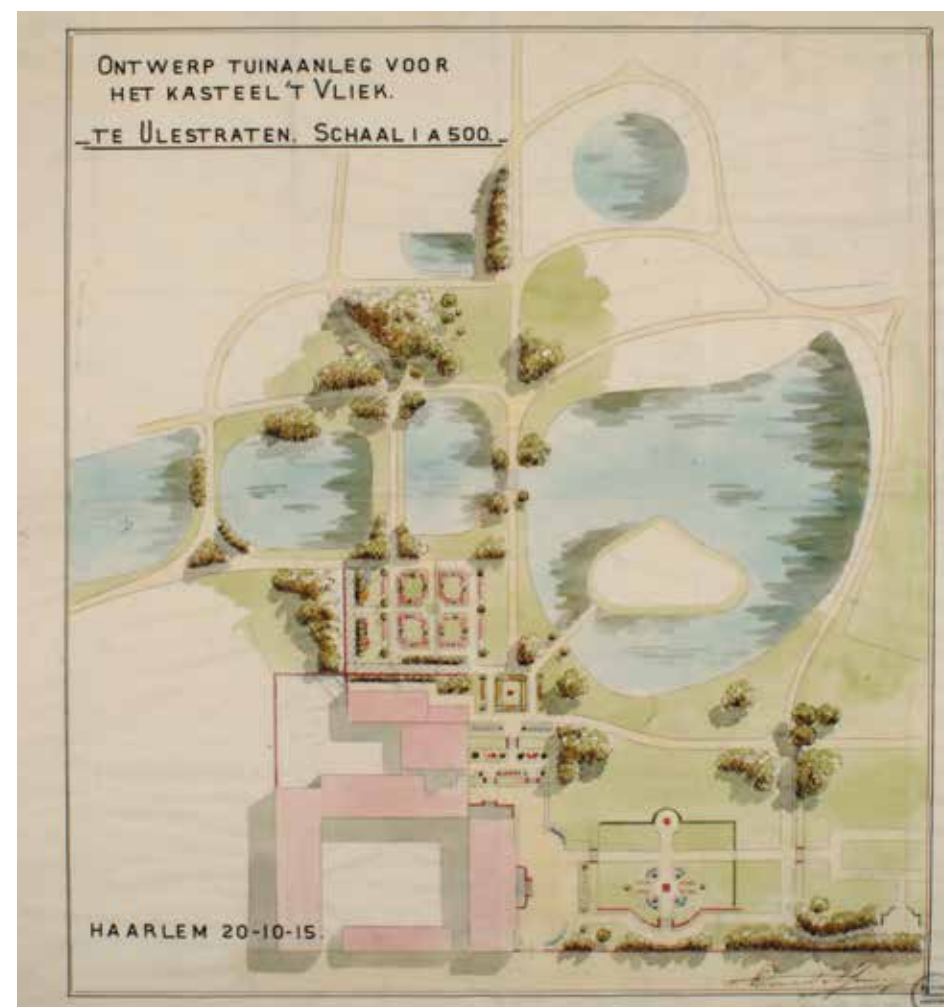

Afb. 27: Foto uit 1909 van de tuin in zuidelijke richting. De zonnwijzer op de voorgrond bevindt zich op de plek van de voormalige fontein (afb. 15, perceelnr. 996). Aan het einde van de perken bevindt zich een achttiende-eeuws toegangshek. Tussen de bomen aan de linkerkant is de cascade-folly (afb. 22) zichtbaar. Foto: Firma Stutz te Maastricht. Fotograaf waarschijnlijk Johan van den Eerenbeemt [particuliere collectie]

Afb. 28 a en b: Foto's van het park van Vliek rond 1909. Waarschijnlijk is de onderste foto ouder dan de bovenste. Het pad langs de ronde vijver lijkt op de zwart-witfoto rechter dan op de kleurenfoto. Tuinarchitect Tersteeg heeft het in een brief aan eigenaar Van Meeuwen en in een rekening over het veranderen van een vijverpad. Ook op zijn ontwerp (afb. 26) en op latere ontwerpen en foto's is het pad langs de noordkant van de vijver recht. Opmerkelijk is dat op de zwart-witfoto een pad te zien is naar de plek waar architect Springer rond 1915 de brug naar het eiland heeft aangelegd (afb. 29), terwijl die brug op het ontwerp van Tersteeg in meer zuidelijke richting ligt (en daardoor niet te zien is op de kleurenfoto). Het bloemperk ten oosten van de vijver bevindt zich (ongeveer) op de plek van een van de trappen van de voormalige waterval⁷⁰ [particuliere collectie]

70 Op de achterzijde van de kleurenfoto staat een stempel van 'T. Tersteeg tuinarchitect b.n.t. Munstergeleen z Limburg'. Het betreft waarschijnlijk zoon Tom. Later is met balpen nog bijgeschreven 'Tuinarchitect D.F. Tersteeg Naarden', en met potlood '1909'.

Afb. 29: Ontwerp van Leonard Springer voor de tuin van Vliek. Alleen het perk tussen het herenhuis en de grote vijver (blauw kader) en de brug naar het eilandje lijken te zijn uitgevoerd [particuliere collectie]

In 1915 lag alweer een nieuw ontwerp op tafel, nu van Leonard Springer (1855-1940) uit Haarlem. Van dat ontwerp (afb. 29) lijkt alleen het perk tussen herenhuis en de grote, ronde vijver te zijn gerealiseerd, inclusief de aanleg van een nieuwe brug naar het eilandje in de vijver.

Bron van inspiratie

Het aanzien van landgoed Vlieg wordt nog steeds bepaald door de ingrepen in het beekdal van de Vlikerwaterlossing die in de achttiende, negentiende en vroege twintigste eeuw zijn doorgevoerd. De actuele opgave om 10.000 m³ water op het landgoed te bergen is dan ook niet alleen een logistiek vraagstuk. Het is zaak om de onvermijdelijke landschappelijke ingreep in te passen in ‘het verhaal van de geschiedenis’. In het ideale geval kan zo’n ingreep de leesbaarheid van de cultuurhistorie zelfs versterken. Kennis van het verleden is daarbij noodzakelijk.

Het onderzoek naar de Vlikerwaterlossing kan worden gezien als een voorbeeld voor historisch onderzoek naar andere beken en vijvers op landgoederen in Zuid-Limburg en omgeving. Om de vraag te kunnen beantwoorden in hoeverre de ontwikkeling van ‘Vlieg’ representatief is voor die van andere kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Limburg en omgeving (‘Euregio Maas-Rijn’) zou aanvullend onderzoek moeten worden uitgevoerd, zowel individueel (per landgoed) als in vergelijkende zin.

De casus Vlieg toont hopelijk aan dat een integraal, interdisciplinair onderzoek (waaronder archief- en landschapshistorisch onderzoek) een resultaat oplevert dat ook praktisch nut kan hebben, zoals bij het vinden van verantwoorde waterhuishoudkundige aanpassingen van het landschap. Als het streven is om niet op een grootschalige, landschapsversturende wijze in te grijpen, maar op een kleinschalige manier (vanuit de gedachte ‘vele kleintjes maken één grote’), dan kan cultuurhistorische kennis het vertrekpunt en de inspiratie zijn voor een afgewogen besluit. De ontwikkeling van de Vlikerwaterlossing tot ‘natuurbeek’ (zie pag. 131) zou daarentegen in strijd zijn met ‘de tuinhistorische en tuinarchitectonische waarden van het beekdal als arcadische weide en open ruimte binnen de van rijkswege beschermde landschappelijke aanleg’.⁷¹ Het laten verwilderen van waterlopen als antwoord op de gevolgen van klimaatverandering druist tevens in tegen de actuele ‘ensemblebenadering’ van erfgoed (in Nationaal Landschap Zuid-Limburg), waarbij de diverse elementen (gebouwen, infrastructuur, omgeving) nadrukkelijk in hun onderlinge cultuurhistorische, functionele en ruimtelijke samenhang worden gezien.⁷²

71 Oldenburger, ‘Landgoed Vlieg’, 68.

72 Elyze Storms-Smeets (eindred.), *Erfgoedensembles in Zuid-Limburg. Leegstand en herbestemming van molens, boerderijen, kastelen en buitenplaatsen* (Arnhem 2019) passim, in het bijzonder 9, 12, 22-27, 43. Vgl. Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, *Ruimte voor water en erfgoed* (Amersfoort z.j.).

Sommige families zijn al generaties woonachtig op een kasteel of buitenplaats. Ook de band tussen dorp en kasteel is eeuwenoud en doorgaans erg hecht. We mogen veronderstellen dat de bewoners en omwonenden, maar ook historici en natuurliefhebbers, een kleinschalige verandering van het kastelenlandschap, liefst met behoud (van de leesbaarheid) van de historische ontwikkeling, eerder appreciëren en accepteren dan een rücksichtslose grootschalige ingreep. Voor het creëren van maatschappelijk draagvlak is ook het verwerven en delen van kennis cruciaal. En die kennis komt niet alleen ‘van boven’, uit de spreekwoordelijke wetenschappelijke ivoren toren. Die kennis schuilt vaak ook onder de bewoners en omwonenden. Landschapsgeschiedenis leent zich bij uitstek voor wetenschappelijke burgerlijke participatie, ofwel *citizen science*.

Manuel Stoffers

HOE DE BERGEN VERDWENEN UIT NEDERLAND WANDELAARS EN FIETSERS OVER HET ZUID-LIMBURGSE LANDSCHAP, 1870-1920

Abstract

This essay discusses the changing perceptions of the South-Limburgian landscape between 1870-1920 and highlights the role of cycling tourists in this development. Southern Limburg is a hilly part of the Netherlands, with hills of up to 322m in elevation. An increasingly popular tourist destination from the 1870s onwards, the region attracted many walkers from the very beginning. When cycling became popular from the 1890s onwards, also cycling tourists started to visit the region. Analysing travelogues and travel guides, the paper describes and compares the most popular destinations of tourist walkers and cyclists and their respective discourses on the landscape. Whereas walkers focused on the area bordering on the railway that crossed the region, cyclists visited parts previously not so easily reached by train and foot. Furthermore, whereas walkers consistently and elaborately described the landscape as ‘mountainous’ and liked to call it ‘Holland’s Switzerland’, cyclists did not use this language and instead preferred to talk about the region’s hills and hilliness. Arguing from a constructivist perspective, the paper explains this change not only by referring to the different parts of the region visited by walkers and cyclists, but also by suggesting in general different perceptions of landscapes by walkers and cyclists, and by linking the cycling tourists’ discourse to the Dutch cultural nationalism promoted at the time by the national cyclists’ organisation, the ANWB.

Fietsers en de constructie van het visuele landschap

In de libertijnse fietsroman *Voici des ailes* (‘Kijk, vleugels!’) uit 1898 laat de Franse schrijver Maurice Leblanc een van de hoofdpersonen opmerken hoe het fietsen de relatie van reizigers met de natuurlijke omgeving heeft beïnvloed: ‘Ja, onze verhouding tot de natuur is volledig gekanteld. Stelt u zich twee mensen op een grote weg voor. De een wandelt, de ander fietst. Bevinden zij zich met betrekking tot de natuur in dezelfde situatie? Welnee! De een zal van de natuur enkele gedetailleerde indrukken krijgen, de andere een omvattende totaalindruk’. En verderop beschrijft hij de ervaring van het fietsen als volgt: ‘Een wonderbaarlijk gevoel! Als vogels in alle stilte door de zachte lucht vliegen; als goden de ononderbroken verandering van het decor zien; van de hoogvlakten afdalen naar de dalen, langs de heuvels omhoog klimmen, van stad naar stad rijden, de rivieren volgen, de bossen achter

zich laten [...].¹ De fietsende reiziger neemt de omgeving waar als een veranderend geheel en niet langer als de ‘paysages morcelés’ (gefragmenteerde landschappen) van de wandelaar, zoals een andere Franse schrijver het in dezelfde tijd formuleert.²

Deze bijdrage onderzoekt hoe de introductie van het fietsen de waarneming, beleving en waardering van het Zuid-Limburgse landschap tussen 1870 en 1920 heeft veranderd. Gaan we iets herkennen van de veranderde landschapsbeleving die Leblanc in 1898 aan de fiets toeschrijft? ‘Landschap’ wordt hier opgevat als een esthetisch-geografische categorie: als de manier waarop de omgeving zich aan de beschouwer voordoet – in dit geval speciaal de recreatieve bezoeker van het Heuvelland. Het gaat hier dus niet om het fysieke, maar om het ‘visuele landschap, [...] een constructie die zich in ons hoofd bevindt’, zoals Hans Renes het uitdrukt.³ Dit visuele landschap vormt een ‘symbolische omgeving’ waarin het fysieke landschap betekenis krijgt. In de woorden van Greider en Garkovich:

*‘Landscapes’ are the symbolic environments created by human acts of conferring meaning to nature and the environment, of giving the environment definition and form from a particular angle of vision and through a special filter of values and beliefs.*⁴

Volgens dit constructivistisch perspectief wordt de waarneming en beleving van het landschap sterk beïnvloed door subjectieve factoren. Een industrielandchap kan bijvoorbeeld beleefd worden als een sombere representatie van de teloorgang van de natuur, maar evengoed als een indrukwekkend beeld van menselijke inventiviteit en ondernemerschap. Tegelijk kunnen we de objectieve kenmerken van het landschap, zoals de geografische eigenschappen en de aard van de landschappelijke inrichting, niet helemaal buiten beschouwing laten; de beleving van een landschap is niet totaal losgezongen van zijn fysieke hoedanigheid. Zonder fabrieken of andere fysieke uitingen van industriële productie wordt het moeilijk een landschap als een industrielandchap te zien.

Tot de factoren die de perceptie van reizigers mediëren en beïnvloeden, behoort ook de wijze van voortbeweging, zoals bijvoorbeeld de historicus Wolfgang Schivelbusch heeft laten zien in zijn klassieke studie over de geschiedenis van de treinreis.

- 1 M. Leblanc, *Voici des ailes* (z.p. 2015) 44, 73, zie https://ebooks-bnr.com/ebooks/pdf5/leblanc_voici_des_ailes-a5.pdf geraadpleegd op 4/10/2024.
- 2 Marcel Lheureux (1901) geciteerd bij C. Bertho Lavenir, *Le roue et le stylo. Comment nous sommes devenus touristes* (Parijs 1999) 144.
- 3 H. Renes, *Op zoek naar de geschiedenis van het landschap. Handleiding voor het onderzoek naar onze historische omgeving* (Hilversum 2010) 13.
- 4 Th. Greider en L. Garkovich, ‘Landscapes: the social construction of nature and the environment’, *Rural sociology* 59 (1994) 1-24, aldaar 1.

Volgens Schivelbusch zag de treinreiziger het landschap met nieuwe ogen: het was een ‘panoramatisch’ landschap geworden, een voorbijglijdend plaatje in de verte, zonder voorgrond.⁵ Studies naar de ‘waarnemingsgeschiedenis van het fietsen’ laten zien dat de eerste fietsende toeristen het fietsen als een avontuurlijke bevrijding beleefden van de beperkingen van zowel het wandelen als het treinreizen.⁶ Fietsers bewogen zich sneller en verder dan wandelaars door het landschap en zij waren anders dan de aan het spoor en de treindiensten gebonden treinreizigers vrij om hun eigen weg te kiezen. Tegelijk bleven fietsers anders dan treinreizigers (en later automobilisten) met alle zintuigen verbonden met de directe omgeving. De veranderende decors waar Leblanc over schrijft waren voor hen meer dan de door de treincoupé ingekaderde uitzichten die de treinreiziger kreeg voorgeschoteld, en maakten deel uit van een dynamische, alomvattende fysieke en mentale beleving.⁷ Eén metafoor, rond 1900 alom gebruikt door fietsers – niet alleen in romans zoals die van Leblanc, maar ook in reisverslagen en fietsreclames – vatte de fietservaring klaarblijkelijk uitstekend samen: fietsen was als vliegen, vrij als een vogel.

De Nederlandse toeristen die vanaf de jaren 1860 in steeds grotere aantallen Zuid-Limburg bezochten, reisden per trein en kwamen vooral om te wandelen.⁸ In Maastricht, Valkenburg en Vaals waren ook vormen van stedelijke sociabiliteit en vermaak te vinden, maar alle negentiende-eeuwse gidsen en reisbeschrijvingen typeren de regio vooral als een vanwege zijn landschap ideaal wandelgebied. ‘Het ware genot [is] hier alleen te vinden [...] voor de kloeke wandelaar’, zoals de vanaf 1887 vaker herdrukte gids van H. Witte het stelde.⁹ De vraag in dit artikel is hoe de verspreiding van de fiets als toeristisch vervoermiddel aan het eind van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw, het beeld en de beleving van het Zuid-Limburgse landschap heeft veranderd.

Ik probeer deze vraag te beantwoorden door reisgidsen en reisverslagen te bestuderen die tussen 1870 en 1920 zijn gepubliceerd. Deze periode laat de opkomst en eerste bloei van het wandeltoerisme in de regio zien, alsmede vanaf circa 1890

- 5 W. Schivelbusch, *Geschichte der Eisenbahnreise. Zur Industrialisierung von Raum und Zeit im 19. Jahrhundert.* (Frankfurt a.M. 1989).
- 6 A. Klose, *Rasende Flaneure. Eine Wahrnehmungsgeschichte des Fahrradfahrens* (Münster 2003); A-K. Ebert, *Radelnde Nationen. Die Geschichte des Fahrrads in Deutschland und den Niederlanden bis 1940* (Frankfurt/New York 2010) m.n. hoofdstuk 2; Berto Lavenir, *La roue et le stylo*.
- 7 Zie over de appreciatie van de verschillende technische kenmerken van de fiets: M. Stoffers, ‘The bicycle: technology and culture’, *Advances in transport policy and planning* 10 (2022) 7-26.
- 8 Zie over de geschiedenis van het toerisme in Zuid-Limburg vóór 1940: J.G.M. Notten, J.F.R. Philips en R.P.W.J.M. van der Heijden, ‘Neêrlands lustwarand. De ontwikkeling van het toerisme in het Geuldal I’, *Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal* 11 (2001) 49-108, en J.F. Rudolf Philips, ‘De opkomst van het Geuldal als toeristenstreek’, *idem* 16 (2006) 209-281.
- 9 H. Witte, *Het Geuldal in en om Valkenburg. Wandelgids voor Valkenburg’s omstreken* (3e, geheel omgewerkte druk, Leiden 1898) 6.

het begin van het fietstoerisme. Daarbij gaat het, gezien de kosten gemoeid met vakantie en de aanschaf van een rijwiel, in grote lijnen in de gehele periode om de ervaringen van een overigens wel geleidelijk groeiende groep relatief welgestelden. Na 1920 kunnen we niet alleen het begin van massatoerisme bespeuren, maar ook de opkomst van de auto en de autobus, nieuwe vervoermiddelen, die de praktijk van het toerisme in de regio sterk zouden gaan beïnvloeden.¹⁰ Ik laat Maastricht en de Sint-Pietersberg, als enigszins apart staand, grotendeels buiten beschouwing en spits de analyse toe op de beleving van Zuid-Limburg als geheel. Ook ga ik niet in op de beschrijvingen van afzonderlijke steden en dorpen, noch op observaties over de cultuur en geschiedenis van de bevolking, die eveneens in de reisgidsen en reisverslagen zijn aan te treffen. Mijn focus ligt op de perceptie van het (natuurlijke) landschap. Om recht te doen aan de wisselwerking tussen objectieve en subjectieve factoren bij de landschapsperceptie, besteed ik zowel aandacht aan de praktijken van de wandelaars en fietsers (met name welke bestemmingen zij bezochten) als aan hun *discours* over de landschappen die zij waarnamen.

Ik begin met de analyse van de praktijken en het discours van negentiende-eeuwse Nederlandse wandelaars in Zuid-Limburg. Daarvoor heb ik een dertigtal reisbeschrijvingen en reisgidsen verzameld. Een goed uitgangspunt is de collectie reisverslagen gepubliceerd door Antoine Jacobs en Harrie Leenders onder de titel *Limburg door vreemde oogen. Reisverhalen uit de 19de eeuw*.¹¹ Deze bronnenverzameling is door mij verder aangevuld, onder andere met vroege reisgidsen van lokale VVVs. De praktijken en het discours van de fietsende toeristen in Zuid-Limburg worden vervolgens vooral geanalyseerd aan de hand van publicaties van de ANWB (Algemeene Nederlandsche Wielrijdersbond), in 1883 opgericht als een fietsersbond. De ANWB publiceerde niet alleen reisverslagen van leden in zijn blad *De Kampioen*, maar gaf ook zelf fietsgidsen en rijwielkaarten uit, die een beeld geven van de manier waarop vroege toeristische fietsers het Zuid-Limburgse landschap bereisden en beleefden.

Het Zuid-Limburgse landschap van de negentiende-eeuwse Nederlandse wandelaar

De negentiende-eeuwse toeristen die Zuid-Limburg bezochten waren voor het overgrote deel welgestelde Nederlanders. Onderzoek naar de achtergrond van

10 M.F.A. Linders-Rooijendijk, *Gebaande wegen voor mobiliteit en vrijetijdsbesteding [I]. De ANWB als vrijwillige associatie 1883-1937* (Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant 1989) 191, 275.

11 A. Jacobs en H. Leenders, *Limburg door vreemde oogen. Reisverhalen uit de 19de eeuw*, 2 delen (Heerlen 2017-2022).

geregistreerde hotelgasten in Valkenburg toont aan dat rond 1890 vooral beoefenaars van vrije beroepen, hogere ambtenaren en employeés naar het stadje togen voor een vakantie van een à twee weken. Er kwamen ook veel gepensioneerden en renteniers. Het overgrote deel van de bezoekers kwam uit Nederland, met name uit Noord- en Zuid-Holland en Utrecht.¹² Voor de schrijvers van reisgidsen en reisverslagen die hierna besproken zullen worden, geldt specifiek dat het vaak journalisten, literatoren en docenten betrof.

Welk landschap zagen deze relatief welgestelde en goed geschoolde laatnegentiende-eeuwse Nederlandse toeristen in Zuid-Limburg? Reisverslagen en reisgidsen geven een antwoord op die vraag – en van beide bezitten we een hele reeks. We mogen natuurlijk niet zonder meer aannemen dat de presentatie van het landschap in de (commerciële) reisgidsen een-op-een overeenkwam met de daadwerkelijke perceptie van de toeristen. Maar het is aannemelijk dat de reisgidsen beantwoordden aan de perceptie van hun publiek en tegelijk die perceptie voedden en vormden. Verder blijken er veel overeenkomsten te bestaan tussen het discours in gepubliceerde reisverslagen en in commerciële reisgidsen; gidsen verwezen regelmatig direct naar eerder gepubliceerde reisverslagen of namen er letterlijk passages uit over – en vice versa. Ook reisschrijvers zelf verwezen naar elkaar in hun teksten. Deze expliciete intertekstualiteit onderstreept nog eens de waarde van een constructivistisch perspectief: de manier waarop het landschap werd beleefd, was mede gevormd door wat anderen daar al over hadden gezegd.

Langs het spoor

De vraag wat de toeristische wandelaars zagen, splits ik in deze bijdrage op in twee deelvragen. Welke gebieden bezochten zij? En hoe zagen zij de gebieden die zij bezochten? Om met de eerste vraag te beginnen: negentiende-eeuwse toeristen bezochten niet dezelfde delen van Zuid-Limburg als hun soortgenoten tegenwoordig. Daar kan het bij een oppervlakkige beschouwing overigens wel op lijken. Zo staat het Geuldal zowel toen als nu in het centrum van de toeristische belangstelling. Banning noemt het Geuldal in zijn reisverslag uit 1872 al de ‘trots van Limburg’, en vanaf het midden van de jaren tachtig wordt het Geuldal uitdrukkelijk genoemd in de titels van reisverslagen en gidsjes.¹³ De eerste VVV van Valkenburg (en Nederland) kiest in 1885 ‘Het Geuldal’ als naam voor de vereniging én als titel voor haar ‘Zomer-Weekblad’.

12 Notten, Philips en Van der Heijden, ‘Neêrlands lustwarand I’, 74-75.

13 Banning in Jacobs en Leenders, *Limburg door vreemde oogen I*, 190.

Afb. 1: De Gronselenput aan de voet van de Keutenberg was al in de jaren 1880, behalve een noodzakelijke drinkwatervoorziening voor de plaatselijke bewoners, ook een geliefde bestemming voor wandelaars vanuit Valkenburg [Ingekleurde prentbriefkaart, circa 1900, J.H. Schaefer's Fotocoleur, Amsterdam V 17/018, collectie auteur]

Maar nadere beschouwing leert dat het niet het hele Geuldal is dat aanvankelijk de aandacht van toeristen krijgt. De meeste bezoekers beperken zich tot het gedeelte van Meerssen tot aan Wijlre, met als onbetwist centrum Valkenburg. Er wordt vooral gewandeld in de directe omgeving van Valkenburg, en iets verder weg zijn de Kluis boven Schin op Geul en de mergelwoningen bij Geulhem populaire bestemmingen. Ook de Keutenberg – sinds zijn ‘ontdekking’ in de Amstel Gold Race van 1972 vooral bekend als beproeving voor wielrenners – is op een uurtje gaans van Valkenburg al in de jaren 1880 een geliefde bestemming voor wandelaars, overigens indertijd vooral vanwege de Gronselenput, een waterbron aan de voet ervan. Opvallend is verder het groot aantal wandeltochtjes die worden ondernomen en aangeprezen ten noorden van het westelijk Geuldal, bijvoorbeeld naar Waterval, Arensgehout of Ravensbosch – een gebied dat tegenwoordig veel minder in trek is dan het zuidelijke heuvelland.

Het zuidelijke Geuldal – en in het algemeen het zuidelijkste deel van Zuid-Limburg, van Mheer tot Vaals – trekt in de negentiende eeuw veel minder toeristen, en zeker veel minder wandelende toeristen. Gulpen zelf behoorde weliswaar nog tot de gebruikelijke wandelbestemmingen vanuit station Wijlre, maar wie verder naar Epen of Slenaken wilde gaan, moest rekenen op een rondwandeling van

zeker vijf uur. Slechts een enkel vroeg reisverslag vermeldt zo'n onderneming.¹⁴ De lokaal uitgegeven gids voor Gulpen en omstreken klaagde in 1897 dat het zuidelijke Geuldal ‘tot nog toe onbekend en daarom wellicht ook onbemind [was] in de toeristenwereld’.¹⁵ En nog vijftien jaar later noemt een aardrijkskundig leerboekje Epen, ondanks het sinds de eeuwwisseling ook hier stijgend aantal zomergasten, ‘een afgelegen, nog weinig bezocht, intiem en zeer bijzonder uithoekje van ons vaderland’.¹⁶

Afb. 2: Een hedendaagse toeristentrein van de Zuid-Limburgse Stoomtrein Maatschappij op de spoorlijn tussen Wijlre en Eys. Deze spoorlijn vormde de grootste landschappelijke ingreep in de treinverbinding Maastricht-Aken uit 1853 [Foto: John Kreukniet]

Bepalend voor de verspreiding van het wandeltoerisme in de negentiende eeuw was niet de loop van de Geul maar die van het spoor.¹⁷ Maastricht was sinds 1853 per spoor met Aken verbonden en vanaf 1866 (via Venlo en Eindhoven) ook aan-

¹⁴ Zie *ibidem*, 356. Gebruikelijker was het voor zo'n tocht om een rijtuig te huren.

¹⁵ Gulpen en omstreken (Gulpen: M. Alberts en zonen, z.j. [1897]).

¹⁶ R. Schuiling, *Heuvellandschap (Zuid-Limburg). (Epen)*. Handleiding bij de aardrijkskundige wandplaten van Nederland. Nederlandsche landschappen, IX (Groningen 1913) 6. Zie over het begin van het toerisme in Epen: Philips, ‘De opkomst van het Geuldal’, en B. Ibelings e.a., *Ieëpe en het toerisme. Ontwikkeling en verhalen vanaf 1900* (Epen 2021).

¹⁷ Over de pioniersrol van de spoorwegen bij de opkomst van het massatoerisme vanaf 1850, zie R. Hachtmann, *Tourismus-Geschichte* (Göttingen 2007) 71-74.

gesloten op de rest van het Nederlandse spoorwegnet. Vanuit Maastricht trok ‘de stoomende afstandszweller’ door het Geuldal via Meerssen naar Valkenburg en verder naar Wijlre.¹⁸ Daar verliet de trein het naar het zuiden afbuigende Geuldal echter via een enorme spoordijk – die het dal van de Eyserbeek tegelijkertijd overbrugde en afsloot – om vervolgens verder naar het oosten tegen de zuidhelling van dat dal omhoog te klimmen naar Simpelveld en uiteindelijk bij Bocholtz de grens over te steken naar Aken. Een reisverslag uit 1872/73 beschreef het traject als volgt:

De spoorweg slingert, kronkelend als een slang, over den bergrug [...]; hij gaat langs steile rotswanden en diepe krochten, nu eens dalend, dan weer rijdend, altijd vol afwisseling [...].¹⁹

Het spoor bracht de wandeltoeristen niet alleen naar Zuid-Limburg, maar bepaalde ook sterk hun wandelbestemmingen en wandelroutes. Een goed en vroeg voorbeeld is dominee en reisschrijver Jacobus Craandijk, die in de jaren zeventig en tachtig door heel Nederland wandelde en ook verschillende keren Zuid-Limburg bezocht. Craandijk reisde naar Valkenburg per trein en maakte een hele reeks korte rondwandelingen met Valkenburg als begin- en eindpunt, bijvoorbeeld naar Geulhem en Schin op Geul. Maar hij gebruikte de trein ook voor wandelingen in ‘enkele richting’. Dan liep hij bijvoorbeeld van Valkenburg naar Gronsveld om vandaar de trein terug te nemen – overigens een eerder ongebruikelijke tocht. Of hij nam de trein naar station Beek (in het Maasdal) en wandelde van daar naar Valkenburg. Voor weer een andere tocht wandelde hij van Valkenburg via Gulpen en Wittem naar Wijlre om daar de trein terug naar Valkenburg te nemen.

Dankzij het spoor was het noordoostelijk deel van het Heuvelland tussen de stations Wijlre en Simpelveld en ten westen van station Herzogenrath makkelijker te bereiken dan het Gulpdal of het zuidelijke Geuldal (van Wijlre naar Epen), om van het zuidwestelijk gelegen Noorbeek nog maar te zwijgen. De Utrechtse journalist Henricus Banning wandelt in 1872/73 bijvoorbeeld van Wijlre te voet via Wittem naar Simpelveld en spoort dan terug naar Valkenburg. Zijn Zwolse collega Samuel Kalff kiest in 1894 de omgekeerde richting en neemt de trein van Valkenburg naar Simpelveld om van daar via Vrouwenheide terug naar station Wijlre te wandelen.²⁰

Het noordoostelijk deel van het Heuvelland was volgens één gids ‘misschien

18 L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck, *Het Geuldal* (z.p. 1907).

19 H.A. Banning in Jacobs en Leenders, *Limburg door vreemde oogen* I, 193 + 190; vrijwel letterlijk herhaald zonder bronvermelding in *Laatste officiële Reis- en Wandelgids voor Valkenburg en het Geuldal* (Valkenburg [<1902]) 11.

20 Jacobs en Leenders, *Limburg door vreemde oogen* I, 193-205 (Banning) en 440-443 (Kalff).

wel het mooiste’ van Limburg, en volgens een andere was ‘het natuurschoon’ er in ieder geval ‘niet minder bewonderenswaardig [...] dan te Gulpen, Valkenburg en Vaals’.²¹ Een geliefde wandelbestemming in dit gebied – hooguit een uur gaans van station Simpelveld – waren de hoogten bij Huls en vooral Vrouwenheide (215 meter) bij Ubachsberg. Vrouwenheide werd tot in de jaren negentig vaak beschouwd als ‘[n]iet alleen [...] het hoogste, maar tevens het schoonste punt van Nederland’, aldus een gids van rond 1900.²² Ook Heerlen, in 1885 nog ‘mogelijk het fraaiste [dorp] van geheel Limburg’ genoemd, kreeg een uitdrukkelijke vermelding als aantrekkelijke bestemming in vrijwel alle toeristische gidsen uit de negentiende eeuw.²³ De plaats kon vanuit Valkenburg te voet bereikt worden of per paardenomnibus, ‘weinig sneller dan een voetganger’, zoals Kalff in 1894 opmerkt.²⁴

Het Gulpdal en het zuidelijke Geuldal waren door het ontbreken van een spoorverbinding als gezegd minder makkelijk bereikbaar voor negentiende-eeuwse toeristen. En datzelfde gold voor Vaals, dat eind negentiende eeuw vooral vermaakzoekers trok uit het naburige Aken. Zij konden sinds 1889 van de paardentram en vanaf 1895 van een elektrische tram gebruikmaken voor dit uitstapje over de grens. Een directe aansluiting op het Nederlandse spoorwegnet werd al in 1901 gewenst, maar kwam er pas (tijdelijk) in 1922, toen het toeristenverkeer inmiddels niet meer alleen van het spoor afhankelijk was.²⁵ Maar in 1904 werd er nog in de krant geklaagd dat het ‘bepaald jammer [is], dat voornamelijk de Nederlanders zelf zoo weinig van de uitgestrekte bosschen en bergen met de prachtigste vergezichten dezer streek genieten’.²⁶ In het gebrek aan toeristische aandacht van Nederlandse zijde speelde mee dat Vaals zich gedurende het overgrote deel van de negentiende eeuw er niet op kon beroemen het hoogste punt van Nederland binnen de gemeentegrenzen te hebben. Natuurlijk was daarvan geen sprake vóór de definitieve afscheiding in 1839 van België, met zijn veel hogere Ardennen, maar het gold ook nog daarna. Pas na nieuwe metingen in 1891 bleek niet Vrouwenheide bij Ubachsberg maar (een plek nabij) het Vierlandenpunt bij Vaals met 322,5 meter het hoogste punt van Nederland te zijn.²⁷ Behalve dat er tussen 1839 en 1919 vier landen samenkwamen – België, Duitsland, Nederland en het ministaatje Neutraal

21 Aldus Zuid-Limburg. *Gids voor wandelaars en wielrijders. Met een geschiedkundig overzicht [...]* Voorzien van vele kaarten en illustraties (Maastricht: Leiter-Nypels [1902]), 3-4, alsmede de Zeeuwse journalist Jan Hobbel in 1885 (zie Jacobs en Leenders, *Limburg door vreemde oogen* I, 359).

22 *Laatste officiële reis- en wandelgids voor Valkenburg en het Geuldal* (Valkenburg: Crolla z.j. [<1902]) 90.

23 Hobbel in Jacobs en Leenders, *Limburg door vreemde oogen* I, 358.

24 Kalff in *ibidem*, 456.

25 Plannen voor een spoorverbinding bestonden al in 1901, zie ‘Tram Maastricht-Gulpen-Vaals’, *Limburger Koerier* 7-12-1901.

26 Aldus ‘Neêrlands hoogste berg’, *De Nederlander*, 19-9-1904.

27 Zie D. Baltus, *Vaalsberg* (Vaals 2022).

Moresnet – had dit punt weinig bijzonders. Er was, anders dan bij Vrouwenheide, geen sprake van weids uitzicht en zelfs niet van een heuse top: de heuvel liep aan de Duitse kant van de grens gewoon nog twintig meter verder omhoog.²⁸ De gemeente Vaals probeerde niettemin haar unieke positie binnen het vaderland toeristisch uit te buiten. Nadat burgemeester Ruland in 1896 de bevestiging van de nieuwste metingen kreeg via het ministerie van Waterstaat, regelde hij meteen een feestelijke steenlegging waarmee dit feit ook publiekelijk zichtbaar moest worden.²⁹ Dat er onder het publiek toch nog jaren verwarring over Nederlands hoogste punt bleef bestaan, was wellicht de reden dat de VVV die in Vaals uiteindelijk in 1904 werd opgericht – bijna twintig jaar na Valkenburg – als naam ‘Neerlands Hoogste Berg’ koos.³⁰ Een van de eerste daden van de vereniging was het oprichten van een toren niet ver van het Vierlandenpunt; zo kon er ter plekke toch nog een fraai uitzicht worden geboden.

Het ‘bergdiscours’

Hoe zagen de toeristische wandelaars het landschap aan weerszijden van de spoorlijn Maastricht-Aken? Eén voortdurend terugkerende uitdrukking vat hun beeld goed samen: Klein of Nederlands Zwitserland.

Deze aanduiding is zo’n afgesleten en onwaarschijnlijk cliché dat we niet geneigd zijn het erg serieus te nemen. Integendeel, we beschouwen het eerder als een nietszeggende, door commerciële motieven ingegeven overdrijving. Dat blijkt niet (helemaal) terecht. Allereerst kunnen we opmerken dat het niet de lokale toeristische sector was die deze aanduiding in eerste instantie cultiveerde en verspreidde. In dit verband valt vaak de naam van schrijfster Betsy Perk. En inderdaad betitelt Perk Zuid-Limburg al in de jaren zeventig in lezingen en publicaties als ‘Neêrlands Zwitserland’, nadat zij in 1873 vanwege de ‘luchtbaden’ en de ‘gezonde ligging’ enige tijd in Valkenburg verblijft.³¹ In het autobiografische *Mijn ezeltje en ik* uit 1874 deed zij verslag van haar wandelingen en ‘het prachtig gezicht over bergen en valleien heen’. Later schrijft zij in een bijdrage met de titel ‘Neerlands Zwitserland’ dat ‘Zwitserland, zelfs Saxisch Zwitserland grootscher moge zijn, maar [dat] men aldaar na uren gaans eerst opmerkt wat men in zeer korten tijd geniet te Fauque-

28 Het teleurstellende gebrek aan uitzicht werd ook opgemerkt door toeristen; zie bijvoorbeeld Van Meerssen, *Zuid-Limburg, Aken en Luik*, 74; *Te voet door Zuid-Limburg* (Den Haag: ANWB [1918]) 72.

29 Zie de documentatie bij Baltus, *Vaalsberg*, 137. Baltus vergist zich in het jaar van de steenlegging. Die vond plaats op 17 augustus 1896; zie het verslag in ‘XI. Kongress der Allgemeinen Radfahrer-Union,’ *Aachener Anzeiger*, 19-8-1896 (Abendausgabe) en ‘Neerlands hoogste punt,’ *Limburger Koerier* 26-8-1896.

30 ‘Neerland’s hoogste berg,’ *Limburger Koerier* 20-9-1904.

31 Zie het verslag van een lezing van Perk in de *Zutphense Courant* van 19-1-1877 (‘Binnenland’). Citaten uit B. Perk, *Mijn ezeltje en ik* (Dordrecht 1874) 92 en 66.

mont’.³² Zuid-Limburg als een Zwitserland in het klein dus. Vanwege haar vroege bijdrage aan de bekendheid van Valkenburg en het Geuldal werd Perk in 1903 door de VVV Het Geuldal onderscheiden als erelid.³³

Maar de vergelijking van Zuid-Limburg met Zwitserland werd al in de jaren zeventig veel breder gecultiveerd dan alleen door Perk. Journalist Henricus Banning vermeldt in zijn reisverslag uit 1872/73 dat de streek toen al de naam ‘Klein Zwitserland’ had verworven.³⁴ Hij bevestigt deze vergelijking door niet alleen te spreken over de prachtige vergezichten die hij aantreft, maar ook over bergruggen, bergketens en ‘steile rotswanden’.³⁵ Het is echter vooral Jacobus Craandijk geweest die al in de jaren zeventig het discours over Zuid-Limburg als een soort van Zwitserland gedetailleerd invult.³⁶ Dan blijkt ook dat de vlag de lading wel degelijk dekte – althans in de ogen (of woorden) van toenmalige toeristen. Craandijk beschrijft Zuid-Limburg, net als Perk (naar wie hij verwijst) en Banning – en vele na hen komende Nederlandse bezoekers – inderdaad als een *berglandschap*, met alle daarbij horende kwalificaties.

Craandijk typeert het wandelen bij Valkenburg als dwalen ‘over de bergen’.³⁷ In de trein van Meerssen naar Valkenburg noteert hij: ‘stouter wordt het landschap, hooger worden de bergen’. Aangekomen in Valkenburg, treft hij ‘een trotsch en woest landschap’ aan. Hij schrijft over ‘steile bergwegen’ en ‘bergpaden’, over soms loodrechte ‘bergwanden’, hij heeft het over ‘bergtoppen’, ‘bergreeks’, ‘ravijnen’ en ‘diepe kloven’. Hij spreekt over ‘rotspartijen’ en ‘rotsmuren’, ‘indrukwekkende steenmassa’s’ die oprijzen, ‘kleine watervallen zich neerstortend van de steenbrokken’ en over een ‘uitgestrekte hoogvlakte’ of ‘hooge bergvlakte’, met ‘de kronkelende Geule in de diepte van het vruchtbaar dal’. Terugblikkend, besluit hij: ‘over de bergen, door de dalen, in de rots, voerde ons ons pad. Over uitgestrekte hoogvlakten weidde onze blik en het ruischen der golfjes streelde ons oor aan de zoom der rivier.’ Tijdens een wandeling van Valkenburg naar (station) Gronsveld ontwaart Craandijk bij Cadier en Keer ‘berghellingen zover wij zien kunnen [...] Altijd berghellingen en nog meer berghellingen’.³⁸ Op dezelfde wandeling daalt hij af in een ‘bergkloof’, ‘een diep ravijn, tusschen hooge, steile hellingen’. Tijdens weer een andere wandeling volgt hij bij Elsloo een ‘smal voetpad in een diep, wild ravijn’,

32 Jacobs en Leenders, *Limburg door vreemde oogen* II, 235.

33 Dorren, *Gedenkboek*, 89.

34 Jacobs en Leenders, *Limburg door vreemde oogen* I, 165.

35 *Ibidem*, 190, 193.

36 Vgl. R. op den Camp, ‘“Wandelend in den vreemde”. Limburg en de Nederlandse natie in de reisverslagen van J. Craandijk’, *Maasgouw* 113 (1994) 161-176.

37 Zie J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland [; Limburg]* (Zaltbommel 1968; facsimile van de 3^e druk uit 1887/88) 56-112.

38 *Ibidem*, 113-151.

en ontwaart hij even later bij Raar hoe ‘de ernstige schoonheid van het bergland-schap’ – hij doelt waarschijnlijk op het uitzicht over het Maasdal - zich voor zijn ogen ontrolt.³⁹

Afb. 3: Wandelaars aan de voet van de mergelwand met ‘rotswoningen’ tussen Valkenburg en Geulhem. Rechts in de verte de Geulhemermolen [Prentbriefkaart, circa 1900, uitgave G. Meussen, Valkenburg, collectie auteur]

Craandijk, Perk en Banning zijn wel vroege representanten van het ‘bergdiscours’, maar zeker niet de enige. Het discours van bergtoppen, ravijnen en hoogvlakten wordt door veel Nederlandse reizigers gebezigd. Bijvoorbeeld door de Alkmaarse journalist Cornelis Bruinvis, die zijn reisverslag uit 1882 inleidt met de woorden: ‘hier heeft men met werkelijke bergen te doen, met een hoogland dat met sierlijke en vaak groote golvingen naar de zijde van Duitschland steeds klimt [...]’.⁴⁰ De Zeeuwse journalist Jan Hobbel start zijn reisverslag uit 1886 met de uitspraak van een bekende die ‘zulk een schoon berglandschap’ niet in eigen land had verwacht en hij gebruikt verschillende keren de uitdrukking ‘Neerlands Zwitserland’.⁴¹ Wandelend van treinstation Wijlre naar Gulpen haalt Hobbel – *what’s in a name* - het hele repertoire uit het bergdiscours van stal: hij heeft het over bergland, bergpaden,

39 Ibidem, 206, 214.

40 Jacobs en Leenders, *Limburg door vreemde oogen* I, 190, 193.

41 Ibidem, 322, 345.

bergkruinen en bergtoppen, steile bergen, diepe dalen en ‘overheerlijke’ vergezichten, en hij typeert Zuid-Limburg uiteindelijk als ‘het eenige berglandschap in ons vaderland’.⁴² De gepensioneerde militair Bernard van Begge Zijnen zegt het Hobbel in zijn reisverslag uit 1885 na: ‘Limburg’s Zuiden, de eenigste [sic] waarachtige bergstreek van ons land’ – zij het dat hij het citaat met instemming ontleent aan een publicatie van de kersverse VVV van Valkenburg.⁴³

Tot het bergdiscours behoort ook de ervaring van sublieme angst, die bijvoorbeeld door de Steenwijkse kerkorganist, dirigent en muziekdocent Jan Godefroy in 1886 tot uitdrukking wordt gebracht als hij ‘hoog’ boven de Geul wandelt: ‘denkt u een oogenblik het gevaar een misstap te doen...’.⁴⁴ Ook H. Witte beschrijft in zijn vaak herdrukte wandelgids hoe de Geul soms ‘een werkelijk woest karakter’ krijgt en het pad zo hoog boven de rivier uitstijgt ‘dat sommigen griezelig worden, als ze naar beneden zien’.⁴⁵ Hij relateert Betsy Perk’s aandoening ‘Neêrlands Zwitserland’ weliswaar, maar spreekt desalniettemin zelf bij voortduring in termen van ‘hoog oprijzende bergen’, bergvlakte, bergplateau, bergwanden, hoge steile rotsen, rotswanden en spelonken.

Betsy Perk bezocht Valkenburg in 1873, zoals vermeld, vanwege de ‘luchtbaden’ en de ‘gezonde ligging’. Twintig jaar later is het voor Samuel Kalff in zijn reisverslag uit 1894 een uitgemaakte zaak: ‘het klimaat maakt de gansche streek tot één groot herstellingsoord’.⁴⁶ Ook deze voorstelling van Zuid-Limburg als ‘lucht-kuuroord’ behoort tot het bergdiscours: het veronderstelde ‘gezonde klimaat’ ter plekke werd verklaard ‘door de werking der verdunde lucht, die op hoogten altijd veel ijler is dan in de laagte’, zoals Jan Hobbel in zijn reisverslag uit 1886 schrijft.⁴⁷ De in Valkenburg gevestigde arts J.F. Plet publiceerde in het ‘Zomer-Weekblad’ van VVV Het Geuldal in 1887 een uitvoerige lofzang op ‘de gezonde droge berglucht’ ter plaatse – een lofzang die vervolgens in dagbladen en gidsen wordt gereproduceerd (zonder dat er bij werd vermeld dat Plet bestuurslid was van de lokale VVV).⁴⁸ De ene lokale reisgids noemt ‘de lucht op deze hoogte [...] zeer ozoonrijk [...] en dus hoogst weldadig’, een andere verklaart het gezonde klimaat simpelweg door ‘de hoogdroge krachtige berglucht’.⁴⁹

42 Ibidem, 296, 352-356, 370.

43 Geciteerd in Jacobs, *Limburg door vreemde oogen* II, 253.

44 Ibidem, 267.

45 Witte, *Het Geuldal*, 106. Ook Craandijk, *Wandelingen*, 219 waarschuwt voor een ‘hoogst gevaarlijk’ pad.

46 Jacobs en Leenders, *Limburg door vreemde oogen* I, 475.

47 Ibidem, 370.

48 Zie J.F. Plet, ‘Valkenburg en het Geuldal (uit een geneeskundig oogpunt gezien)’, *Rotterdamsch Nieuwsblad* 21 juni 1887, en *Laatste officiële Reis- en Wandelgids voor Valkenburg en het Geuldal* [<1902] 19.

49 Ibidem, 28; *Gulpen en omstreken*, 15; zo ook *De Toerist. Officiële reis- en wandelgids voor Geul- en Gulpdal* (4e druk, Valkenburg [sic]: H. Smeets-Hoen z.j. [kort na 1901]) 18. Ook de hotelgids van de VVV Het

De lokale VVV's en gidsen waren niet de uitvinders van het bergdiscours, maar namen het wel dankbaar over. Een lokale reisgids voor Valkenburg en omstreken uit circa 1900 noemt de omgeving 'een echt bergland, een Klein-Zwitserland', 'minder grootsch' misschien dan de Alpen, maar daarvoor zijn 'al de toppen en berggruggen' hier wel 'toegankelijk en te beklimmen'.⁵⁰ De hotelgids van de Valkenburgse VVV heeft het in 1917 nog steeds over een 'berglandschap', ja, over 'bergen als de Alpen', zij het 'gezien door een omgekeerden kijker'.⁵¹

Het is niet zo verwonderlijk dat dit breed gedeelde bergdiscours een specifiek Nederlands perspectief betrof. Buitenlandse bezoekers reageerden er enigszins verbaasd op. Voor de Keulse schrijver-journalist Hermann Ritter was het plaatselijk vertoog over Zuid-Limburg als bergland in 1912 in ieder geval niet erg overtuigend. Hij bespote het 'overdreven gejubel' over 'het Hollandse bergland' en de 'hoogdravende aanduiding Hollands Zwitserland'. Alleen de koeien in Limburg en Zwitserland waren vergelijkbaar, meende hij. En hij beschreef de omgeving van Valkenburg in termen die geen enkele wandelende laatnegentiende-eeuwse Nederlandse reisschrijver had gekozen, hoe toepasselijk ook: als 'laag heuvelland'.⁵²

Fietsende toeristen en het Zuid-Limburgse landschap

Wie de praktijken en ervaringen van toeristische wandelaars in Zuid-Limburg wil vergelijken met die van fietsers tussen 1870 en 1920 stuit op een bronnenprobleem. Zoveel reisverslagen en gidsen als we hebben om de ervaringen van wandelaars in de regio rond 1900 te documenteren, zo weinig reisverslagen en gidsen van en voor fietstoeristen in Zuid-Limburg zijn er te vinden tussen 1870 en 1920. In de verzameling negentiende-eeuwse reisverslagen *Limburg door vreemde oogen* komt geen enkel reisverslag van een fietser in Zuid-Limburg voor (zij het wel een enkele fietser).⁵³ De verklaring daarvoor is niet dat er in deze periode in het algemeen nog geen sprake was van fietstoerisme. Zowel voor de Ardennen als de Eifel verschenen bijvoorbeeld al in de jaren negentig verschillende gidsen die uitdruk-

Geuldal noemt in 1912 'de lucht onovertreffelijk gezond en geneeskrachtig' (geciteerd in Th. Dorren, *Gedenkboek bij het veertigjarig bestaan der vereniging 'Het Geuldal' te Valkenburg, 1883-1925* (z.p., z.j) 109).

50 Laatste officiële Reis- en Wandelgids voor Valkenburg en het Geuldal [<1902], 10. Ook de gids *Gulpen en omstreken* uit 1897 heeft het over 'dit bergachtig landschap' (20). Zie ook Dorren, *Gedenkboek*, 57.

51 Geciteerd in *ibidem*, 124-125.

52 Jacobs en Leenders, *Limburg door vreemde oogen* I, 501.

53 Kalff maakt in 1894 melding van 'de figuur, welke heden ten dage op geen straat- of grintweg meer ontbreekt: de rijder op het snelwiel', wat hem aanleiding geeft het volgende Duitse rijmpje te citeren 'Kein Sträszchen so vereinsamt ist, Dasz nicht d'rauf fährt ein Bicy[c]list' (Jacobs en Leenders, *Limburg door vreemde oogen* I, 459).

kelijk ook op fietstoeristen waren gericht (en die overigens ook in uitstapjes naar Zuid-Limburg voorzagen).⁵⁴

Wat echter meteen opvalt is dat lokale toeristenorganisaties in Zuid-Limburg zich nauwelijks op het opkomend fietstoerisme richtten. De opeenvolgende drukken van de *Officiële gids voor Valkenburg en het Geuldal* tussen 1887 en 1920 ruimen in de loop van de jaren bijvoorbeeld geen enkele plaats in voor fietsers en blijven vooral gefocust op wandelaars. Hetzelfde geldt voor de gids van de VVV Maastricht uit 1898 en de gids *Gulpen en omstreken* uit 1897 (die althans nog vermeldt dat het dorp een wielrijdersclub rijk is).⁵⁵ Ook in het herdenkingsboek dat de VVV Het Geuldal in 1925 uitgaf ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan, wordt geen enkele activiteit ten behoeve van fietsers vermeld. En toen er in de jaren 1890 in Valkenburg onvrede ontstond over het gebrek aan ondernemingszin bij VVV Het Geuldal, richtte concurrent Falcoburgia zich vooral op de organisatie van evenementen en bekommerde zich evenmin om het fietstoerisme (al organiseerde zij in 1896 wel de waarschijnlijk eerste wielervedstrijd in Valkenburg).⁵⁶

Het is bovendien opvallend dat de provinciale afdeling van de nationale belangenbehartiger van fietsers, de in 1883 opgerichte ANWB, vanaf het begin minder weerklank vond in de regio dan elders in het land. In 1887 waren er slechts 35 ANWB leden in heel Limburg (bijna 2000 in heel Nederland), in 1896 271 (11.000 in heel Nederland) en in 1915 656 (31.500 in heel Nederland). In dat laatste jaar betrof dit veruit het laagste aantal leden per inwoner van alle Nederlandse provincies (0,17 procent) en slechts een derde van het Nederlands gemiddelde.⁵⁷ Wielervedstrijden, die vooral in en tussen de steden Maastricht, Sittard, Roermond en Venlo werden verreden, kregen in de jaren 1890 meer publieke aandacht in de provincie dan fietstoerisme, maar waren in Limburg ook aanleiding om te klagen over gebrek aan steun van de ANWB.⁵⁸ Omgekeerd werden pas na 1900, toen de ANWB zich inmiddels steeds meer als een algemene toeristenbond profileerde en zich steeds minder exclusief op wielrijders richtte, bestuursleden van VVV Het Geuldal actief in de regionale afdeling van de ANWB.⁵⁹

54 Zie voor de Ardennen de bronnenlijst in S. Queriat, *La mise en tourisme de l'Ardenne belge, 1850-1914* (Dissertatie Université Libre de Bruxelles 2010) en voor de Eifel bijvoorbeeld C.E. Zimmermann, *Wegweiser durch Aachen, Burtscheid und Umgebung nebst 25 Touren für Radfahrer* (Aken 1893); O. Weber, *Wegweiser für Radfahrer durch die Rheinprovinz*, Band I (2e druk Mönchengladbach 1897); E. Wegener en J. Grüss, *Rad-Rundfahrten in Deutschland, 9, Rhein-Mosel-Eifel* (Berlijn 1899).

55 Gids van Maastricht en omstreken (2^e oplage, Maastricht: Vereniging Maastricht Attractions [ca. 1900]); *Gulpen en omstreken* (Gulpen: Alberts & zonen, [1897]).

56 Zie 'Wielervedstrijden te Valkenburg', *Limburger Koerier* 29-8-1896.

57 Linders-Rooijendijk, *Gebaande wegen voor mobiliteit*, 41, 45, 112, 116.

58 Zie bijvoorbeeld 'Limburg en de Algemeene Nederl. Wielrijdersbond', *Limburger Koerier* 3-7-1896.

59 Bijvoorbeeld Jos. Crolla, ANWB consul in Valkenburg in 1911 en 1912, zie *Kampioen* 1-9-1911 en 20-9-1912.

Toch zijn er genoeg aanwijzingen dat het aan fietsende toeristen rond 1900 niet ontbrak. Buitenlandse fietsers staken in ieder geval graag de grens over. Dat was de reden voor de VVV Maastricht om in 1896 een rekest naar de Tweede Kamer te sturen met het verzoek de plannen voor een rijwielbelasting aan te passen voor buitenlandse bezoekers op de fiets: ‘gelegen aan de grenzen van Pruisen en België, worden Maastricht en omstreken dagelijks bezocht door vele, en des Zondags zeker wel door enige honderden uit deze landen komende wielrijders’.⁶⁰ In 1898 pleitte een inwoner van Wolfhaag (bij Vaals) voor de plaatsing van meer waarschuwborden bij steile hellingen, vooral op de Gemmenicher weg van de Belgische grens naar Vaals: ‘Deze weg wordt door honderden Duitsche en Belgische velocipedisten bereden, die er gaarne een toertje maken, omdat de natuur hier zooveel schoons aanbiedt’.⁶¹ De feestelijke onthulling in 1896 van de steen op de Vaalserberg die het hoogste punt van Nederland voor eens en voor altijd voor iedereen zichtbaar moest markeren, vond nota bene plaats in het bijzijn van een groot gezelschap Duitse wielrijders uit het naburige Aken.⁶² De enige lokale commerciële reisgids voor Zuid-Limburg van vóór 1920 die uitdrukkelijk aandacht gaf aan wielrijders, vermeldt in 1902 over de wegen in Zuid-Limburg dat men er ‘s zondags ‘Limburgers, Walen en Duitschers ontmoet [...] met de honderden’.⁶³ ‘Geen wonder’, voegde de auteur eraan toe, ‘De natuur is mooi, de wegen uitstekend [...], terwijl ook de hoogten niet als in de Ardennen zóó zijn dat ze bepaald vermoeien’.⁶⁴ Lokaal waren er vóór 1910 al talloze fietsclubs ontstaan – eerst in grotere plaatsen als Maastricht (1885) en Sittard (vanaf 1892), later zelfs in dorpjes als Puth, Mechelen, Nijswiller en Jabeek.⁶⁵

Wat valt er te achterhalen over de Nederlandse fietstoeristen die Zuid-Limburg rond 1900 bezochten? Ook al was de ANWB minder sterk vertegenwoordigd in de regio, de activiteiten en publicaties van de Bond bieden, naast het zojuist genoemde commerciële gidsje uit 1902, enig zicht op het toeristisch fietsgebruik in de regio. Een indicatie van de praktijken van fietsende toeristen krijgen we allereerst door te bekijken op welke plekken in Zuid-Limburg de ANWB rond 1900 voorzieningen trof voor zijn leden, met name door na te gaan waar de Bond voetpompen, hulpkisten (met gereedschap en verbandmiddelen) en waarschuwborden voor fietsers plaatste. Het is aannemelijk dat dit alleen gebeurde op

60 ‘Rijwielbelasting’, *Limburger Koerier*, 23-10-1896.

61 Ten Dijk, ‘Voor Wielrijders’, *Limburger Koerier*, 23-4-1898 (cursivering MS).

62 ‘XI. Kongress der Allgemeinen Radfahrer-Union.’

63 *Zuid-Limburg. Gids voor wandelaars en wielrijders* (Maastricht: Leiter-Nypels z.j. [1902]) 107.

64 *Ibidem*.

65 Zie bijvoorbeeld de lijst van fietsclubs in de advertentie voor ‘Groenstraat Wielersfeest’, *Limburger Koerier* 7-7-1906.

plekken waar sprake was van een zeker toeristisch verkeer. Deze gegevens kunnen we achterhalen via de *Bondsatlas* van de ANWB (waarin de waarschuwborden staan ingetekend) en de *Reiswijzer*, die de organisatie vanaf respectievelijk 1891 en 1888 uitgaf. De *Reiswijzer* gaf een landelijk dekkend overzicht in boekvorm van de voornaamste verbindingen tussen plaatsen en bevatte ook af en toe korte typering van het landschap.⁶⁶ Ook verschenen verschillende toerverslagen van fietstochten in of door Zuid-Limburg in *De Kampioen*, het orgaan van de ANWB, die zowel zicht bieden op de fietspraktijken in Zuid-Limburg als op het discours over de omgeving. Helemaal aan het eind van onze periode publiceerde de ANWB verder nog een reeks gidsjes met *Rijwieltochten langs rustige wegen*, waarin een ‘grootte rondtoer’ door het hele land werd beschreven met daarnaast een selectie van aanbevolen verbindingroutes. Het deeltje over Limburg verscheen als laatste, net na het eind van onze periode, in 1924.⁶⁷ Voor het ANWB-discours over het landschap is het ook nog interessant om te kijken hoe over Zuid-Limburg werd geschreven in het vierdelige jubileumboek *Ons eigen land*, dat de ANWB tussen 1908 en 1911 publiceerde.

Buiten de gebaande wandelpaden

Als we op grond van de genoemde bronnen allereerst proberen in kaart te brengen welke gedeelten van Zuid-Limburg fietsende toeristen rond 1900 bezochten, dan kunnen we vaststellen dat het slechts gedeeltelijk dezelfde gebieden betrof die onder wandelaars populair waren.

Natuurlijk bezochten fietsers deze gebieden ook. In *De Kampioen* vinden we bijvoorbeeld verschillende verwijzingen naar door ANWB-leden georganiseerde of ondernomen fietsuitstapjes die Valkenburg en het westelijk Geuldal aandoen, al dan niet in combinatie met een meerdaagse tocht naar de Ardennen.⁶⁸ En als de ANWB in 1904 zijn jaarlijkse nationale Bondsfeest in Maastricht organiseert, is de tocht naar Valkenburg en terug een vanzelfsprekend programmaonderdeel waaraan volgens het krantenverslag maar liefst vierhonderd wielrijders deelne-

66 De *Reiswijzer* verscheen vanaf de 2^e druk (1891) in 4 delen, waarvan deel 2 ook Limburg bestreek. In 1922 verscheen de 10de druk van het deel over Limburg. Vanaf de 7de druk (1905) bevatte de *Reiswijzer* ook (eerst nog zeer sporadisch) informatie voor automobilisten.

67 *Rijwieltochten langs rustige wegen*, IV (s-Gravenhage: ANWB Toeristenbond voor Nederland, 1924).

68 Zie ‘Tocht naar Valkenburg’, *Kampioen*, augustus/september 1887; ‘Vierdaagse Paastocht’, *Kampioen* 1-5-1896 (traject Nijmegen-Maastricht-Valkenburg-Heerlen-Sittard); ‘Afdelingstocht naar Valkenburg’, *Kampioen*, 2-6-1899; ‘Ardennen, 10 dagen’, *Kampioen* 2-6-1899 (meerdaagse fietstocht met bezoek aan Valkenburg); ‘Vijfdaagse fietstocht door België’, *Kampioen*, 1-11-1912 (via Valkenburg); ‘Met een tent der NTKC op reis’ *Kampioen*, 20-9-1912 (meerdaagse fietskampeertocht via Maastricht-Meerssen-Valkenburg-Heerlen-Sittard); ‘Per fiets naar en door Zuid-Limburg’, *Kampioen* 26-10-1917 (Sittard-Simpelveld-Vaals-Vijlen-Mechelen-Gulpen-Valkenburg-Geulhem-Maastricht).

men.⁶⁹ Ook vinden we hulpkisten, voetpompen en waarschuwborden voor fietsers terug op plekken die vaak door wandelaars werden bezocht.⁷⁰ Verrassend is dat nauwelijks: dit waren immers de gebieden met een gevestigde bekendheid en het begin van een toeristische infrastructuur. En net als de wandelende toeristen arriveerden veel fietsende toeristen in deze periode per trein om in de omgeving tochten te maken.⁷¹

Ook in het enige contemporaine commerciële gidsje voor wielrijders uit 1902 nemen veel fietstochten Valkenburg als uitgangspunt of eindbestemming. Tegelijk merkt de anonieme auteur op dat, naast de nieuwe treinverbinding Sittard-Heerlen-Herzogenrath (1896), juist de fiets *andere delen* van Zuid-Limburg buiten Maastricht en Valkenburg beter bereikbaar had gemaakt.⁷² En dat blijkt ook uit de verschillende tochten die hij voorstelt. Zo beveelt de schrijver onder andere een fietstocht aan van Maastricht via ‘zeer veel mooie punten’ over Mechelen en Vijlen naar Vaals. Zijn hoogste aanbeveling geldt een andere route van Maastricht naar Vaals – via Gronsveld, Mheer, Noorbeek, Slenaken en Epen. Zij behoort volgens hem ‘tot de schoonste in Zuid-Limburg’.⁷³

En deze afwijking van de door en voor wandelaars gebaande paden zien we overal opduiken als het om fietsende toeristen in Zuid-Limburg gaat. Zij breidden het gebruikelijke toeristisch areaal uit naar gebieden die eerst veel moeizamer te voet of per rijtuig bereikbaar waren. Tijdens de ANWB Bondsfeesten in Maastricht in 1904 maken de wielrijders bijvoorbeeld niet alleen het obligate tochtje naar Valkenburg, maar fietsen 120 deelnemers ook van Maastricht via Sint Geertruid, Mheer en Hoogcruts naar het Gulpdal om na beklimming van de Gulpenerberg via Bemelen terug te keren naar Maastricht.⁷⁴ En de 250 deelnemers aan de langste tocht op het feestprogramma fietsen van Maastricht naar Slenaken, steken de grens over naar Teuven en rijden vandaar naar het Vierlandenpunt en Aken (om per trein of fiets terug naar Maastricht te keren).⁷⁵ ‘Deze tocht gaat door de mooiste gedeelten van Zuid-Limburg’, zoals *De Kampioen* vooraf uitdrukkelijk aankondig-

69 Zie ‘De groote Bondstocht naar Valkenburg’, *Limburger Koerier* 5-7-1904.

70 Zie voor de locatie van de hulpkisten en voetpompen: H. G. Nieuwenhuijs (ed.), *Reiswijzer van den Algemeenen Nederlandschen Wielrijders-Bond*, II, Zeeland, Noord-Brabant en Limburg (6^e druk, Nijmegen z.j. [1903]; 7^e druk Nijmegen z.j. [1905]). Zie voor de locatie van de waarschuwborden *Atlas van Nederland van den A.N.W.B.* (uitgave 1904) blad 35 ‘Maastricht’, geraadpleegd 7-10-2024 via de beeldbank van de VU Amsterdam: <https://vu.contentdm.oclc.org/digital/collection/krt/id/5806/rec/1>

71 Zie ook J. Ploeger, *Het verstandshuwelijk van fiets en trein. Kansrijke ketenmobiliteit sinds 1900* (Eindhoven 2024) 34-36.

72 *Zuid-Limburg. Gids voor wandelaars en wielrijders*, 3-4.

73 *Ibidem*, 112.

74 Zie ‘De feesten van den A.N.W.B.’, *Limburger Koerier* 4-7-1904.

75 ‘Naar Aken’, *Limburger Koerier* 5-7-1904.

Afb. 4: Deelnemers aan een van de fietstochten ter gelegenheid van de Bondsfeesten van de ANWB (2-4 juli 1904) verlaten Maastricht. Het is een van de weinige bekende opnames van fietsende toeristen in de regio tussen 1870 en 1920. (Fotocollectie GAM, nummer 32455; met dank aan Leo van Luxemburg, bedrijfsarchief ANWB).

de.⁷⁶ Niet het westelijk Geuldal rond Valkenburg, maar de zuidgrens van Zuid-Limburg was voor fietsers de toeristische topbestemming.

Dat het hier niet slechts om incidentele ondernemingen ging, wordt bevestigd als we kijken waar de ANWB hulpkisten, voetpompen en waarschuwborden plaatste buiten de populaire wandelgebieden. We vinden hulpkisten en of voetpompen in 1903-1905 behalve in de populaire wandelgebieden ook in Rijckholt, Wit-huis, Mheer, Schilberg, Mechelen, Epen, Nijswiller, en Vaals.⁷⁷ Waarschuwborden voor fietsers vinden we in 1904 ook in Mheer, Noorbeek, Hoogcruts, Schilberg, Slenaken, Eperheide, Schweiberg, Vijlen, Wolfhaag, Vaalserberg en het Vierlandenpunt.⁷⁸ Het patroon dat zich aftekent is duidelijk: het fietstoerisme volgde niet alleen de gebaande paden rond Valkenburg, maar breidde het toeristisch areaal uit naar plekken in het zuidelijke Geul- en Gulpdal en het zuidelijke heuvelland van Sint Geertruid in het westen tot Vaals in het oosten, direct aan de grens met België.

76 ‘Bondstochten, bij gelegenheid der Bondsfeesten te Maastricht’, *Kampioen* 3-6-1904.

77 Zie *Reiswijzer*, 6^e druk (1903) en 7^e druk (1905).

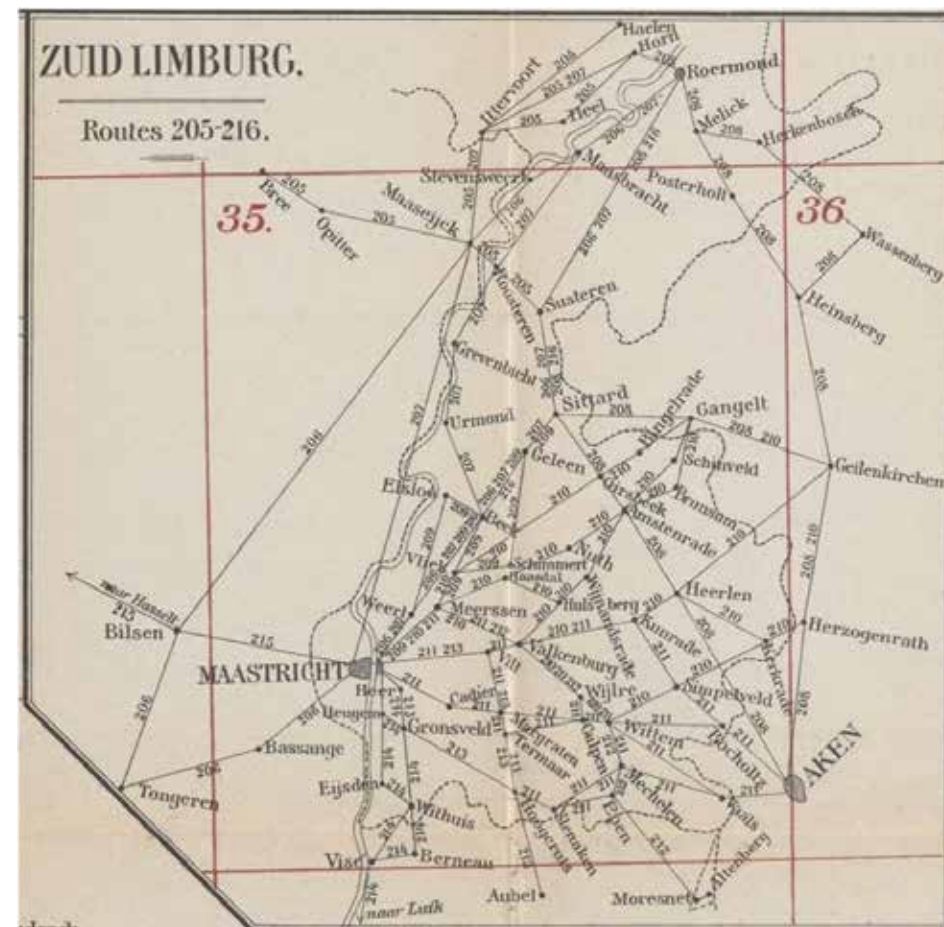
78 Zie *Atlas van Nederland van den A.N.W.B.* (uitgave 1904) blad 35.

Afb. 5: Fragment uit de Atlas van Nederland van den A.N.W.B. (uitgave 1904), blad 35 'Maastricht'. Zwarte, hamerachtige symbooltjes geven de locatie aan van de borden die de ANWB plaatste om fietsers te waarschuwen voor een gevaarlijke helling [Beeldbank VU Amsterdam: <https://vu.contentdm.oclc.org/digital/collection/krt/id/5806/rec/1>]

De Reiswijzer van de ANWB ondersteunde deze ontwikkeling in belangrijke mate. De routes die ANWB in de Reiswijzer beschreef, bestreken heel Zuid-Limburg, al werden niet alle mogelijke verbindingen besproken. De Reiswijzer concentreerde zich op een aantal middellange afstandsverbindingen (Maastricht-Aken, Maastricht-Geilenkirchen, Maastricht-Sittard bijvoorbeeld) die in verschillende varianten werden besproken. Dit langeafstandsperspectief week af van de maatvoering van wandeltochten met hun veel beperkter bereik. Niet zelden bezochten fietsers Zuid-Limburg als deel van een grotere meerdaagse trektocht – vanuit het noorden, of op weg naar de Ardennen. Op de bij de Reiswijzer behorende 'spinnwebkaart' waren de verbindinglijnen ingetekend en genummerd, zodat fietsers de routebeschrijvingen konden opzoeken en hun eigen routecombinaties konden maken. Voor Zuid-Limburg ontsloot de Reiswijzer op deze wijze niet alleen het westelijke Geuldal en het gebied rond Heerlen, maar ook het zuidelijke heuvelland: Mheer, Noorbeek, Hoogcruts, Slenaken, Epen, Mechelen, Vijlen en Vaals. In de zeldzame aanbevelingen in de Reiswijzer van 1903 werd dan ook niet alleen van het traject tussen Meerssen en Valkenburg gezegd dat de weg door 'het zeer schone Geuldal' voerde, maar werd ook de route van Wittem door het zuidelijke Geuldal via Epen en Terziet naar Sippenaeken 'voor het natuurschoon' speciaal aanbevolen.⁷⁹ Al

⁷⁹ Reiswijzer, 6^e druk (1903) routes 210c en 212.

Afb. 6: Zogenaamde 'spinnwebkaart' voor Zuid-Limburg uit de Reiswijzer van den Algemeenen Nederlandschen Wielrijders-Bond, II, Zeeland, Noord-Brabant en Limburg (6e druk, Nijmegen [1903]). De nummers op de kaart verwijzen naar de routebeschrijvingen in de Reiswijzer. De kaart laat mooi zien dat de Reiswijzer routes door heel Zuid-Limburg beschreef.

in de editie van 1891 kwam deze route voor.⁸⁰ Opmerkelijk genoeg blijkt ook Eli Heimans, wiens boekje *Uit ons Krijtland* (1911) het gebied rond Epen pas voor een breder publiek bekend maakte, het gebied bezocht te hebben per fiets: 'In het hotel was alles gepakt; we hadden daar in Epen maar op de fiets te springen'.⁸¹ In het dorpje telde Heimans zelfs twee rijwielherstellers, natuurlijk geen fulltime fiet-senmakers in de huidige betekenis, maar niettemin moeilijk voorstelbaar zonder

⁸⁰ Reiswijzer, 2^e druk (1891) route 212.

⁸¹ Heimans, *Uit ons krijtland*, 211.

de klandizie van toeristen.⁸² Niet voor niets plaatste de ANWB er al in 1905 een hulpkist en een voetspomp.

Als de ANWB helemaal aan het eind van onze periode een reisgids speciaal voor fietstochten ‘langs rustige wegen’ uitbrengt – dan al in verband met het toegenomen gemotoriseerd verkeer vooral ‘op mooie dagen’ – vermijdt de ‘Grote Rondtoer’ in Zuid-Limburg het westelijke Geuldal zelfs helemaal. De rondtoer volgt vanuit Sittard de oostelijke landsgrens, om via Vaals, Vijlen, Mechelen, Epen, Slenaken, Noorbeek, Mheer, en Mesch naar Maastricht te fietsen. Het westelijke Geuldal werd overgeslagen en slechts een enkele van de extra ‘verbindinglijnen’ in het gidsje leidde de fietser via Valkenburg.⁸³

Bergland wordt heuveland

Hoe schreven de eerste Nederlandse fietstoeristen over het landschap van Zuid-Limburg? Ook voor deze vraag hebben we minder bronnen dan voor het discours van de wandelaars, maar er is voldoende materiaal om ook hier in ieder geval één opvallende verandering te signaleren: de presentatie van Zuid-Limburg als berglandschap verschuift naar de – tot op heden gebruikelijke – aanduiding van het gebied als ‘heuveland’.

Laten we beginnen met de ANWB Reiswijzer voor Zuid-Limburg. Het bergdiscours treffen we hier vrijwel niet aan. Nu leenden de korte, zakelijke routeaanwijzingen in de Reiswijzer zich in het algemeen niet voor uitgebreide beschrijvingen van het landschap, maar de kwalificaties ‘heuvelachtig’ of ‘zeer heuvelachtig’ komen vele keren voor, terwijl de typering ‘bergachtig’ niet of slechts een enkele keer opduikt.⁸⁴

Dezelfde constatering kunnen we maken voor het commerciële reisgidsje uit 1902 dat als enige ook routes voor fietsers in Zuid-Limburg opnam. De anonieme schrijver presenteert daarin het landschap van Zuid-Limburg ‘vóór alles als lief. Met zijne begroeide of beakkerde heuvelruggen, zijne dalen met typische dorpjes, veelal door veel groen omgeven [...]’.⁸⁵ Het Geuldal wordt bij hem niet omgeven door bergen of rotswanden, maar als ‘aan weerszijden ingesloten door heuvelrijen’. Ook bij Gulpen en bij Noorbeek ziet hij ‘heuvelrug na heuvelrug’.⁸⁶ En in de

82 *Ibidem*, 128.

83 *Rijwieltochten langs rustige wegen IV*.

84 In de Reiswijzer van 1903 (6^e druk) wordt route 212 (de weg van Mechelen naar Epen, Sippenaken en Moresnet) als ‘bergachtig’ beschreven, terwijl ‘heuvelachtig’ wordt gebruikt voor de routes 208b, 209c, 210b-f, 211, a, c, e en 213a. In de uitgave uit 1891 (2^e druk) wordt ook route 212 als (zeer) ‘heuvelachtig’ gekwalificeerd.

85 *Zuid-Limburg. Gids voor wandelaars en wielrijders*, 4.

86 *Ibidem*, 54 en 81.

beschrijving van de fietsroutes keert de uitdrukking ‘zeer heuvelachtig’ eveneens voortdurend terug.

Deze bevindingen worden bevestigd door andere observaties. In reisverslagen in *De Kampioen* duikt het bergdiscours niet op, behalve in het ene geval waarin het in de mond wordt gelegd van critici die het fietsen in Zuid-Limburg ondoenlijk vonden.⁸⁷ Een schrijver van reisbrieven in *De Kampioen* van 1894 typeert Zuid-Limburg als ‘een heuvelachtig landschap’.⁸⁸ Een ANWB-lid dat in 1896 vanuit Nijmegen naar Zuid-Limburg fietst, schrijft ‘dat er zwaar tegen de heuvels in ’t Geuldal [werd] opgetrapt en nog sneller werden ze afgesprint’.⁸⁹ In 1912 wordt een fietstocht van Valkenburg naar La Gileppe in *De Kampioen* beschreven als ‘zeer heuvelachtig’.⁹⁰ Als de Nederlandsche Reisvereniging (opgericht voor minder bemiddelde reizigers) in 1918 een georganiseerde fietstocht in Limburg aankondigt, inclusief het traject Vaals-Eperheide, wordt uitdrukkelijk gewaarschuwd voor het ‘heuvelachtig terrein’.⁹¹ Het Reisboek voor Nederland van de ANWB karakteriseert Zuid-Limburg in 1922 in het algemeen als ‘een heuveland’ en beschrijft bijvoorbeeld de weg voor fietsers van Gronsveld over Mheer, Noorbeek, Slenaken, Epen en Vijlen naar Vaals als ‘zeer heuvelachtig’.⁹² Ook in het ANWB-gidsje met *Rijwieltochten over rustige wegen* uit 1924 maakt het bergdiscours grotendeels plaats voor een heuveldiscours. De verandering is des te opvallender, omdat in het wandelgidsje voor Zuid-Limburg dat de ANWB vrijwel gelijktijdig uitgeeft, veel meer resten van het bergdiscours zijn te vinden, inclusief de uitspraak ‘t is een berglandschap in ’t klein’.⁹³

Tot de mooiste uitingen van het veranderende perspectief op het Limburgse landschap behoren teksten van de schrijver Felix Rutten (1882-1971).⁹⁴ Rutten was zowel een wandelaar als een fietser. In een autobiografisch manuscript noemt hij zichzelf een ‘geboren wandelaar’, die van jongs af aan de directe omgeving van zijn woonplaats Sittard verkende. Al snel werd de fiets voor hem echter ‘het dierbare middel tot telkens weer verdere veroveringen op het nog onbekende, het nog niet bereikte van de heuvelachtige landouwen. Ik hield van mijn fiets [...]’.⁹⁵ Rutten

87 ‘Per fiets naar en door Zuid-Limburg’, *Kampioen* 20-10-1917.

88 Leo, ‘Reisbrieven’, *Kampioen* 28-4-1894.

89 ‘Vierdaagsche Paastocht’, *Kampioen* 1-5-1896.

90 ‘Vijfdaagsche fietstocht door België’, *Kampioen* 1-11-1912.

91 ‘Fietstocht door N-Brabant en Limburg’, *Reizen en trekken* 15-1-1918.

92 G.A. Pos ed., *Reisboek voor Nederland* (s- Gravenhage 1922) 181 en 188.

93 *Te voet door Zuid-Limburg* 78; ook 20 (‘Limburg [...] zijn dalen en [...] zijn bergen’).

94 Zie over Rutten als regionalist J. Perry, ‘t Nachtegaaltje zingt. Regionalisme in Nederlands-Limburg 1900-1950’, in: A. Knotter ed. *Dit is Limburg! Opstellen over Limburgse identiteit* (Zwolle/Maastricht 2009) 187-227, aldaar 199-201.

95 Geciteerd in A. Gorissen, *De abdis en de zwerver. Marie Koenen en Felix Rutten en hun huwelijksjaren in Geulle* (Geulle 2005) 37.

verzorgde in 1911 de tekst over de provincies Brabant en Limburg voor de vierde prachttuitgave *Ons eigen land*, waarmee de ANWB zijn 25-jarig bestaan vierde. In zijn bijdrage vinden we resten van het bergdiscours (vooral bij de beschrijving van de Sint-Pietersberg en Valkenburg), maar het nieuwe heuveldiscours is zonder meer dominant. Zo diskwalificeert hij expliciet de onder wandelaars geliefde karakteristiek ‘Neerland’s Zwitserland’: de Limburgse ‘heuvels zijn molshoopen naast de berggevaarten’ van Zwitserland, schrijft hij.⁹⁶ En in zijn lyrische bewoordingen benadrukt hij als geen ander het dynamisch karakter van een vogelvluchtperspectief, dat minder welsprekend ook in andere fietsbronnen valt aan te treffen.⁹⁷ Zo wordt ‘Zuid-Limburg’s heuvelland’ in zijn ogen gekenmerkt door ‘een stortval van lijnen-vloeiing langs de heuvelen neer’, ‘hellende glooiingen van ’t immer glijdende en vèr golvende Limburgsche veld’ en ‘wentelende en kantelende lijnen van heffingen en dalingen’.⁹⁸

Fysieke en symbolische landschappen

Het Zuid-Limburgse landschap dat door laatnegentiende-eeuwse wandelaars nog eensgezind als een bergstreek werd beschreven, wordt tegenwoordig kortweg ‘het Heuvelland’ genoemd. In het voorgaande is het begin van deze verandering gelokaliseerd in kringen van de ANWB en de eerste fietstoeristen in de regio rond 1900. Hoe kan het verdwijnen van bergen uit hun discours over Zuid-Limburg worden verklaard?

Allereerst moeten we vaststellen dat de *common sense* verklaring dat Nederlandse laaglanders vanuit hun polderperspectief nu eenmaal elke bult als berg beschouwden en pas door meer buitenlandse reiservaring van optiek veranderden, niet helemaal kan kloppen. Zo had Craandijk, een van de belangrijkste representanten van het bergdiscours, vóór hij Zuid-Limburg bezocht al de bergachtige Hardangerfjord in Noorwegen met eigen ogen gezien.⁹⁹ Er zijn geen aanwijzingen dat vroege fietsende toeristen meer ervaringen met ‘echte’ bergen hadden dan de wandelaars. In de periode die we hebben bestudeerd, bestonden het bergdiscours en het opkomende heuveldiscours bovendien naast elkaar en alleen de wijze van

96 F. Rutten, ‘Van de zuidelijke zandvlakten en heuvelrijen’, *Ons eigen land*, IV (s-Gravenhage [1911]) 35-66, aldaar 52.

97 Zie bijv. Zuid-Limburg. *Gids voor wandelaars en wielrijders*, 109 die over een ‘aanhoudende opeenvolging van kleinere en grotere stijgingen en dalingen’ spreekt.

98 Rutten, ‘Van de zuidelijke zandvlakten’, 50-55.

99 Craandijk reisde in 1872 voor het eerst naar Noorwegen. Zie J. de Vries, ‘Levensbericht van Jacobus Craandijk’. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1913) 37-66, aldaar 52-53.

Afb. 7: ‘Een gezicht in het Geuldal’. Schoolplaat getekend door Bernard Bueninck, met de zuidelijke Geuloever vanaf de Geulhemermolen (rechts) naar het oosten, vergelijk met afb. 3 [Uitgave]B. Wolters, 1900; collectie auteur]

reizen – wandelen of fietsen – maakte, zo lijkt het, het verschil.

De verklaring moet daarom precies in het verschil tussen wandelaars en fietsers worden gezocht: in het grotere toeristische areaal dat fietsende toeristen ten opzichte van wandelaars bestreken, maar zeker ook in de andere wijze waarop zij landschappen in het algemeen – en speciaal dat van Zuid-Limburg – waarnamen.

Zoals we hebben gezien, lag de geografische focus van negentiende-eeuwse wandelaars sterk op het westelijke Geuldal rond Valkenburg. Juist dit deel van Zuid-Limburg was een gebied met een hoge concentratie aan kalksteengroeven die hier bovendien direct aan de Geul lagen, hetgeen aan het eind van de negentiende-eeuw een bijzonder indrukwekkend aanblik moet hebben geboden.¹⁰⁰ Hoe het er indertijd voor wandelaars langs de Geul moet hebben uitgezien wordt enigszins duidelijk uit prentbriefkaarten uit deze periode, maar duidelijker is nog de schoolplaat die de firma Wolters in 1900 uitbracht met een ‘Gezicht in het Geuldal’,

100 Zie de kaartjes met de locaties van de groeven in K. Kerkstra e.a., *Landschapvisie Zuid-Limburg* (Maastricht/Wageningen 2007) 66.

getekend door Bernardus Bueninck, bekend om zijn heldere en gedetailleerde topografische stijl.¹⁰¹ De plaat toont de zuidelijke Geuloever vanaf de Geulhemer-molen naar het oosten als één kale, 230 meter lange en meer dan 25 meter hoge, verticale rotswand, waarin we rotswoningen kunnen ontwaren en verschillende hoge ingangen van mergelgroeven.¹⁰² Een dergelijke aanblik bood Zuid-Limburg (met uitzondering van de Sint-Pietersberg) waarschijnlijk nergens anders. Voor hedendaagse bezoekers is de locatie op de schoolplaat bijna onherkenbaar: de afgebeelde wand is niet alleen verder afgegraven maar vooral ook vrijwel geheel begroeid, zodat er van de stenige ondergrond nog maar weinig te zien is.¹⁰³ Ironisch genoeg waren de blootliggende rotswanden die zo'n overtuigend argument leken voor de typering van Zuid-Limburg als bergland, geen natuurverschijnsel maar het resultaat van menselijke exploitatie.

Voor veel fietsers moet deze wand rond 1900 nog min of meer in dezelfde staat te zien zijn geweest. Dat zij desondanks het bergdiscours niet overnamen, maar het Zuid-Limburgse landschap vooral als heuvelland typeerden, heeft er ongetwijfeld mee te maken dat hun ervaring met het gebied uitdrukkelijk verder reikte dan alleen het westelijke Geuldal en dat zij de aandacht verlegden naar andere delen van Zuid-Limburg, met minder of minder opvallende groeves (en al doende een nog weinig opgemerkte rol speelden in de toeristische ontsluiting van het zuidelijke Geuldal en het zuidelijke grensgebied in het algemeen). Bovendien mogen we er een bevestiging in zien van de stelling van Maurice Leblanc, waarmee ik dit opstel opende: dat fietsers landschappen vooral waarnemen als een dynamische afwisseling van decors waar zij, quasi als vogels, door en overheen trekken. Vanuit dit fietsersperspectief vormden de kalksteenwanden en -groeves slechts een detail dat ingebed werd in het afwisselende geheel van de golvende heuvels. Binnen de beperktere reikwijdte van de 'paysages morcelés' van de wandelaars daarentegen moeten de blootliggende 'rotsen' een veel grotere indruk hebben gemaakt.

Toch kan dit niet de hele verklaring zijn voor de verandering, omdat (zoals we hebben gezien) het bergdiscours uit meer dan 'rotswanden' bestond en de wande-

101 Zie T. van Ruiten, 'Een sieraad aan de wand, en sieraad voor het land. De geschiedenis van de schoolplaat', in: H. Donkers, *Verdwenen Nederland. Nederland in oude schoolplaten* (Groningen 2006) 9-13, aldaar 12-13. Zie voor de datering van de schoolplaat 'met molen en rotswoningen' en mergelwand de advertentie van J.B. Wolters in *Algemeen Dagblad*, 30-10-1900. De eerste plannen voor deze plaat dateren al uit 1884, zie 'Aanschouwelijk onderwijs', in *De Wekker* 41 (1884), nr. 45 (4 juni).

102 Locatie gebaseerd op de catalogus van J.B. Wolters, *Nederlandsche schoolplaten* (Groningen z.j. [1900-1913]) 11 en A.F. Cremer, 't Geuldal (bespreking der plaat met kinderen)', *School en Leven* 3 (1902) nr. 45 (10 juli) 723-735. Cremer beschrijft de Geul als 'een echte bergbeek' ingesloten door rotswanden op de voor- en achtergrond (sic!).

103 Zie voor de geschiedenis van deze wand: J. Silvertant, 'Historische beeldvorming. Het oorspronkelijke aanzien van de mergelgroeven in de zuidelijke hellingrand van het Geuldal tussen Houthem en Meerssen', *SOK Mededelingen* 45 (2006) 22-29.

laars ook bergen in Zuid-Limburg zagen als er nergens rotswanden te bespeuren waren. Het lijkt erop dat er nog een andere factor in het spel was: de toenemende waardering voor 'nationale' landschappen, waardoor de 'symbolische omgeving' waarbinnen toeristen zich bewogen veranderde.¹⁰⁴ De ANWB speelde in deze herwaardering een belangrijke rol.

Veel wandelgidsen en wandelverslagen spraken over Zuid-Limburg als een even afwijkend als waardevol onderdeel van het vaderland. De aanduidingen Klein of Nederlands Zwitserland die de wandelaars vanaf de jaren 1870 aan Zuid-Limburg gaven, voldeden aan beide kwalificaties.¹⁰⁵ De dramatische en 'sublieme' berglandschappen van Zwitserland golden al vanaf het eind van de achttiende eeuw als het hoogste landschappelijke ideaal, nog vóór dat land vanaf het midden van de negentiende eeuw ook daadwerkelijk een toeristische topbestemming werd.¹⁰⁶ Uit veel reisverslagen en gidsen van wandelaars in Zuid-Limburg blijkt dat de titel 'Nederlands Zwitserland' deel uitmaakte van een vertoog waarin het 'bezit' van deze 'vreemde' landstreek Nederland tot eer moest strekken.¹⁰⁷ Als één voorbeeld uit vele kunnen we de reisgids van de VVV Het Geuldal uit 1890 aanhalen die de 'trotsch' noemt die Nederlanders zouden moeten voelen omdat zij 'ook in hun vaderland eene streek [...] kunnen aanwijzen, waarover een Zwitserland of Tyrol zich niet zoude schamen'.¹⁰⁸

De lof voor berglandschappen stond echter op gespannen voet met de waardering van het eigen nationale landschap of wat daarvoor typisch werd geacht: de zee kust, weiden en waterplassen, zandgronden met bos en heide.¹⁰⁹ Althans, die spanning werd aan het eind van negentiende eeuw steeds vaker ervaren, juist ook binnen kringen van de ANWB, waarvan onderzoek heeft aangetoond hoezeer zijn promotie van de fiets was ingebed in een cultuurnationalistisch discours waarin de Nederlandse eenheid en eigenheid werd gevierd.¹¹⁰ '[V]eel te groot nog

104 Zie J. Bank en M. van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000) 48-50 en W. Krul, 'De Haagse School en het nationale landschap', *BMGN* 121 (2006) 621-649, alsmede, enigszins relativerend, K. Davids, 'Lage landen, verre horizons. De verbinding van natuur, landschap en 'Nederlandse' identiteit in internationaal perspectief', *BMGN* 121 (2006) 605-620.

105 Als zo vaak werd dit 'hetero-exotisch' perspectief lokaal geïnternaliseerd; zie daarover J. Leerssen, 'De Limburgse identiteit', in: P. Tummers (ed.), *Limburg: Een geschiedenis*, III (Maastricht 2015), 303-322.

106 Hachtmann, *Tourismus-Geschichte*, 86; L. Tissot, 'Tourismus', *Historisches Lexikon der Schweiz* (HLS), online geraadpleegd op 13-5-2024: <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/014070/2022-03-08/>. Zie ook R. Macfarlane, *Mountains of the mind. A history of a fascination* (Londen 2003).

107 Witte, *Het Geuldal*, 3-5; Jacobs en Leenders, *Limburg door vreemde oogen* I, 322, 370 (Hobbel) en 394 (Kalff); *Laatste officiële Reis- en Wandelgids voor Valkenburg en het Geuldal* (Valkenburg [<1902]) 10.

108 *Officiële gids voor Valkenburg en het Geuldal, uitgegeven onder toezicht der vereeniging 'het Geuldal' te Valkenburg* (Heerlen: Weyerhorst's Courant- en Handelsdrukkerij, z.j. [1890]) 3.

109 Krul, 'De Haagse School en het nationale landschap', 623.

110 Zie Ebert, *Radlende Nationen*; M. Stoffers, 'Exoot wordt icoon: de inburgering van de fiets. Van gewild buitenlands product naar nationaal vervoermiddel', in: K. Hanenbergh e.a., *Ons stalen ros. Nederland*

is het aantal van hen die geen natuurschoon zien waar gletschers en bergmeren ontbreken, die geen oog hebben voor het zoo geheel andere maar daarom nog niet minderwaardig schoon van 't eigen land'.¹¹¹ Aldus Edo Bergsma, tussen 1884 en 1937 voorzitter van de ANWB, in het voorwoord van de uitgave waarmee de Bond zijn 25-jarig bestaan vierde en waarvoor Felix Rutten zijn bijdrage schreef over de 'zuidelijke heuvelrijen'. Vanuit dit perspectief vormden niet langer bergen het hoogste landschapsideaal, maar moest de grootste waardering uitgaan naar het nationaal eigene. En daarmee verloor het gebruik van het bergdiscours voor Zuid-Limburg aan aantrekkelijkheid, althans voor wie (met de ANWB) belang hechtte aan dit Nederlandse cultuurnationalistische perspectief.

Het niet-gebruiken van het bergdiscours door toeristische fietsers uit de kring van de ANWB kan derhalve óók begrepen worden als een manier om het contrast tussen Zuid-Limburg en de rest van Nederland te verkleinen, letterlijk te 'ontzien', en zeker niet te overdrijven. In ieder geval was dit het effect van de vervanging van het bergdiscours door het heuveldiscours, een verandering die daarmee een onderdeel vormde van de voortgaande integratie van de zuidelijkste provincie in een nationaal narratief.¹¹²

wordt een land van fietsers, 1820 tot 1920 (Utrecht 2015) 290-299.

111 E. Bergsma en J.H. Slicher, 'Een woord vooraf', *Ons eigen land, uitgegeven door de Algemeenen Nederlandschen Wielrijdersbond, Toeristenbond voor Nederland, ter gelegenheid van zijn vijf-en-twintig-jarig bestaan*, I (z.p. 1908).

112 Zie L. Wessels, 'Over grenzen, beeldvorming en identiteit. Aspecten van Nederlandse natievorming en een problematische regionale identificatie: Limburg vanaf circa 1800', in: P. Tummers (ed.), *Limburg: Een geschiedenis*, III (Maastricht 2015) 279-302.

Kristian Mennen

DE BOSWACHTER VAN DE BLOEMEN DE BESCHERMING VAN DE ORCHIDEEËN EN DE NATUURBESCHERMINGSWACHT ZUIDOOST-LIMBURG

Abstract

Since the end of the nineteenth century, tourists and scientific botanists discovered the nature, landscape and scenery of the south of the province of Limburg. Rare orchids were among the main attractions, but these species became endangered because of excessive visits and picking. This article focusses on three groups of conservationist actors and two strategies to protect the wild orchids. The national and regional conservationist organisations adopted a top-down strategy: they approached the province administration and the municipalities in the region, until the latter agreed to ban the picking of wild orchids in 1948. Because the leaders of the conservationist movement started to realise that such a top-down approach was not conducive to the popular support of conservationist ideas, bottom-up groups were set up to spread conservationist ideas at the local level. One such group was the Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg, founded in Heerlen in 1948, with the express aim to guard the protected orchid areas. The Natuurbeschermingswacht's membership was a mix of different generations, of academically trained experts and 'ordinary' people from Heerlen and its surrounding region. The protection of wild orchids successfully combined the top-down ban to pick orchids and the bottom-up initiative to administer and control that ban.

Limburg geniet al sinds het eind van de negentiende eeuw de belangstelling van bezoekers uit de rest van Nederland. Het zuiden van de provincie kreeg in de jaren 1860 een spoorverbinding met het noorden van het land, en in Valkenburg werd in 1885 de eerste Vereniging voor Vreemdelingenverkeer (VVV) van het land opgericht. De toeristen kwamen voor de vakantiegeneugten van die tijd, de kuurbaden en het casino, die we ook elders in Europa terugvinden.¹ Pas in een later stadium kregen bezoekers van het Heuvelland aandacht voor de bijzondere flora en fauna. Natuurwetenschappers, bijvoorbeeld de leden van de Nederlandsche Botanische Vereeniging (NBV), en amateur-naturalisten, zoals de Amsterdamse onderwijzer Eli Heimans, ontdekten de ene na de andere bijzondere plant die in Nederland tot dusverre onbekend was. De Sint-Pietersberg bij Maastricht gold als botanische hotspot voor kenners uit de rest van Nederland. Een bijzondere plaats was weg-

1 J. Renes, *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap*. Maaslandse Monografieën 6 (Assen/Maastricht 1988) 193-194; *idem*, "Een zuiver cultuurlandschap, beschaafd en aangenaam voor het oog". Het landschap van het Geuldal in de twintigste eeuw', in: *Bewogen tijd*. Stichting Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal (Valkenburg aan de Geul 2000) 125-144, aldaar 125-127.

gelegd voor de orchideeën. Planten uit deze familie komen ook in het kustgebied voor, maar op de kalkrijke bodem van Zuid-Limburg bereiken sommige soorten de noordgrens van hun Europese verspreidingsgebied.²

Die belangstelling was niet noodzakelijk gunstig voor de orchideeënpopulatie. Het natuurwetenschappelijk onderzoek zelf was misschien geen directe bedreiging voor de zeldzame planten, althans zolang excursies van de NBV niet jaar na jaar hetzelfde terrein in Zuid-Limburg aandeden. Toen het toerisme in Zuid-Limburg een hoge vlucht nam, nam de druk op de orchideeën echter sterk toe. Duizenden toeristen deden Valkenburg aan, plukten exemplaren van de zeldzame orchideeën en namen ze als souvenir mee naar huis. Na 1945 nam de pluk zo'n massale schaal aan dat in de pers om beschermde maatregelen gevraagd werd.³

Dit artikel gaat over de acties voor de bescherming van de orchideeën in Zuid-Limburg en zal daarbij in het bijzonder ingaan op de oprichting van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg, in Heerlen in 1948. Een van de eerste en belangrijkste taken van deze Natuurbeschermingswacht was de bewaking van de orchideeënterreinen in de buurt van Valkenburg, vooral het Gerendal. Voor een *sociale geschiedenis van het landschap* is deze Natuurbeschermingswacht een uitstekende casestudie: de groep organiseerde zich van onderop, zij het in nauwe samenwerking met de landelijke natuurbeschermingsbeweging. Het optreden van de Natuurbeschermingswacht was bovendien belangrijk voor de doorbraak van de 'natuurbeschermingsgedachte' in Limburg.

De oprichting van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg viel in een periode van grote veranderingen op landelijk niveau in het denken over 'natuur' en 'natuurbehoud'. Biologen lieten het ideaal van een ongerepte, 'wilde' natuur vallen; natuurbeschermers onderscheidden voor het eerst verschillende landschapstypen in Nederland en erkenden de historische bijdrage van de landbouw aan de vorming van het cultuurlandschap en de natuurwaarden daarin.⁴ Toch zal dit verhaal in de rest van deze bijdrage geen rol spelen. Deze veranderingen op wetenschappelijk niveau en bij de grote landelijke natuurbeschermingsorganisaties sijnelden namelijk pas jaren later door naar Limburg. De lokale bestuurders

2 S.J. Dijkstra, 'Ons krijtland Zuid-Limburg. IV. Orchideeën van Limburg', *Wetenschappelijke mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging* 76 (Hoogwoud 1977) 4-6; J. Heimans, 'De St. Pietersberg als bastion voor zuidelijke planten', *De Levende Natuur* 28 (1923) 46-49; *idem*, 'Het Geuldal en Zuid-Limburg', *De Levende Natuur* 36 (1932) 337-343; D.C. van Schaik (ed.), *De Sint Pietersberg* (Maas-tricht 1938).

3 B., 'De schoone jacht', *Limburgsch Dagblad*, 5 juni 1946, 3; M. B., 'Krijtorchideeën langs het Geuldal', *Limburgsch Dagblad*, 31 mei 1947, 3; *Idem*, 'Spaar de zeldzame flora', *Limburgsch Dagblad*, 31 mei 1951, 5.

4 Zie hiervoor J.N.M. Dekker, *Dynamiek in de Nederlandse natuurbescherming* (Wageningen 2002) 25-61, en H.J. van der Windt, *En dan, wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland, 1880-1990* (Amsterdam 1995) 115-133.

en de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg hielden zich niet bezig met theoretische definities of concepten van 'natuur' of 'landschap'; het ging hen om de praktische bescherming van de zeldzame orchideeën. Ze ontwikkelden of volgden geen visie op 'landschap'; ze deden landschap.

De volgende drie vragen vormen de rode draad van het artikel. Ten eerste: wie waren de mensen, groepen en organisaties die de natuur, het fraaie landschap en de orchideeën wilden beschermen? In de tweede helft van de jaren veertig ging het in Limburg om drie categorieën van organisaties. Allereerst waren er landelijke natuurbeschermingsorganisaties: de verenigingen en stichtingen met een landelijk netwerk, een draad naar de politiek, en een hoofdkantoor in Amsterdam of Utrecht. Binnen die categorie vallen de Koninklijke Nederlandse Botanische Vereniging (KNBV, 1845, Koninklijk sinds 1945), de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging (NNV, 1901), de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland (hierna: Natuurmonumenten, 1905) en de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming (1932). Een tweede categorie was die van de Limburgse organisaties: het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg (1910) en de Stichting Het Limburgsch Landschap (1931). Deze organisaties en hun besturen profileerden zich met een eigen 'Limburgs' geluid. Hun keuzes en prioriteiten voor de natuurbescherming in de provincie botsten soms met de landelijke natuurbeschermingsbeweging.⁵ Natuurbeschermers van de derde categorie waren de 'gewone' Limburgers, die zich lokaal of regionaal organiseerden: boeren, landeigenaren, natuurliefhebbers en omwonenden, scholieren en jeugdverenigingen. Zij maken pas na 1940 hun opwachting in de geschiedenis van natuurbescherming in Limburg. De Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg is hier een exponent van.

De tweede hoofdvraag gaat over de twee verschillende soorten strategieën om de orchideeën te beschermen. Die strategieën vallen gedeeltelijk samen met de indeling in drie groepen of categorieën natuurbeschermers. Voor de landelijke organisaties en de eerste Limburgse natuurbeschermingsorganisaties vóór 1940 was natuurbescherming nog heel erg een *top-down* aangelegenheid. In hun belevingswereld werd natuurbescherming geregeld in de landelijke politiek, misschien ook bij het provinciebestuur, in overleg met burgemeesters, geïnformeerd door wetenschappelijke expertise, en dan opgelegd aan het landschap en aan de lokale bevolking. Daartegenover stond natuurbescherming als een *bottom-up* initiatief: gewone mensen die zich zorgen maakten over het landschap en de schoonheid van hun directe omgeving. Dat was rond 1950 nog een heel nieuw idee: natuurbescher-

5 K. Mennen, 'Van wie is de Limburgse natuur? Natuurbescherming in Limburg, 1900-1940', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 159 (2023) 145-200.

Afb. 1: De soldatenorchis of soldaatje (*Orchis militaris*) [Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg.

Foto: Olaf Op den Kamp]

ming als iets dat mensen organiseren in hun eigen omgeving, op lokaal initiatief, zonder aansturing of deskundige wetenschappelijke kennis van bovenaf. Hoe was bij de bescherming van de orchideeën de balans tussen *top-down* en *bottom-up* methoden?

De derde en laatste vraag gaat over de periodisering van dit verhaal. Jan Luiten van Zanden heeft de geschiedenis van natuurbescherming in Nederland tussen 1920 en 1960 gekarakteriseerd als een tijd van ‘magere jaren of sluipende groei’. Pas na 1960 kwam de natuurbeschermings- en milieubeweging tot nieuwe bloei, mede als gevolg van de groei van de welvaart in het naoorlogse Nederland.⁶ Tot zoverre helder, maar de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg werd al in 1948

⁶ J.L. van Zanden, ‘Natuurbescherming tussen 1920 en 1960: magere jaren of sluipende groei’, in: A. Coops en B. Theunissen (ed.), *De eeuw van Thijsse. 100 jaar natuurbeleving en natuurbescherming* (Amsterdam 1996) 29-36.

opgericht. Hoe zit dat? Waarom ontstond er in Heerlen vlak na het einde van de Tweede Wereldoorlog zo’n vorm van natuurbeschermingsactivisme van onderop? Om die vraag te beantwoorden, zal in paragraaf 4 het concept van de ‘groene Kuznets-curve’ worden geïntroduceerd en toegepast.

De tekst is grotendeels ingedeeld aan de hand van de drie categorieën organisaties en de twee strategieën van natuurbescherming, zoals hierboven opgezet. Tegelijkertijd wordt geprobeerd om een en ander zoveel mogelijk chronologisch aan bod te laten komen. Paragraaf 1 geeft een overzicht van de pogingen van landelijke en Limburgse natuurbeschermingsorganisaties om de wilde orchideeën te beschermen. De meeste van deze pogingen volgden een *top-down* benadering, die in 1948 leidden tot gemeentelijke plukverboden. Vervolgens gaat paragraaf 2 in op het werk van de ‘Werkgroep voor de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte’ na 1945. De Werkgroep combineerde op een bijzondere manier *top-down* methoden met het ideaal om *bottom-up* belangstelling voor natuurbescherming te bereiken. De derde paragraaf gaat over de oprichting, het profiel en de belangrijkste acties van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg. Wie waren deze eerste natuurbeschermers van onderop in de regio? Paragraaf 4 probeert hieraan ten slotte de nodige duiding te geven: wat veranderde er na 1945, en waarom sloeg uitgerekend in Heerlen de *bottom-up* actie aan om de orchideeën te beschermen en te bewaken?

Natuurbescherming van bovenaf: landelijke organisaties en gemeentelijke verordeningen

De natuurwetenschappers die rond 1900 de rijke flora van Zuid-Limburg ‘ontdekten’, hadden meestal weinig belangstelling voor de lokale bewoners van de streek en hún perspectief op natuur en landschap. Natuurstudie was een serieuze zaak van biologen die met zakflora en botaniseertrommel een natuurgebied in trokken om aan de hand van de bloemvormen het verschil tussen soldatenorchis (*Orchis militaris*) en aapjesorchis (*Orchis simia*) vast te stellen. De bewoners van Zuid-Limburg kenden de bijzondere dieren en planten al lang uit hun eigen omgeving, maar hanteerden andere namen dan de officiële Nederlandse of Latijnse: bijvoorbeeld *klungelke* voor de vroedmeesterpad. Ze hoorden dikwijls pas van de bezoekers uit ‘Holland’ dat het om bijzondere soorten ging.⁷ Eli Heimans eindigde zijn beschrijving van het Limburgse ‘Krijtland’ met een scène van de laatste dag van de zomer-

⁷ E. Heimans, *Uit ons krijtland* (Amsterdam 1911) 93; Jac. P. Thijsse, ‘De Sint-Pietersberg’, *De Levende Natuur* 43 (1938) 161-171, aldaar 166.

vakantie: 'over een uur zal er geen toerist uit het vlakke Holland meer luisteren naar de klokkende beekjes, geen mensch zal er letten op de mooie bloemen van dal en bosch en berg (...); dan is het land weer alleen voor de bewoners, die eerst langzamerhand gaan beseffen wat de menschen uit Holland hier komen zoeken. Zij kunnen niet weten dat zij in een streek wonen, zoo mooi en zoo belangwekkend voor natuurvrienden, als er geen tweede is in ons land'.⁸ De kloof tussen de natuuronderzoekers uit 'Holland' en de lokale bevolking in Limburg komt hier duidelijk tot uitdrukking.

Afb. 2: Het landschap van de Putberg ten westen van Heerlen [Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Foto: Olaf Op den Kamp]

Stichting Het Limburgsch Landschap was in die tijd nog een elitaire club die een top-down benadering hanteerde. Bestuursleden waren burgemeesters, rechters, notarissen, geestelijken en bestuurders van de Staatsmijnen. Bij het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg zaten naast dat soort plaatselijke notabelen ook veel leden die uit hobby aan natuurstudie deden: huisartsen, onderwijzers en een aantal paters jezuïeten uit Valkenburg. Dokter August de Wever uit Nuth hield zich zijn hele leven bezig met de flora van Zuid-Limburg. Zijn opnamen van de flora op de hellingen ten westen van Heerlen, de Kunderberg en Putberg, zijn nog

8 Heimans, *Uit ons krijtland*, 211-212.

steeds een historisch referentiepunt voor botanisch onderzoek.⁹ De Limburgse natuuronderzoekers in deze vroege periode hadden in hun dagelijkse werk genoeg contact met de 'gewone Limburgers', maar ze vonden natuurstudie in de eerste plaats een serieuze wetenschappelijke bezigheid.

Afb. 3: De mannetjesorchis (*Orchis mascula*) [Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Foto: Olaf Op den Kamp]

Die natuurwetenschappers van het eerste uur maakten zich nauwelijks druk om 'natuurbescherming' in de moderne betekenis. 'Natuurstudie' kwam tot in het begin van de twintigste eeuw meestal neer op het opbouwen van een imposante collectie opgeprikte vlinders, opgezette vogels of gedroogde planten in een herbarium. Eli Heimans groef met de allerbeste bedoelingen planten uit om ze thuis verder te bestuderen en determineren. Hij schreef in 1905 trots in *De Levende Natuur* dat een mannetjesorchis (*Orchis mascula*) het in zijn tuin in Amsterdam meer dan behoorlijk deed. Pas later liet hij een waarschuwend geluid horen: het was niet de bedoeling om mooie en zeldzame planten te plukken of uit te graven! Soms was het beter om ze te laten staan, ze ter plaatse in een schetsboek vast te leggen, of hooguit een blaadje of stengel mee te nemen.¹⁰

9 F. Coolen, 'F.C.A. de Wever 1874-1947', in: idem e.a. (ed.), *Limburgse natuur in een veranderend landschap*. 100 jaar Natuurhistorisch Genootschap in Limburg (Maastricht 2010) 292-293.

10 E. Heimans, 'Giftige zwarte boschbes en mannetjes-orchidee', *De Levende Natuur* 10 (1905) 3, 57-58;

De leden van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg vertoonden een soortgelijke verzamelwoede. De collectie van het Natuurhistorisch Museum in Maastricht is grotendeels gebaseerd op de verzamelingen van de bestuursleden. Toch ontstond hier in 1913 een eerste debat over. Was de wetenschap wel gebaat bij het doodschieten en te pronk zetten van zeldzame vogels, als ze intussen in Limburg werden uitgeroeid?¹¹ In de verschuiving van 'natuurstudie' naar 'natuurbescherming' in Zuid-Limburg namen de botanici bij de NBV meestal het voortouw. Zij waren immers regelmatig in de provincie om bijzondere planten te bestuderen en te plukken, en waren dan ook de eersten die jaar na jaar merkten dat een soort zeldzamer werd. In 1928 stelde de NBV een overzicht op van bijzondere botanische terreinen in Zuid-Limburg, die in aanmerking kwamen voor aankoop door de Vereniging Natuurmonumenten. Met stip op één stond het Geuldal bij Epen, de groeiplaats van de bijzondere zinkflora. De derde vindplaats was 'het boschcomplex Gerendal Strucht - Keutenberg, Stockemerberg.'¹²

Afb. 4: De huidige orchideeëntuin in het Gerendal, onder beheer van Staatsbosbeheer [Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Foto: Olaf Op den Kamp]

idem, 'Bescherm de mooie wilde planten', *De Levende Natuur* 10 (1906) 10, 197-200.

11 E. Pelzers en F.S. van Westreenen, *Kroniek van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg* (Maastricht 1992) 10-14.

12 Stadsarchief Amsterdam (hierna: SAA), Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2300: Afschrift brief Jan Sloff, 17 April 1928.

Voor de NBV en de vereniging Natuurmonumenten was natuurbescherming in die tijd nog heel erg een *top-down* aangelegenheid. De meest voor de hand liggende strategie was de aankoop van natuurgebieden. Toen Natuurmonumenten in 1920 een deel van de Sint-Pietersberg wilde kopen, startte de vereniging geen publieks-campagne met brieven en brochures. In plaats daarvan klopte de voorzitter van Natuurmonumenten, de entomoloog Johannes Theodorus Oudemans, aan bij de gemeente Maastricht. Burgemeester en wethouders voelden er weinig voor en vertelden Oudemans dat ook particulieren uit de omgeving, 'gefortuneerde ingezetenen' van de stad, hier geen geld voor zouden overhebben.¹³ Het terrein werd verkocht aan de Belgische maatschappij Cimenteries et Briqueteries Réunies de Bonne Espérance, Raevens et Loën. Die firma hervatte de afgraving van mergel en bouwde later aan de Maas een nieuwe cementfabriek, de ENCI. De rest is geschiedenis.

De kwestie van de bescherming van de Sint-Pietersberg zorgde de volgende jaren nog voor heel wat onmin tussen de landelijke natuurbeschermingsbeweging en de organisaties in Limburg, dus tussen de categorieën één en twee in de indeling van dit artikel. Het bestuur van Natuurmonumenten was diep teleurgesteld in het gebrek aan activiteit van de Limburgse natuurbeschermers. Jac. P. Thijsse, de beroemde secretaris van Natuurmonumenten, ging zelfs zo ver om te stellen: 'we zullen Limburg moeten redden ondanks de Limburgers'.¹⁴ Omgekeerd raakten de Limburgse natuurbeschermers gefrustreerd 'dat ze boven de Moerdijk niets voor ons over hebben'.¹⁵ Vooral bij de in 1931 opgerichte stichting Het Limburgsch Landschap ontstond regelmatig irritatie dat Natuurmonumenten en wetenschappers uit 'Holland' de ene gealarmeerde brief na de andere stuurden, zonder de situatie ter plaatse te kennen of zelf financieel over de brug te komen. Dat onderlinge wantrouwen was geheel wederzijds: ook de NBV had geen hoge pet op van de activiteit of deskundigheid van Het Limburgsch Landschap.¹⁶ Bij de oprichting van de landelijke koepelorganisatie, de Contact-Commissie inzake Natuurbescherming in 1932, werd een taakverdeling vastgesteld, maar bij gebrek aan financiële middelen kwam het tot de Tweede Wereldoorlog niet tot aankoop van bedreigde natuurgebieden in Limburg.¹⁷ Pas in 1941 kocht Het Limburgsch Landschap een

13 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2295: Brief J.Th. Oudemans, 20 Mei 1920, 1.

14 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Brief Thijsse aan P.G. van Tienhoven, 5 Nov. 27, 2.

15 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Brief G. Waage aan Van Tienhoven, 13 Nov. 27, 2.

16 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2301: Brieven W.C. de Leeuw aan Van Tienhoven, 12 Jan. en 23 Jan. 1932. SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Brief NBV, Commissie voor de bescherming van de wilde flora, aan het Bestuur van Natuurmonumenten, 18 Januari 1939.

17 Over deze verwickelingen en de Limburgs-Nederlandse tegenstellingen in de jaren dertig: zie Mennen, 'Van wie is de Limburgse natuur?'

deel van de helling van de Strooberg bij Bemelen, vindplaats van de zeldzame berggamber (*Teucrium montanum*). In 1950 volgde een ander terrein van grote botanische betekenis. Een stuk kalkgrasland van nog geen hectare groot in het Gerendal kwam voor 1600 gulden in eigendom van Het Limburgsch Landschap. Op het terrein groeiden (en groeien deels nog steeds) zo'n tien verschillende soorten wilde orchideeën. Het natuurbeheer kwam in handen van Staatsbosbeheer, dat al in 1940 was begonnen met de eerste aankopen in en rondom het Gerendal. De eerste grote aankoop van Natuurmonumenten kwam er pas in 1955. De vereniging kocht toen het landgoed Genhoes in Oud-Valkenburg, met de bijbehorende hellingbossen en delen van het Geuldal en Gerendal.¹⁸ De aankopen waren en zijn belangrijk voor de bescherming op de lange termijn, maar in het geval van de orchideeënhellingen kwamen ze dus later, ná de invoering van de gemeentelijke plukverboden en de oprichting van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg in 1948.

Afb. 5: De Strooberg bij Bemelen, een van de eerste aankopen van Het Limburgsch Landschap [Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Foto: Olaf Op den Kamp]

18 M. Purmer, *Het landschap bewaard. Natuur en erfgoed bij Natuurmonumenten* (Hilversum 2018) 288-301; E. Staal e.a. (ed.), *Uit en thuisboek Stichting het Limburgsch Landschap* (Arcen 2001) 252-253. Zie Historisch Centrum Limburg, Maastricht (hierna: HCL-Maastricht), Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 55.

Na de Tweede Wereldoorlog kregen de wilde orchideeën veel ongewenste belangstelling van de vele toeristen in de omgeving van Valkenburg. Ook kinderen plukten orchideeën op de afgelegen hellingen en verkochten ze vervolgens in Valkenburg op straat aan de toeristen of aan de hotels. Hoteliers plaatsten vaasjes met orchideeën op de tafels: Flora van eigen bodem als leuke attentie.¹⁹ Bij plukken op zo'n commerciële schaal konden de gevolgen voor de flora natuurlijk niet uitblijven.

Afb. 6: De berggamber (*Teucrium montanum*) [Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Foto: Olaf Op den Kamp]

Afb. 7: Zicht op de toren, brug en aangrenzende gebouwen van kasteel Genhoes te Valkenburg, in 1952 [Foto: Willem van de Poll. Via Nationaal Archief Den Haag, Fotocollectie Van de Poll, CC0]

De eerste reflex van de natuurbeschermers was de traditionele top-down aanpak. De bioloog Sybren Jan Dijkstra, werkzaam voor het Geologisch Bureau voor het Nederlandse Mijngedebied in Heerlen, kaartte het probleem in december 1945 voor de eerste keer aan bij het Natuurhistorisch Genootschap. Het bestuur nam vervolgens contact op met Het Limburgsch Landschap. De beste manier om hier iets aan te doen was via een 'Provinciale Verordening, waarbij het plukken, uitgraven, vervoeren, verhandelen of ten verkoop aanwezig hebben van wilde orchideeën verbo-

19 'Limburgse natuurwachers bewaken de bedreigde orchideeënstand', *Limburgsch Dagblad*, 8 mei 1948; 'Zeldzame orchideeën worden met ondergang bedreigd', *Gazet van Limburg*, 29 mei 1951, 5.

den en strafbaar gesteld wordt'.²⁰ De reflex om te werken via de ambtelijk-bestuurlijke weg is begrijpelijk: veel bestuursleden van Het Limburgsch Landschap waren zelf werkzaam als ambtenaar of burgemeester en waren regelmatig in gesprek met politici en bestuurders over natuurbeschermingsmaatregelen. De natuurbeschermingsorganisaties besloten om alléén de orchideeën te beschermen, en niet ook andere zeldzame plantensoorten, want – zo redeneerde men – een verordening met lange lijsten beschermde soorten was te ingewikkeld en nauwelijks te handhaven.²¹ Na overleg met de KNBV en de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming dienden ze in 1947 een verzoek aan Gedeputeerde Staten in, en daarbij stuurden ze zelfs een concept-verordening mee. Gedeputeerde Staten reageerden op 24 oktober 1947, en het antwoord was negatief. Omdat orchideeën alleen in het zuidelijke deel van de provincie voorkwamen, konden de natuurbeschermers beter alleen de gemeentebesturen in die regio aanschrijven.²²

Rijk Kofman, de secretaris van het Natuurhistorisch Genootschap, had het gevoel dat de kwestie daarmee op een dood spoor was gekomen. Het provinciebestuur wilde niet meewerken, en hij vond het onbegonnen werk om meer dan twintig gemeentebesturen apart aan te schrijven. Zelfs als zij iets wilden doen om de orchideeën te beschermen, zou dat leiden tot een lappendeken aan losse maatregelen, die waarschijnlijk te laat kwamen voor het toeristenseizoen van 1948. Hans Gorter, de secretaris van de Contact-Commissie, dacht daar anders over en haalde Kofman over om het toch te proberen. Ze konden het de gemeenten ook makkelijk maken door een modelverordening op te stellen, en druk uit te oefenen via Gedeputeerde Staten. Bovendien konden ze de nodige publiciteit maken voor de bescherming van de orchideeën.²³

De actie ging op 24 maart 1948 van start met een brief van de Contact-Commissie aan de 25 betrokken gemeenten, gevolgd door adhesiebetuigingen van het Natuurhistorisch Genootschap, Het Limburgsch Landschap en Gedeputeerde Staten.²⁴ De gemeenteraad van Meerssen ging op 23 april als eerste akkoord met deze

- 20 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: Brief Kofman aan D.C. van Schaik, 28.1.1946, 1. Vgl. 'Verslagen der maandvergaderingen', *Natuurhistorisch Maandblad* 35 (1946) 1-5, aldaar 5.
- 21 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: 'Ontwerp-Orchideeën-Verordening'; Brieven Het Limburgsch Landschap aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, 29 Januari 1946, en aan de Hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat, 5 Sept. 1947; Brief Natuurhistorisch Genootschap aan de Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, 23 November 47.
- 22 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: Afschrift, brief Gedeputeerde Staten van Limburg aan het Bestuur der Contact-Commissie, 24 October 1947; Brief Natuurhistorisch Genootschap aan de Contactcommissie, 23 November 47.
- 23 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: Brief Natuurhistorisch Genootschap aan de Contactcommissie, 23 November 47; Brief H.P. Gorter aan Kofman, 8 Maart 1948; Brief Kofman aan Gorter, 11 Maart 48.
- 24 Zie bijvoorbeeld bij de stukken die binnenkwamen bij de gemeente Bemelen: HCL, Archief Gemeen-

toevoeging op de algemene plaatselijke verordening; Valkenburg-Houthem volgde op 7 mei. Volgens de tekst van de Maastrichtse verordening was het strafbaar om 'op plaatsen, welke (...) voor het publiek toegankelijk zijn, in het wild levende planten, behorende tot de familie orchideeën (orchidaceae) of delen daarvan te plukken, uit te trekken of uit te steken, te beschadigen, te vervoeren, in bewaring te geven, ten geschenke te geven, te verkopen, ten verkoop aan te bieden of zodanige planten (...) in voorraad te hebben'.²⁵ Overtredingen zouden in de gemeente Wijlre bestraft worden met 'hechtenis van ten hoogste twee maanden of geldboete van ten hoogste drie honderd gulden'.²⁶ Aan het eind van dat jaar bestond er in elf Limburgse gemeenten zo'n verordening.²⁷

Toen de verordening er eenmaal was, met een verbod op het plukken van wilde orchideeën, verschoof de aandacht naar handhaving en controle. Het Natuurhistorisch Genootschap kwam prompt zelf in de problemen: op 18 april 1948 spraken politieagenten leden van het Genootschap aan, die op excursie waren in de buurt van Sint Antoniusbank. Volgens het Genootschap kwam dat 'door onbekendheid met de nieuwe gemeenteverordening'. Het is niet bekend of de veldbiologen op de bon werden geslingerd.²⁸ Binnen de Contact-Commissie bestond er overigens scepsis over de waarde van het plukverbod. Volgens de bioloog Victor Westhoff zouden verordeningen 'hier niet baten, gezien de volkomen onverschilligheid van de Zuid-Limburgse bevolking (incl. politie!) ten opzichte van de natuur'.²⁹ Als er in de bevolking geen begrip en steun was voor de bescherming van orchideeën, kon je dat dan afdwingen door nieuwe regels en politieagenten?

- tebestuur Bemelen, inv.nr. 2156.
- 25 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: 'Gemeentebled van Maastricht, 1948 C. no. 5. Verordening tot wijziging der Algemene Politieverordening', 15-6-1948. Vgl. 'Behoud van zeldzame flora', *Gazet van Limburg*, 24 april 1948, 3. HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: 'Afschrift, Verordening tot aanvulling van de Algemene Politieverordening in de Gemeente Valkenburg-Houthem'.
- 26 HCL Heerlen, Archief Gemeentebestuur Wijlre, inv.nr. 1083: 'Raad der gemeente Wijlre. Openbare vergadering van 29 April 1948'.
- 27 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: Brief Gedeputeerde Staten van Limburg aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, 4 December 1948. Volgens de brief van Gedeputeerde Staten ging het om de gemeenten Bemelen, Eijsden, Gronsveld, Maastricht, Meerssen, Simpelveld, Ulestraten, Voerendaal, Wijlre en Wittem. Die lijst was echter onvolledig: in elk geval Valkenburg-Houthem had op dat moment ook al zo'n verordening.
- 28 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 11: Brief Kofman aan de Burgemeester van Cadier en Keer, 21 Mei 48.
- 29 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam (hierna: IISG), Archief Contact-Commissie, inv.nr. 307: V. Westhoff, 'Opmerkingen over het vraagstuk van het verband recreatie-natuurbescherming', 2.

De verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte

In de landelijke natuurbeschermingsbeweging hadden mensen intussen ook wel door dat er aan de basis iets ‘mis’ ging. De vereniging Natuurmonumenten, de grootste en belangrijkste organisatie binnen de beweging, telde rond 1940 zo’n 12.000 leden, had 11.000 hectare natuurgebied in bezit, en haar financiële situatie was stabiel. Toch kwam er in 1944 voor het eerst scherpe kritiek op de vereniging, en wel uit de hoek van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJV). De NVJ opereerde landelijk (maar niet in Limburg) en trad de facto op als jongerenorganisatie van de NNV. In de Jeugdbond gold een maximumleeftijd van 23 jaar; leden waren vooral HBS’ers, biologiëstudenten en andere jongeren met belangstelling voor natuurstudies. De NVJ vond dat Natuurmonumenten niet tevreden mocht zijn met een ledental van 12.000: op het totale inwonertal van Nederland was dat toch een druppel op een gloeiende plaat? Bovendien ging buiten de ‘natuurmonumenten’ van de vereniging het ene kwetsbare natuurgebied na het andere verloren. Was het niet juist de taak van de natuurbeschermingsbeweging om actief naar buiten te treden en alle Nederlanders te overtuigen van het belang van natuurbescherming?³⁰

De Contact-Commissie reageerde en stelde in februari 1944 een werkgroep in, die zich moest bezighouden met ‘de propaganda en verbreiding van de gedachte der bescherming van het natuur- en landschapsschoon’. Deze ‘propagandacommissie’ kreeg uiteindelijk de naam Werkgroep voor de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte.³¹ De Werkgroep vervulde in de volgende jaren een sleutelrol als gangmaker voor de ‘verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte’. De leden van de Werkgroep produceerden diverse discussiestukken over aspecten van het probleem en zetten een uitgebreid netwerk op van lokale comités, organisaties en sprekers.

Enigszins problematisch aan het werk van de Werkgroep voor de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte was dat de gebruikte methoden niet erg creatief waren. De overzichten vermelden Heemkundelezingen, het vertonen van natuurbeschermingsfilms op scholen, het inrichten van schoolwerktuinen of ‘instructieve plantsoenen’, het organiseren van tentoonstellingen en lezingen, en het leveren van boeken, brochures, pamfletten en propagandaplatten aan scholen en bibliotheken. Onderwijzers moesten bijgespijkerd worden in het onderwijs in

30 M. Coesl, *Zinkviooltjes en zoetwaterwieren*. J. Heimans (1889-1978). *Natuurstudie en natuurbescherming in Nederland* (Hilversum 1993) 202-203; F. Saris, *Rentmeester van nature*. Pieter G. van Tienhoven 1875-1953 (Gorredijk 2024) 223-237, 251-254. IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 254: Wim Klinkenberg, ‘Wat nu?’, 1.

31 IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 39: Notulen Bestuursvergadering, 5 Mei 1944, 1.

natuurlijke historie, om vervolgens met hun leerlingen aan de slag te gaan: nestkastjes bouwen, bomen planten of een eigen herbarium samenstellen. De Werkgroep leverde sprekers voor lezingen over het thema ‘natuurbescherming’, eventueel met de modernste technische hulpmiddelen: lichtbeelden of lantaarnplaatjes.³² De Werkgroep deed zo zijn best om *bottom-up* interesse voor natuurbescherming te genereren, maar de middelen om dat te bereiken waren wel erg *top-down*. Brieven gingen naar het ministerie van Onderwijs, naar Volkshogescholen of de hoofdkantoren van boerenbonden of de Bond van Plattelandsvrouwen. Toen de Werkgroep vaststelde dat de natuurbeschermingsbeweging naar verhouding slecht vertegenwoordigd was binnen het katholieke volksdeel in Nederland, was de eerste reflex om bovenaan de katholieke zuil te beginnen: het ons-kent-ons-wereldje van politici, bestuurders en geestelijken.³³ Op papier niet verkeerd, maar ook niet de beste manier om de derde categorie van natuurbeschermers te mobiliseren: de gewone mensen, dus de natuurbescherming van onderop. Na 1948 brokkelde het grote propaganda-apparaat langzaam af. De subsidie door de ANWB stopte, en veel lokale comités sliepen in bij gebrek aan lokale verankering.³⁴

Toch leverde die nationale beweging voor de ‘verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte’ twee belangrijke bijdragen, die in Limburg wortel zouden schieten. De eerste bijdrage kwam van de Limburger Jan van Eijk, die op 1 september 1947 in dienst kwam van de Contact-Commissie. Zijn contract als ‘assistent-natuurbeschermingspropagandist’ liep af per 1 januari 1949, maar zijn activiteiten waren toch veelbelovend, juist met het oog op de verbondenheid met de lokale civil society. Van Eijk sprak met vertegenwoordigers van de R.K. Onderwijzersbond in het bisdom Roermond en met pater Benno van Beers, voormalig uitgever van het katholieke jeugdtijdschrift *De zwerfer in Gods vrije natuur*. Hij ging langs bij zomerkampen van de Katholieke Verkenners om daar ‘s avonds aan het kampvuur met jongeren, jeugdleiders en geestelijken over natuurbescherming te praten – stuk voor stuk goede ideeën om in het katholieke Limburg van die tijd iets te bereiken voor de natuurbeschermingsgedachte.³⁵

32 IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 254: Emy Odé en Victor Westhoff, ‘Werkgroep tot verbreiding der natuurbeschermingsgedachte’, 8 October 1945; H.W. de Vroome, ‘Richtlijnen ten dienste van de locale commissies’, Augustus 1946. IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 274: H.W. de Vroome, ‘Verbreiding der natuurbeschermingsgedachte onder de plattelandsbevolking’, 1946.

33 Zie K. Mennen, ‘Gezocht: katholiek met hart voor natuurschoon. De natuurbeschermingsbeweging in Nederland en het katholieke volksdeel’, *Trajecta* 31 (2022) 527-553.

34 Zie onder andere IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 255: Bram Cnoop Koopmans en Wim Meijer, ‘Ter voorbereiding van de komende vergadering der werkgroep’, November 1947.

35 IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 255: J. van Eijk, ‘Werkzaamheden Natuurbeschermingspropagandist in de periode 1 Maart - 30 April, 1948’. IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 11: Brief Gorter aan M. v.d. Goes van Naters, 18 Augustus 1948.

Een tweede ‘blijvertje’ was de Bond van Natuurbeschermingswachten. Die Bond ging terug op een initiatief uit 1939 van Johan van Burkom, voorzitter van de NNV. Lokale afdelingen van de NNV of van de Vogelbescherming waren overal in Nederland actief om vogelbroedgebieden of beschermde natuurgebieden te bewaken. Vrijwilligers losten elkaar af om een oogje in het zeil te houden en te controleren dat bezoekers de vogels niet verstoorde en zich hielden aan de wet: dus geen eieren roofden of beschermde planten plukten. De Bond van Natuurbeschermingswachten (onder die naam vanaf 1948) was een robuuste organisatie, met honderden leden, verdeeld over tientallen lokale afdelingen, en een kantoor in Den Haag.³⁶ De Bond stond los van de Contact-Commissie, maar de Werkgroep voor de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte zag natuurlijk meteen mogelijkheden.³⁷ Deze lokale organisaties waren wel het perfecte orgaan om ook in kleine dorpen en steden aandacht te vragen voor natuurschoon en natuurbescherming. In de loop van de jaren vijftig begon het takenpakket van de Bond van Natuurbeschermingswachten te verschuiven. Veel ‘wachters’ wilden minder bezig zijn met controle en meer met voorlichting en educatie. In 1960 leidde dat tot de oprichting van de nieuwe vereniging Instituut voor Natuurbeschermingseducatie (IVN).³⁸ De natuurgidsen van IVN verzorgen vandaag de dag nog steeds belangrijke praktische propaganda voor de natuurbeschermingsgedachte in Nederland.

Het werk en de leden van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg

Bij de oprichting van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg kwamen de *bottom-up*- en *top-down*-benaderingen van natuurbescherming op een fascinerende manier bij elkaar. Het initiatief kwam van bovenaf, van Van Eijk bij de landelijke Werkgroep voor de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte. Die vroeg in september 1947 aan Kofman van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg of hij hem het adres van Michaël Albertus Bruna kon geven. Bruna was leraar biologie aan het Sint Claracollege in Heerlen en schreef regelmatig stukjes over natuurschoon in het *Limburgsch Dagblad*. Misschien wilde hij wel het voortouw nemen voor een loka-

36 M. B., ‘Groeierende belangstelling voor het mooie werk der Natuurwacht in Limburg’, *Limburgsch Dagblad*, 17 augustus 1950, 4; M. Coesèl, J. Schaminée en L. van Duuren, *De natuur als bondgenoot. De wereld van Heimans en Thijssse in historisch perspectief* (Zeist 2007) 240.

37 IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 255: H.P. Gorter, Nota ‘De verbreiding der natuurbeschermingsgedachte en de taak der Contact-Commissie daarbij’, Januari 1948, 6. IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 256: Notulen 13 November 1948, 3-4.

38 Coesèl, Schaminée en Van Duuren, *De natuur als bondgenoot*, 240.

le commissie in Heerlen voor de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte?³⁹ Bruna werd uiteindelijk de secretaris van dit lokale Comité voor Natuurbescherming Oude Mijnstreek; voorzitter werd Johan van Banning, de burgemeester van Schaesberg.⁴⁰

Op 5 maart 1948 was Van Eijk zelf in Heerlen en sprak daar met Bruna over de geplande activiteiten van het nieuwe Comité. Daarbij werd ook het idee geopperd om ‘enkele Natuurwachten op te richten’ voor de bescherming van ‘enkele terreinen met zeldzame wilde planten (vooral orchideeën) die gevaar lopen te verdwijnen’.⁴¹ Het is niet meer na te gaan wie van beiden met dit idee kwam, maar voor de natuurbeschermingsbeweging in Limburg was het een radicaal nieuw initiatief. Tot 1948 was de bescherming van wilde orchideeën bij uitstek een *top-down*-aangelegenheid geweest: (amateur-)naturalisten uit de bovenlaag van de samenleving drongen bij gemeentebesturen aan op plukverboden. Deze benadering van natuurbescherming past perfect bij de politieke cultuur van het katholieke Limburg in die tijd: conservatief, gezagsgetrouw, gebaseerd op vertrouwen in de heersende elite die het toch wel beter wist, zonder inspraak van de ‘gewone’ Limburgers. Het idee van Natuurwachten is echter sterk *bottom-up* getint: lokale activisten die aan de slag gaan om de orchideeën te beschermen, wel in nauwe samenwerking met, maar niet aangestuurd door politie of gemeentebesturen.

In de volgende weken zocht Bruna medestanders. Bruna vertelde later dat hij met het idee van een ‘Natuurwacht’ als eerste Jos van Loo benaderde, de hortulanus van de botanische tuin van Terwinselen, die enthousiast reageerde op het idee om de orchideeën in de bloeitijd te bewaken.⁴² Om welke belangrijke orchideeënterreinen ging het dan? Volgens Bruna: ‘We hadden gedacht te bewaken de mooiste stukjes van Gerendal, & dan die bekende gymnadenia-helling bij Kunrade (gem. Voerendaal). In Gerendal heb ik zelf vorig jaar kunnen constateren hoe urgent dit alles is!’⁴³ Met de gymnadenia-helling werd waarschijnlijk de Kunderberg bedoeld, groeiplaats van de grote muggenorchi (*Gymnadenia conopsea*). H.L. Collin uit Heerlen kreeg de dagelijkse leiding van de nieuwe Natuurbeschermingswacht. Het werk begon als proef. Vanaf hemelvaartsdag, 6 mei 1948, verzorgden veertien Natuurwachters bij toerbeurt de bewaking van de orchideeënterreinen. De burgemeester en de eigenaren van de terreinen reageerden positief en steunden het initiatief, en het Natuurhistorisch Genootschap en Het Limburgsch Landschap gaven subsidie voor de onkosten.⁴⁴

39 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: Brief Van Eijk aan Kofman, 15 September 1947.

40 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: Brief M.A. Bruna, 23-3-’48.

41 IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 255: Van Eijk, ‘Werkzaamheden Maart-April 1948’, 1.

42 M.A. Bruna, ‘Afscheid van een hortulanus’, *Natuurhistorisch Maandblad* 56 (1967) 6-7, aldaar 6.

43 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: Brief Bruna, 23-3-’48.

44 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 11: Brief Bruna aan Kofman, 13-5-’48. M. Bruna,

Afb. 8: De grote muggenorchis (*Gymnadenia conopsea*) op de Kunderberg [Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Foto: Olaf Op den Kamp]

Een artikel in het *Limburgsch Dagblad* gaf een beeld van het werk van de Natuurbeschermingswacht. Bruna had zich keurig geïdentificeerd met Natuurwacht-penning en legitimatiebewijs en de journalist aangeboden om hem de mooiste orchideeën te laten zien. Tijdens de tocht passeerden een bekende bloemenverkooper en een groepje leden van de socialistische Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), die handenvol lelietjes-van-dalen hadden geplukt om ze op de markt in Valkenburg te verkopen, maar van de orchideeën waren zij afgebleven. Er waren blijkbaar ook overtreders: 'twee meiskes, die te rapvoetig waren om snel genoeg door de natuurwachters benaderd te worden, gooiden in hun vlucht een handvol orchideeën weg'.⁴⁵ Maar in de meeste gevallen hoefde de 'boswachter van de bloemen' niet in te grijpen. Het publiek bleek van goede wil: veel mensen wisten gewoon nog niet

⁴⁵ 'Werkzaamheden van de Natuurwacht over het eerste halfjaar 1948', *Natuurhistorisch Maandblad* 37 (1948) 53-54.

⁴⁶ 'Limburgse natuurwachters', 8 mei 1948.

van de plukverordening, maar wilden zich er best aan houden. Er werd wel iets geplukt, maar eind mei 1948 stonden nog honderden orchideeën in het Gerendal in bloei – belangrijk, want ze konden daarmee zaad vormen voor volgende jaren.⁴⁶ Ook de volgende jaren werd regelmatig benadrukt dat de natuurwachters vooral 'opvoedend (corrigerend)' en 'tactisch' moesten optreden, maar niet als een soort 'hulpagent'. Door het geven van voorlichting en waarschuwingen moest het publiek ertoe worden bewogen om vernielingen in de natuur achterwege te laten.⁴⁷

Wie waren de leden van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg? In welke van de drie categorieën natuurbeschermingsorganisaties in dit artikel valt de Natuurbeschermingswacht, gelet op het profiel en de sociale klasse van de leden? De Natuurbeschermingswacht viel vanaf 1950 onder een eigen stichting. De veertien leden van de Stichtingsraad behoorden grotendeels tot de elite in de regio: burgemeester Van Banning, de botanicus Van Loo, de directeur van de Gemeentewerken van Heerlen, Dijkstra van het Geologisch Bureau... maar daarnaast ook enkele leraren, zoals Bruna zelf, en leiders van de Katholieke Verkenner.⁴⁸ Bovendien vormde die Stichtingsraad de 'harde kern'. Daaromheen was er een schil van meer dan honderd actieve vrijwilligers, die bij toerbeurt de orchideeënhelmen bewaakten. De groep in Zuidoost-Limburg was in 1952 een van de grootste Natuurbeschermingswachten van Nederland.⁴⁹ Toch geven die cijfers enigszins een vertekend beeld. Van de meer dan 160 mensen, die volgens de officiële lijst in 1956 lid waren van de Natuurbeschermingswacht, waren er ook die nooit kwamen opdagen of hun contributie niet betaalden. Toen het bestuur deze leden van de lijst begon te schrappen, bleven er in januari 1961 slechts tachtig leden over.⁵⁰ Maar dan nog: wie waren al die mensen?

Volgens Bruna's eerste verslag uit 1948 waren er veertien natuurwachters, waarvan twaalf uit Heerlen, twee uit Maastricht, één uit Voerendaal en één uit Terwinselen (de rekensom klopt niet).⁵¹ De eerste officiële ledenlijst uit 1949 telt 49 personen; 22 met de woonplaats Heerlen, zes uit Maastricht en zes uit Voerendaal.⁵² Bruna liet optekenen dat 'zelfs (!) twee boeren' zich 'geheel vrijwillig' voor

⁴⁶ B., 'Groeïende belangstelling'; M. Bruna, 'Wat doen de Natuurwachters? Orchideeënbescherming in Zuid Limburg', *De Zwerfer in Gods vrije natuur* 11 (1951) 76-79; *idem*, 'Werkzaamheden van de Natuurwacht'.

⁴⁷ Citaten in: 'Instructie voor de natuurwachter', *Marjolein* (voorjaar 1956) 2-5, aldaar 2, 1.

⁴⁸ 'Stichtingsraad', *Marjolein* 2 (1950) 2.

⁴⁹ 'Natuurbeschermingswacht speelt onmisbare rol', *Limburgsch Dagblad*, 23 december 1952, 3; M. B., 'Kroniek', *Marjolein* 2 (1950) 3-4.

⁵⁰ H. ten Brinke en O. Op den Kamp, 50 jaar *De Hut*, speciale uitgave *Marjolein* 62 (2000) 50-51.

⁵¹ HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: M. Bruna, 'Comité Natuurbescherming Oude Mijnstreek. Verslag der actie van de Natuurwacht over eerste halfjaar 1948', 30 juni 1948.

⁵² 'Lijst van natuurwachters', *Marjolein* 1 (1949) 7-8.

de wacht opgaven.⁵³ Dat wijst erop dat hij dat niet verwachtte, maar dat de Natuurbeschermingswacht ook bij sommige 'gewone mensen', vooral omwonenden, weerklink vond. Volgens een krantenartikel uit 1951 had de Natuurbeschermingswacht 'haar leden uit alle lagen der bevolking gerekruteerd. Er zijn tandartsen, doktoren, biologen, geologen en leraren bij aangesloten, doch evenveel arbeiders, mijnwerkers, kleine beambten en boeren'.⁵⁴ Het is moeilijk om dat te controleren aan de hand van die eerste ledenlijst uit 1949: bij de 49 actieve natuurwachters zaten zeker vijf biologielectoren, een huisarts en een tandarts, maar van de meeste leden van de Natuurbeschermingswacht is het beroep niet meer te achterhalen.

Afb. 9: De Berghofweide in de buurt van Wijlre, tegenwoordig. Rechts de wachtthut [Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Foto: Olaf Op den Kamp]

Datzelfde probleem bestaat voor de verschillende leeftijdsgroepen in de Natuurbeschermingswacht. Sprak dit initiatief van onderop ook de jongere generatie aan? Het jongste lid dat op de ledenlijst van 1949 met zekerheid kan worden vastgesteld, was Werner Felder uit Vijlen, arbeider bij de Sphinx in Maastricht, die in dat

53 'Limburgse Landschapsdag in Gennep. Voorzitter v. Sonsbeeck neemt afscheid van Limb. Landschap', *Limburgsch Dagblad*, 5 juli 1948, 3.

54 'Zeldzame orchideeën'. Zie ook 'Natuurbeschermingswacht speelt onmisbare rol'.

jaar 19 werd en zich via zelfstudie verdiepte in de geologie.⁵⁵ Voor Natuurwachters gold de eis dat ze meerderjarig (boven de 18) moesten zijn.⁵⁶ Uit een tweetal andere voorbeelden blijkt dat sommige jongeren zich al op die jonge leeftijd bij de Natuurbeschermingswacht aansloten. J. Janssen uit Heerlerheide meldde zich in 1950 aan, maar later werd gemeld dat hij midden 1952 in militaire dienst ging. Waarschijnlijk was hij in 1950 dus pas net achttien geworden en zat hij nog op school.⁵⁷ In 1956 meldde een jongen uit Vaals zich met zijn vader aan voor de Natuurbeschermingswacht, hoewel hij in dat jaar pas zestien werd. Het viel de natuurwachtleider op bij het bekijken van de pasfoto; er werd besloten om de lidmaatschapskaart achter te houden tot de jongen achttien was geworden.⁵⁸ Veel vergaderingen van de Natuurbeschermingswacht vonden plaats in de biologielokalen van middelbare scholen in Heerlen. Het lijkt erop dat veel scholieren die op de HBS of het gymnasium biologie kregen, door hun leraren of door betrokken scoutingleiders bij de Natuurbeschermingswacht werden gehaald, of dat betrokken ouders zich samen met hun kinderen aanmeldden. Naast deze jongeren was er in 1961 sprake van 'oudere gepensioneerden', die de lange fietstocht naar de orchideeënterreinen in de gemeenten Valkenburg of Wijlre fysiek niet meer konden opbrengen.⁵⁹ De meeste Natuurwachters op de lijst van 1949, voor zover na te gaan, waren echter tussen de 30 en 50 jaar: volwassen mannen (en één vrouw), maar duidelijk jonger dan de heren die in de Stichtingsraad of bij het Natuurhistorisch Genootschap de dienst uitmaakten.

Kijkend naar het spanningsveld tussen *top-down* en *bottom-up* benaderingen van natuurbescherming was de Natuurbeschermingswacht achteraf een briljante greep. Het Comité voor Natuurbescherming Oude Mijnstreek was de lokale tegenhanger van de landelijke Werkgroep voor de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte, maar de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg werd een succes dankzij de inzet van lokale activisten. Het werk van de Natuurbeschermingswacht gaf lokale natuurliefhebbers en jongeren meteen iets te doen. In plaats van passief te luisteren naar presentaties over natuur en natuurbehoud, moesten ze actief naar buiten gaan: de terreinen bewaken, bezoekers informeren en controleren, en zelf iets leren over orchideeën. Bovendien viel de actie wonderwel samen met de

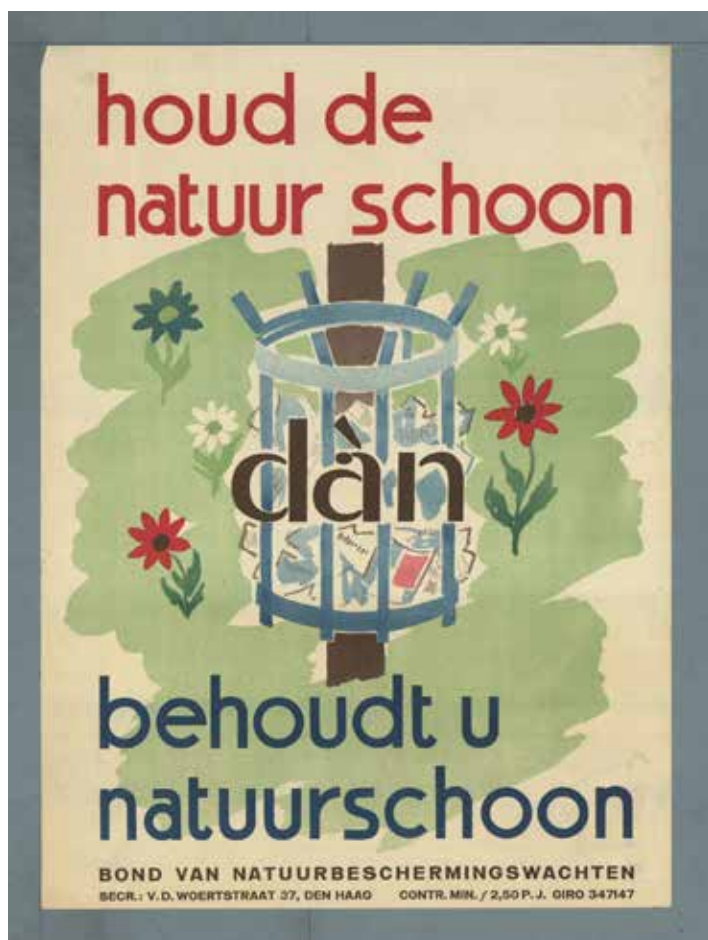
55 'Lijst van natuurwachters', 7.

56 'Instructie voor de natuurwachter', 1.

57 'Nieuwe natuurwachters', *Marjolein* 2 (1950) 10. HCL-Heerlen, Archief Gemeentebestuur Wylre, inv. nr. 1085: Brief L. Grégoire aan Burgemeester en Wethouders der Gemeente Wylre, 17 December 1953. Het adres komt overeen.

58 Ten Brinke en Op den Kamp, 50 jaar *De Hut*, 48.

59 *Ibidem*, 40.

Afb. 10: De poster die werd gebruikt bij de grote actie van de Natuurbeschermingswachten in 1951 [Collectie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. CSD BG D67/575]

top-down actie bij de gemeentebesturen. Vanaf mei 1948 was het plukken van wilde orchideeën niet alleen ongewenst, er stond in elf Zuid-Limburgse gemeenten ook een boete op. Natuurbescherming van bovenaf en van onderop botsten niet met elkaar, maar liepen parallel en vulden elkaar aan.

In de volgende jaren combineerde de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg de bewaking van de orchideeënweiden en de handhaving van het plukverbod met acties om het bredere publiek te bereiken. Van 15 tot 23 oktober 1949 organiseerde de Natuurbeschermingswacht een tentoonstelling met de titel 'Natuur en Landschap' in het raadhuis van Heerlen. De tentoonstelling kreeg veel meer toeloop dan verwacht. Schoolkinderen kwamen in klassenverband, maar ook

op eigen gelegenheid naar de tentoonstelling. Er vonden wat ongelukjes plaats – zo ontsnapte een boomkikker tot twee keer toe uit zijn verblijf – maar dat deed geen afbreuk aan het succes. Er werden maar liefst 10.000 bezoekers geteld. Het evenement leverde de Natuurbeschermingswacht een batig saldo van 1500 gulden op.⁶⁰ De organisatie kon daardoor voor het eerst investeren in haar nieuwe activiteiten. Met steun van Staatsbosbeheer werd de wachthut bij de Berghofweide in Wijlre opgeknapt. De hut stond midden in een weiland vol harlekijnorchideeën (*Orchis morio*) en deed vanaf eind 1950 dienst als 'commando-post' en overnachtingsplek voor de natuurwachten.⁶¹

In mei 1951 zette de Natuurbeschermingswacht de schouders onder een actieweek op Zuid-Limburgse scholen, in samenwerking met Het Limburgsch Landschap en de Limburgse VVV's. De landelijke natuurbeschermingsorganisaties zorgden voor een pakkend affiche: 'Houd de natuur schoon, dan behoudt u natuurschoon'. Onder dat motto werd toeristen en schoolkinderen op het hart gedrukt om geen afval in de natuur achter te laten. De actie werd vergezeld door affiches, een perscampagne en een prijsvraag voor de kinderen.⁶² Om het plaatje compleet te maken, moet hier nog vermeld worden dat in de loop van de jaren vijftig ook aparte Natuurwachten of lokale afdelingen in Valkenburg, Voerendaal, Brunssum en Meerssen ontstonden. Vanaf Pasen 1949 nam de Natuurbeschermingswacht Valkenburg de bewaking van de orchideeënterreinen in het Gerendal over.⁶³

De leden van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg waren allemaal meerderjarig, en dat past zeker bij het profiel van hun werkzaamheden. De Natuurwachten fietsten op eigen houtje naar Valkenburg om op hun vrije dag de orchideeën van het Gerendal te bewaken en moesten de nodige botanische kennis meebrengen. Voor het doel van de 'verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte' was het echter raadzaam om ook jongere kinderen in de regio te betrekken. Daarom kwam het in de jaren vijftig tot de oprichting van zogenaamde 'Jeugd natuurwachten'. Dat was in feite iets heel anders: het doel van de Jeugd natuurwacht was 'de jeugd meer liefde en eerbied bij te brengen voor alles wat leeft en groeit in de natuur'.⁶⁴ Dat nogal schoolse en paternalistische top-down idee werd enthousiast

60 'Behalve veel succes heeft de organisatie ook haar zorgen', *Limburgsch Dagblad*, 22 oktober 1949, 9; 'Natuurwachten kregen tienduizend gasten', *Gazet van Limburg*, 24 oktober 1949, 5; 'Zeldzame orchideeën'.

61 'Zeldzame orchideeën'; B. 'Onze Wachthut', *Marjolein* 3 (oktober 1950) 4-5; Het Bestuur, 'Reglement wachthut', *Marjolein* 3 (oktober 1950) 6.

62 'Houdt de natuur schoon!', *Limburgsch Dagblad*, 9 maart 1951, 2; 'Houdt de natuur schoon, dan behoudt U natuurschoon', *Gazet van Limburg*, 9 mei 1951; 'Prijzen voor platen over de natuur', *Limburgsch Dagblad*, 15 juni 1951; M. Bruna, 'Houdt de natuur schoon!', *Natuurhistorisch Maandblad* 40 (1951) 51.

63 'Verslag over het eerste halfjaar 1949', *Marjolein* 1 (1949) 3-4, aldaar 4.

64 'Een Jeugd natuurwacht', *Limburgsch Dagblad*, 8 juli 1955, 9; 'Jeugd natuurwacht', *Gazet van Limburg*, 24 september 1955; 'Jeugd natuurwacht', *Limburgsch Dagblad*, 26 september 1955, 7.

opgepikt door schooldirecteuren en de politie, en de gemeente Heerlen gaf ruimhartig financiële en logistieke ondersteuning.⁶⁵ De doelgroep van dit project waren kinderen van de lagere scholen en de lagere klassen van mulo, nijverheids- en huishoudscholen. Tijdens een drietal bijeenkomsten op 21 december 1955 werden niet minder dan 2125 kinderen door een gemeenteambtenaar 'geïnstalleerd' als jeugdnatuurwachter.⁶⁶

Afb. 11: De bruinkoolgroeve van de firma Bergerode op de Brunsummerheide [Met dank aan de Heemkundevereniging MijnBrunssum]

Toen de jeugdnatuurwachters er eenmaal waren, kwam de vraag wat ze concreet moesten doen? In de eerste winter kwam er een actie voor de vogels, want die waren als gevolg van de strenge vorst de hongerdood nabij. Een ander idee: kon een groep jeugdnatuurwachters geen plantsoen 'adopter' en het voortaan meehelpen onderhouden? De kinderen plantten bomen onder begeleiding van volwassenen of keken naar een natuurfilm, met een traktatie na.⁶⁷ Pedagogisch gezien

⁶⁵ 'Een Jeugdnatuurwacht'.

⁶⁶ 'Jeugdnatuurwacht geïnstalleerd', *De Nieuwe Limburger*, 22 december 1955, 11; '2125 jeugdnatuurwachters geïnstalleerd', *Limburgsch Dagblad*, 22 december 1955.

⁶⁷ 'Heerlen. Mobilisatie van Jeugdnatuurwacht gevraagd', *Limburgsch Dagblad*, 24 februari 1956, 9; 'Jeugdnatuurwacht vergaderde', *Limburgsch Dagblad*, 15 november 1956, 9; 'Jeugdnatuurwacht', *De Nieuwe Limburger*, 19 november 1956; 'Jeugdnatuurwachten werden geïnstalleerd', *De Nieuwe Limburger*, 7 maart 1966.

was dat absoluut waardevol als natuurbeschermingseducatie, maar het doet sterk denken aan de oncreatieve top-down methoden van de landelijke Werkgroep voor de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte. Met natuurbescherming van onderop had het weinig te maken. Het werk van de jeugdnatuurwachters, die vanaf 1974 door het leven gingen als 'Natuurverkenner', stond dan ook haaks op dat van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg.

Afb. 12: De Brunsummerheide als recreatiegebied in de jaren vijftig [Met dank aan de Heemkundevereniging MijnBrunssum]

Er bestond een spanning tussen de bewaking van de kwetsbare orchideeënterreinen en het doel van de 'verbreiding der natuurbeschermingsgedachte'. Het bestuur van de Natuurbeschermingswacht besloot in 1949 om géén excursies of activiteiten in de natuur voor een breder publiek te organiseren; dat was meer iets voor het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg.⁶⁸ De landelijke Bond van Natuurbeschermingswachten besloot in 1960 om juist wel die stap te zetten naar natuurbeschermingseducatie, maar de Stichting Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg besloot daarop om uit de nieuwe vereniging IVN te stappen. De voornaamste reden daarvoor was dat de kernactiviteiten van het IVN, het optreden als natuurgidsen en het organiseren van excursies voor een breder publiek, gevaar konden

⁶⁸ 'Een woord tot onze contribuerende leden', *Marjolein* 1 (1949) 4-6, aldaar 5.

opleveren voor de kwetsbare terreinen, die de Natuurbeschermingswacht juist zo zorgvuldig bewaakte. De Stichting Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg bleef dus zelfstandig. In 1961 richtten actieve (voormalige) Natuurwachters aparte IVN-afdelingen op in Heerlen en in Wijlre-Gulpen. Veel mensen bleven overigens lid van beide organisaties.⁶⁹ Sindsdien opereren IVN en de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg parallel aan elkaar. Het bleek niet meer haalbaar om beide initiatieven van onderop, natuurbeschermingseducatie en de bewaking van orchideeënterreinen, in één organisatie te verenigen.

Waarom Heerlen?

Waarom kwam de Natuurbeschermingswacht er specifiek in Heerlen? Om die vraag te beantwoorden moet breder worden gekeken dan naar alleen het spanningsveld tussen de landelijke impuls van de Contact-Commissie en de lokale activiteit van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg. In Heerlen bleef de Natuurbeschermingswacht bestaan en breidde ze haar activiteiten in de jaren vijftig zelfs nog uit, terwijl de directe betrokkenheid van de Contact-Commissie was weggefallen en veel andere Natuurbeschermingswachten in Nederland er juist mee ophielden. Om dat te verklaren komt de theorie van de 'groene Kuznets-curve' goed van pas. Jan Luiten van Zanden heeft dit concept met succes toegepast op het verband tussen economische groei, de opkomst van de welvaartsstaat in de tweede helft van de twintigste eeuw, en de belangstelling voor natuur en milieu.⁷⁰ Kort samengevat beschrijft de 'groene Kuznets-curve' dat bij toegenomen welvaart de belangstelling stijgt voor 'luxeproducten' zoals natuurschoon of een schoon milieu. Vandaar de spectaculaire toename van het ledental van Natuurmonumenten in de jaren zeventig, terwijl de grootste bedreigingen van natuur en milieu in feite een generatie eerder plaatsvonden.⁷¹ Hoe past dat verhaal van de 'groene Kuznets-curve' bij de lokale context van Zuid-Limburg?

De Oostelijke Mijnstreek was in 1948 een zwaar verstedelijkt en industrieel gebied, een 'industriewoestijn, zonder natuurruimte voor recreatie en studie'.⁷² Voor natuurbescherming was er weinig te halen. De leiders van de natuurbeschermingsbeweging vonden al in 1932 dat het dal van de Geleenbeek extreem

69 Ten Brinke en Op den Kamp, 50 jaar De Hut, 38-42.

70 J.L. van Zanden, 'De markt voor natuur en milieu', *Economisch-Statistische Berichten* 83 (1998) 212.

71 *Idem*, 'De veranderende relatie tussen mens en natuur', in: *idem* en S.W. Verstegen (ed.), *Groene geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1993) 179-208.

72 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: Brief Natuurhistorisch Genootschap in Limburg aan de President van de Rijksdienst voor het Nationale Plan, 1.11.1945.

verknoeid was door bebouwing en mijnbouwactiviteiten. Het water van de Geleenbeek was door mijnslib en rioolwater veranderd in een 'zwarte inktmassa'. De natuurbeschermers konden zich dan ook maar beter concentreren op de rest van Zuid-Limburg.⁷³

Tegelijkertijd was de Oostelijke Mijnstreek een welvarende regio. De steenkoolmijnen hadden een enorme welvaart gebracht; rond 1950 was Heerlen een van de rijkste steden van Nederland. Het verhaal van de 'groene Kuznets-curve' gaat hier dus zeker op. De ambtenaren en leraren die leiding gaven aan de Natuurbeschermingswacht, woonden en werkten in een grijze stedelijke omgeving, maar hadden de luxe en financiële ruimte om zich druk te maken om natuur, milieu en zeldzame orchideeën.

Aan de andere kant was die welvaart niet voor iedereen weggelegd. De arbeiders van de mijnwerkerskolonie in Brunssum, Hoensbroek en Heerlerheide kwamen uit een totaal ander milieu dan de directieleden en ingenieurs van de Staatsmijnen, die in het centrum van Heerlen woonden en wier kinderen naar het gymnasium of de HBS gingen. Er gaapte een grote sociale kloof tussen deze jongeren en de 'gewone' mensen in Limburg. Intussen werd er wel over de mijnwerkers en hun gezinnen gesproken. De natuurbeschermers maakten zich juist druk om het natuurschoon in de mijnstreek omdat er zo weinig 'natuurruimte' was. Het Limburgsch Landschap sprak zich bijvoorbeeld in 1943 en nogmaals in 1945 uit tegen plannen om een bruinkoolveld op de Brunssummerheide af te graven. Volgens Willem Jongmans van Het Limburgsch Landschap waren deze plannen 'zeer te betreuren, vooral omdat de Brunssumsche heide voor de voor een zeer groot deel uit mijnwerkers bestaande bevolking der omgeving vrijwel het eenige recreatieoord is, waar zij zich kunnen vermijden in een mooie en belangrijke natuur'.⁷⁴ Het gemeentebestuur van Brunssum sloot zich in oktober 1945 bij die redenering aan: het natuurschoon van de Brunssummerheide verdiende bescherming, juist omdat het een van de laatst overgebleven recreatiegelegenheden voor de mijnwerkersbevolking was. In 1952 dacht het gemeentebestuur zelfs nog verder vooruit, naar een toekomst waarin de Staatsmijn Hendrik was uitgeput en zou sluiten. In dat geval moest Brunssum wel een aantrekkelijke woongemeente blijven en kon het 'vreemdelingenbezoek aan bos en hei' een nieuwe bron van inkomsten worden.⁷⁵

73 Stadsarchief Amsterdam, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2416: Van Tienhoven, 'Provinciale stichtingen', 41. 'Het stuwbekken. Op de Geul, te Geulle of op de Geleen?', *Limburgsch Dagblad*, 7 maart 1932; Jac. P. Thijsse, 'Ons Zuid-Limburg', *De Groene Amsterdammer*, 13 februari 1932.

74 HCL Heerlen, Archief Gemeentebestuur Brunssum, inv.nr. 4790: Afschrift, Brief W.J. Jongmans aan de Burgemeester der Gemeente Brunssum, 3 October 1945; Brief Dagelijksch bestuur der stichting 'Het Limburgsch Landschap' aan de Burgemeester der gemeente Brunssum, 3 Mei 1943.

75 HCL Heerlen, Archief Gemeentebestuur Brunssum, inv.nr. 4790: Burgemeester en Wethouders van

Het contrast met Maastricht is veelzeggend. Hier besloot het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg op 4 november 1953 juist om niet over te gaan tot de oprichting van een Natuurbeschermingswacht. Van Burkom was persoonlijk naar Maastricht gekomen om te pleiten voor de oprichting van een Natuurbeschermingswacht, maar de vergadering van het Natuurhistorisch Genootschap zag er niets in en stemde in meerderheid tegen.⁷⁶ Hoe is dit verschil tussen Heerlen en Maastricht te verklaren? Het volgende is een hypothese: anders dan de arbeiders in Maastricht werkten de koempels van de Oostelijke Mijnstreek de hele dag honderden meters onder de grond. Logisch dat de directeuren van de Staatsmijnen en de Oranje-Nassaumijnen het belangrijk vonden dat hun werknemers op hun vrije dag konden genieten van frisse lucht, zon en recreatie in de vrije natuur. Ze zorgden voor stadsparken en investeerden in goede huisvesting. Dat de gemeente Brunssum zich inzette voor een 'luxeprobleem' als het behoud van de Brunssummerheide, in 1945 nog erg ongebruikelijk, had alles te maken met het belang van het natuurgebied als recreatiegebied voor de mijnwerkersbevolking. In Maastricht was dat anders: met de Sint-Pietersberg en de bossen en hellingen aan de oostkant van het Maasdal was daar nog aardig wat natuur te vinden. Het behoud van natuurschoon werd daarom minder dringend gevonden.

Een belangrijk voordeel voor de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg: de orchideeënweiden vertegenwoordigden geen grote economische waarde. De natuurbeschermers stonden in de buurt van Valkenburg niet tegenover boeren of projectontwikkelaars met dollartekens in hun ogen. De landeigenaren vonden het best dat de natuurwachters een oogje in het zeil hielden, en hadden ook geen bezwaar tegen de eerste aankopen van Natuurmonumenten in het gebied.⁷⁷ Er was geen industrie of mijnbouw van betekenis, die de bestemming van het gebied wilde veranderen. Integendeel, de orchideeën waren zelf een toeristische trekpleister: Valkenburg had een direct economisch belang bij het voortbestaan van deze attractie.

Daarom kwam de natuurbeschermingsbeweging in 1957 in actie tegen de plannen voor een autoweg van Maastricht naar Heerlen. De nieuwe weg zou volgens de plannen dwars door het kwetsbare Gerendal lopen. Het Limburgsch Landschap sloeg alarm en vroeg hulp aan de landelijke Contact-Commissie.⁷⁸ Op

Brunssum, 'Overzicht van de bezwaren tegen de exploitatie van de bruinkool', 26 Februari 1952, 4; Brief Burgemeester en Wethouders van Brunssum aan de President van den Rijksdienst voor het Nationale Plan, 15 October 1945.

76 'Verslagen van de maandvergaderingen', *Natuurhistorisch Maandblad* 42 (1953) 105-107, aldaar 106.

77 Purmer, *Het landschap bewaard*, 293-301.

78 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2409: Brief Gorter aan het Bestuur van Het Limb. Landschap, 3 October 1957; Brief Het Limb. Landschap aan Natuurmonumenten, 17 December 1956.

28 oktober 1957 vond in Valkenburg een persconferentie plaats om de kwestie onder de aandacht te brengen. Er waren sprekers bij van Het Limburgsch Landschap, Natuurmonumenten en de Contact-Commissie. Ook de burgemeester van Valkenburg-Houthem nam het woord. Als dat nieuwe stukje autosnelweg er al moest komen, moest de weg dan per se door het Gerendal lopen, of was ook een ander tracé mogelijk? Burgemeester Frans Breekpot wees op het belang van de recreatie: elke zomer bezochten 20.000 mensen de gemeente, en het Gerendal was een van de belangrijkste trekpleisters. De persconferentie zorgde voor landelijke publiciteit, en er werden zelfs Kamervragen over de zaak gesteld. Ten slotte koos Rijkswaterstaat voor een ander tracé. De autoweg, tegenwoordig de A79, kwam op het plateau ten noorden van Valkenburg.⁷⁹

Conclusie

Wat vertelt dit verhaal ons over de sociale geschiedenis van natuur en landschap in Limburg? Hoe verhield de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg zich tot het spanningsveld tussen *top-down* en *bottom-up* benaderingen van natuurbescherming? Uiteindelijk ging het immers nog steeds om leraren (in die tijd nog lokale notabelen), gestudeerde biologen en scholieren op gymnasium of HBS – ongetwijfeld voor een groot deel kinderen van hogere ambtenaren of leidinggevenden in het mijnbedrijf. Als deze mensen vanuit Heerlen naar Valkenburg of Voerendaal reisden om daar orchideeënweiden te bewaken, was dat dan niet óók *top-down*, het van bovenaf opleggen van beschermende maatregelen? We kunnen het de boeren en toeristen in de buurt van Valkenburg niet meer vragen, maar ik vermoed dat het meevalt; om twee redenen. In de eerste plaats was de *methode* een andere. De Natuurwachters uit Heerlen schreven geen brieven aan de gemeenteraad en aan Ge-deputeerde Staten met de vraag om het plukverbod van bovenaf te doen naleven door de politie. Nee, ze gingen zelf op pad, in weer en wind, en waren op vrije dagen persoonlijk aanwezig bij de kwetsbare terreinen. Kortom: ze behoorden misschien wel tot de 'betere' sociale klasse, maar ze gedroegen zich niet zo. Ten tweede kenden de natuurwachters de omgeving en spraken ze de lokale taal. Als ze bezoekers persoonlijk aanspraken op het plukverbod, konden ze perfect uitleggen waarom de orchideeën beschermd moesten worden. Beter dan menig natuurwetenschapper uit 'Holland', die misschien een paar vakantiedagen in Valkenburg doorbracht, de

79 'Kostbaar natuurreservaat, het Gerendal, in gevaar', *Limburgsch Dagblad*, 30 oktober 1957, 7; 'Wat onze aandacht had', *Natuur en Landschap* 11 (1957) 59-62, aldaar 60; 'Wat onze aandacht had', *Natuur en Landschap* 12 (1958) 166-172, aldaar 168; Purmer, *Het landschap bewaard*, 301-302.

lokale context niet kende, maar na thuiskomst wel een brief op hoge poten stuurde naar Natuurmonumenten of de burgemeester van de Limburgse gemeente over een aantasting van het natuurschoon.

De Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg was rond 1950 vooral succesvol dankzij het samenspel van de twee mogelijke strategieën om natuur en landschap te beschermen. Rond 1950 bestond er nog niet zo'n scherpe tegenstelling tussen de landelijke natuurbeschermingsorganisaties en lokale *bottom-up* initiatieven. Activisme nam nog niet de vorm aan van demonstraties tegen vervuilende chemische fabrieken of kerncentrales net over de grens; geen mensen die zich vastplakten op een autosnelweg; geen bezetting van een stuk bos om te voorkomen dat het plaats moest maken voor de uitbreiding van een autofabriek. Voor dat soort *grass-roots-activisme* was Limburg rond 1950 nog veel te conservatief en gezagsgetrouw. De lokale natuurbeschermers wachtten braaf tot de lobby van de Contact-Commissie effect had en gemeenten een plukverbod voor orchideeën afkondigden. Pas daarna kwam de Natuurbeschermingswacht in actie.

De gemeentelijke plukverboden en het activisme van onderop in Heerlen kwamen er tegelijkertijd, in de eerste maanden van 1948, en versterkten elkaar. Het plukverbod werd beter bekend gemaakt en gecontroleerd door de natuurwachters, en omgekeerd hadden de natuurwachters vanaf het allereerste moment een stok achter de deur: ze konden waarschuwen dat het plukken van orchideeën strafbaar was. Bovendien kon de Natuurbeschermingswacht omwonenden op ooghoogte aanspreken, informeren en bijdragen aan een stukje bewustwording. Bij deze complementaire *bottom-up* en *top-down* benaderingen van natuurbescherming was er (nog) geen sprake van een gearticuleerde visie op het landschap en haar verschillende gebruikers. Ook de vraag of 'natuurbeschermingseducatie' niet tegenstrijdig was aan de bescherming van de meest kwetsbare soorten, de wilde orchideeën, werd pas enkele jaren later expliciet gesteld. De oprichting van de Natuurbeschermingswacht in 1948 was misschien nog geen *doorbraak* van de natuurbeschermingsgedachte bij de 'gewone' Limburgers, maar wel een belangrijk eerste begin, een basis om op verder te bouwen.

Wim de Jong, Susan Hogervorst en Maurice Paulissen

LEVEN MET HET LANDSCHAP
EEN ORAL HISTORY VAN DE SOCIAAL-
CULTURELE DOORWERKING VAN DE
INDUSTRIËLE EN POSTINDUSTRIËLE
TRANSITIE IN DE LIMBURGSE MIJNSTREEK,
1900-HEDEN

Abstract

This study applies oral history to gain insight into the attribution of meaning to the changing landscape of South Limburg's mining region since 1900. Our main source material consists of dialect recordings from 1965-1977 and interviews conducted within our project *Children of the Colony*. While historiography largely focuses on the 'black to green' transition after the mine closures, we show that already since the beginning of the twentieth century, far-reaching demolition projects often specifically targeted rural heritage. In the mining region administrators prioritised the expanding mining industry and associated housing projects over built and natural heritage in an enduring dynamic of modernisation, strongly focused on what was interpreted as the socio-economic future. Both the dialect conversations and our interviews reveal how ordinary people dealt and deal with these far-reaching landscape developments. Thus, oral history discloses how the constant dynamism in the mining region has evoked varying emotions. Experiences of loss and anger at the demolition of historical heritage and romanticisation of the (urban) landscape of their youth are combined with realism about the inevitability of progress. In addition, and in relation to the history of both urbanised and rural landscapes, oral history allows to nuance platitudes and commonplace stories.

Mensen geven vorm aan het landschap, en het landschap vormt hen.¹ In deze bijdrage vormt de wisselwerking tussen mens en landschap het uitgangspunt. Deze wisselwerking staat centraal in het concept *cultural ecology*, een antropologische benadering die mensen als integraal onderdeel beschouwt van hun omgeving.² Daarbij gaat het onder andere om de manier waarop mensen zich aanpassen aan de veranderende (groene of bebouwde) omgeving, en op hun beurt die omgeving wijzigen naar hun behoeften. Een culturele benadering van de menselijke ecologie richt zich ook op de betekenis die mensen geven aan veranderingen in hun omgeving, die ze deels zelf vormgeven of waarmee ze moeten zien om te gaan.

Dit is zeker in (post)industriële gemeenschappen een belangrijk perspectief. Mensen zijn vaak onderdeel geweest van een kolonisatieproject van de rurale omgeving met een heftige uitwerking op het landschap.³ Hoe veranderde dit

1 Vgl. J. Wylie, *Landscape* (Abingdon 2007); T. Edensor, *Landscape, materiality and heritage. An object biography* (Singapore 2022); M. Paulissen, *Cultural sponges: past and present uses, meanings and legacy of raised bogs in the Low Countries* (Wageningen 2023).

2 M.Q. Sutton en E.N. Anderson, *Introduction to cultural ecology* (Lanham 2014) 2-3.

3 Vgl. N.H.M. Tummers, 'Carboonkolonisatie', *Wonen/TA/BK* nr. 11 (1974) 5-28.

landschap onder invloed van de industrie, en van de de-industrialisering die erop volgde? In dienst van die kolonisatie zijn sociale gemeenschappen gesticht, die niet toevallig ook de naam kolonie dragen (mijnwerkerswijken, elders bijvoorbeeld ook veenkoloniën). De ontwikkeling van die sociaal-politieke ecologie houdt verband met die van het (post)industriële landschap en economie. De vraag is dan hoe mensen reageren op en zelf vormgeven aan sociaal-culturele veranderingen op het niveau van wijk, kerk en school, zeker op het moment dat de-industrialisatie die gemeenschappen op hun kop zet. Hoe interpreteren ze hun eigen leven in het licht van hun gemeenschap en het bredere ecosysteem waarin die is ingebed?

We baseren ons voor deze bijdrage ten eerste op dertig oral history interviews met kinderen en kleinkinderen van Limburgse mijnwerkers die we in 2023 en 2024 hebben afgenomen. Ten tweede analyseren we een selectie van tussen 1965 en 1977 opgenomen 'vrije gesprekken' met overwegend oudere bewoners van de mijnstreek uit de Nederlandse Dialectenbank van het Meertens Instituut.⁴ Op die manier bieden we zicht op de interactie op lange termijn tussen mens en mijnstreek, gedurende de twee grote transitie die dit gebied heeft doorgemaakt: 'van groen naar zwart' (1900-1965) en 'van zwart naar groen' (vanaf 1965). Hoe reflecteren bewoners van de mijnstreek op de rol van het veranderende landschap in hun dagelijks leven destijds en in de vorming van hun identiteit nadien?

We beginnen dit stuk met een korte introductie van oral history als onderzoeksmethode, gevolgd door een beschrijving van de gevolgde aanpak en het gebruikte bronnenmateriaal. Daarbij plaatsen we onze methodiek in het kader van het project *Kinderen van de kolonie* (waarbinnen de door ons afgenomen interviews tot stand zijn gekomen) en van bredere ontwikkelingen in de erfgoedwereld. In het tweede deel van dit artikel richten we de blik op de transitie van groen naar zwart: de periode 1900-1965, gezien vanuit het vertelde perspectief van (oud-)mijnwerkers en andere streekbewoners in dialectopnamen uit de jaren 1965-1977. We geven meer context aan hun reflecties over het landschap aan de hand van heemkundige bronnen. In het derde deel staat de transitie van zwart naar groen centraal, vooral op basis van onze eigen recente interviews met kinderen en kleinkinderen van mijnwerkers. We sluiten af met de belangrijkste bevindingen en suggesties voor verder onderzoek.

⁴ M. van Oostendorp, 'Phonological and phonetic databases at the Meertens Institute', in: J. Durand en G. Kristoffersen ed., *The Oxford handbook of corpus phonology* (Oxford 2014) 546-551, aldaar 550-551.

Oral history en het gebruikte bronnenmateriaal

Oral history is het genereren en bestuderen van informatie over het verleden op basis van vertelde ervaringen en herinneringen. Deze vertellingen bieden informatie in verschillende lagen. Dat is allereerst de laag van de gebeurtenissen, personen en verschijnselen in het verleden, waarover de geïnterviewde uit de eerste hand vertelt. Ten tweede gaan oral history interviews over de manier waarop die gebeurtenissen destijds zijn ervaren, door de verteller zelf en door tijdgenoten. Daarnaast geeft een interview informatie over hoe er nadien met die gebeurtenissen is omgegaan, ook weer door de geïnterviewde zelf en door zijn of haar omgeving. En tot slot, of misschien wel het meest, bieden oral history interviews zicht op de betekenisgeving aan dat verleden op het moment van vertellen. Deze 'culturele laag' van betekenisgeving is in de theorievorming over oral history steeds belangrijker geworden, mede door de invloed van antropologie, literatuurwetenschappen, genderstudies en performance studies. Die gelaagdheid in ogeschouw nemend is het dus belangrijk om in de analyse van oral history interviews niet enkel na te gaan wat iemand vertelt, maar ook hoe iemand vertelt; ook in de vorm van de vertelling schuilt immers betekenis. En evenzo vereisen oral history interviews vanwege deze gelaagdheid een eigen vorm van bronkritiek – zowel bij de door de onderzoeker zelf afgenomen interviews, als bij al eerder door anderen opgenomen interviews, waarbij die verschillende tijdsdimensies en betekenislagen worden ontrafeld en in een context geplaatst, met behulp van andere interviews en geschreven bronnen.

In 2023 startten we aan de Open Universiteit met een onderzoeksproject, *Kinderen van de kolonie* (<https://www.ou.nl/-/kinderen-van-de-kolonie>), naar de doorwerking van het mijnverleden in Limburg en van het turfwinningverleden in Zuidoost-Drenthe (als een van de laatste gebieden waar hoogveen grootschalig commercieel werd afgegraven). De impact van delfstoffenwinning is door de aardgasproblematiek in Groningen hoog op de politieke en ook wetenschappelijke agenda komen te staan. Het gaat niet alleen om de impact op het milieu en het landschap, maar ook op gemeenschappen, families en individuele levens. We vroegen ons af wat de sociale impact is geweest van delfstofwinning eerder in de tijd en in andere Nederlandse regio's, en hoe dit verleden doorwerkt in volgende generaties. Via oproepen in de regionale media gingen we op zoek naar mensen die hierover konden en wilden vertellen. Na mailwisseling en telefonische voor-gesprekken werden uit elk gebied dertig mannen en vrouwen geselecteerd, zowel kinderen als kleinkinderen van mensen die op diverse manieren hebben gewerkt in het mijn- of veenderijbedrijf. Daarbij streefden we naar een zo groot mogelijke

variatie qua gender, opleidingsniveau en levenswandel. We namen onze interviews op video op en schreven ze daarna volledig uit, om deze transcripten nadien zorgvuldig te kunnen analyseren en vergelijken.

De interviews uit ons project hadden een zo open mogelijk karakter. We volgden de levensloop van de respondenten en brachten daarbij vaste onderwerpen ter sprake, zoals het gezin waaruit iemand komt, gemaakte keuzes in loopbaan en leven, familie verhalen die werden verteld, enzovoort. Maar daarbij bepaalden de geïnterviewden wat en hoe ze daarover vertelden, en welke plek dat kreeg in hun verhaal. Op die manier konden we ook de vertelling zelf, dus de vormgeving van het verhaal, in onze analyse meenemen. We deelden de interviews in verschillende levensfasen in, waarna we allereerst analyseerden wat er per levensfase werd gezegd. Vervolgens keken we welke beeldspraak daarbij werd gebruikt, en welke anekdotes werden verteld. Juist immers met de clou van anekdotes en via metaforen knoopt een individuele verteller aan bij bredere, sociale en culturele discourses waarin het verleden betekenis krijgt.

Voor deze bijdrage keken we specifiek naar passages uit de interviews waarin verteld werd over het landschap. Veelal werd in de interviews naast of in plaats van het begrip ‘landschap’ de concretere term ‘(woon)omgeving’ gebruikt. We vroegen onze respondenten om ons in gedachten mee te nemen naar de wijk of het dorp waarin ze zijn opgegroeid, hoe het er daar uitzag of rook, plekken waar ze vroeger of nu (niet) graag kwamen, hoe die plaatsen veranderd zijn en wat ze daarvan vinden.

Door de verdergaande digitalisering is het opnemen, bewaren en delen van oral history interviews steeds gemakkelijker geworden. Dat verklaart deels de sterk groeiende belangstelling voor oral history van de laatste jaren, vooral in de erfgoed- en archiefwereld, maar ook binnen de academische geschiedbeoefening. Een andere verklaring is de overtuiging dat erfgoedinstellingen via oral history kunnen beantwoorden aan hun doelstellingen op het gebied van diversiteit en publieksparticipatie. Het regeringsbesluit uit 2023 om het UNESCO-verdrag over immaterieel erfgoed te ratificeren draagt hieraan verder bij. Er komen bijgevolg steeds meer interviewcollecties in de Nederlandse archiefinstellingen en musea. Deze worden ook steeds beter toegankelijk voor onderzoekers en het brede publiek, hoewel daar nog grote uitdagingen zijn. In ons project was toekomstig hergebruik van onze interviews van meet af aan een uitgangspunt. Dat vertaalde zich in een workflow waarin we geïnterviewden expliciet om toestemming hebben gevraagd voor hergebruik van hun interviews en waarin we in een vroeg stadium erfgoedinstellingen hebben betrokken die het interviewmateriaal zouden kunnen beheren en gebruiken. In ons geval waren dat voor de Limburgse interviews het

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en het Nederlands Mijnmuseum.

Voor deze bijdrage hergebruiken we ook een aantal ‘vrije gesprekken’ die vooral in de jaren zestig en zeventig door onderzoekers van het Meertens Instituut (KNAW) in de Limburgse mijnstreek zijn opgenomen (zie bijlage).⁵ Met ‘vrije gesprekken’ wordt bedoeld dat de conversaties in de meeste gevallen niet of nauwelijks werden gestuurd door de bij de opname aanwezige onderzoekers. De sprekers (meestal twee of meer) waren in principe dus vrij in de keuze en volgorde van hun gespreksonderwerpen. Qua vertelde ervaringen en herinneringen gaat de inhoud van deze gesprekken doorgaans terug tot de eerste decennia van de twintigste eeuw. Deze gesprekken, die nu onderdeel uitmaken van de online raadpleegbare Nederlandse Dialectenbank (<https://ndb.meertens.knaw.nl/>), zijn destijds vanuit een taalkundig oogpunt verzameld, ook in andere regio's dan Limburg. Intussen hebben ze echter ook historische waarde, wanneer wordt gekeken naar de inhoud van de gesprekken. Ook dit is een vorm van hergebruik van mondelinge historische bronnen. Ten behoeve van onze analyse hebben we aanvullend gebruik gemaakt van de voor onderzoekers via de Nederlandse Dialectenbank toegankelijke metadata met gegevens over de opname en biografische gegevens van de sprekers. Voor een deel van de dialectopnamen zijn ook transcripten beschikbaar. Omdat deze momenteel niet full-text doorzoekbaar zijn, hebben we ze alleen gebruikt om onze eigen transcripties van citaten te controleren.

‘Wat sjoën woar [...] hubbe ze allemoal aafgebroake’: van groen naar zwart (1900-1965)

Door de nadruk in de hedendaagse collectieve herinnering op de afbraak van de mijngebouwen aan het einde van de jaren zeventig zouden we bijna vergeten dat hier een transitie aan voorafging: die van groen naar zwart. De aanleg en uitbreiding van de steenkoolmijnen vanaf 1899 bracht een enorme ingreep in het Zuid-Limburgse landschap met zich mee. Het vooral door landbouw gekenmerkte landschap werd in de loop van enkele decennia getransformeerd door industrialisatie en urbanisatie. Voor de voortgaande uitbreiding van de mijnen waren er namelijk ook steeds nieuwe woonwijken nodig, die in de regio vaak werden aangeduid als kolonie (met de klemtoon op de laatste lettergreep: koloníe).

Hiervoor was een kolonisatie van de plattelandsruimte nodig. De daaraan verbonden teloorgang van het ‘traditionele’ agrarische landschap van de mijnstreek

5 Van Oostendorp, ‘Phonological and phonetic databases’, 550-551.

Afb. 1: Huis Rodenbroek te Heerlerheide vóór 1918 [HCL-Heerlen, Collectie foto's, dia's en prentbriefkaarten, 328-001, inv.nr. 131: Huis Rodenbroek]

heeft destijds en ook recenter zijn weerslag gekregen in zowel literaire werken als in de schilderkunst.⁶ Maar in de academische mijnhistorische literatuur is de doorwerking en betekenis van deze ruimtelijke transitie wat onderbelicht gebleven.⁷ Recentelijk heeft historica Afra de Mars geschreven over de impact op het landschap door de afbraak van mijngebouwen vanaf de jaren zeventig.⁸ Kolonieën

6 O.a. F. Rutten, *Onder den rook der mijn* (Amsterdam 1914) 30-31; recent W. Kusters, *In en onder het dorp. Mijnwerkersleven in Limburg* (Nijmegen 2012) en M. Luyten, *Het geluk van Limburg* (Amsterdam 2015). Zie verder J. Leerssen, 'De Limburgse identiteit', in: P. Tummers et al., *Limburg. Een geschiedenis vanaf 1800* (Maastricht 2015) 303-322, aldaar 317-318 en M. Dickhaut, '(Schilder)kunst en kunstklimaat. Enkele kanttekeningen met betrekking tot ontwikkelingen, opleidingen en receptie, vooral in Zuid-Limburg', in: Tummers et al., *Limburg. Een geschiedenis vanaf 1800*, 149-150.

7 Maurice Hermans schrijft bijvoorbeeld wel over de tuinsteden die werden aangelegd om een arcadische utopie vorm te geven, maar niet over wat daarvoor verdween of werd afgebroken: M. Hermans, *De antistad. Pionier van kleiner groeien* (Heerlen 2016); Jan Peet en Willibrord Rutten bespreken de gevolgen voor de mijnstreek van de opkomende industrie in termen van woningbouw en bevolkingsaanwas, maar gaan niet in op de verandering van het bestaande landschap of de impact op het milieu: J. Peet en W. Rutten, *Oranje-Nassaumijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw 1893-1974* (Maastricht 2009) 107; verder A. Knotter (ed.), *Mijnwerkers in Limburg: een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012); de klassieke tekst over de kolonisatie van Limburg is van Nic. Tummers, 'Carboonkolonisatie', maar ook hij zegt niet veel meer over wat er ruimtelijk gezien gekoloniseerd werd dan dat er veel grond werd gekocht van adellijke families.

8 A. de Mars, 'De constructie van een "no-mine's land"? Het effect van ruimtelijke ordening op het Lim-

en mijnzetels moesten echter eerst gebouwd worden. Dat gebeurde in 'het groen' om de bewoners van de bestaande dorpen en steden te ontlasten, die niet zaten te wachten op mijnwerkers van buiten.⁹ Maar dit groen was een eeuwenoud agrarisch cultuurlandschap waarin zich van alles bevond dat moest wijken voor de industriële vooruitgang. Het ging hierbij onder andere om eeuwenoude boerenhoeves en hun landerijen, maar ook om plekken met een hoge natuurwaarde. Zo werd bijvoorbeeld ten behoeve van de bruinkoolwinning het in oorsprong laatmiddeleeuwse huis Rodenbroek in Heerlerheide gesloopt. De geleidelijke transformatie van deze rurale wereld naar een industrieel en verstedelijkt landschap kan via de website Topotijdreis van het Kadaster (<https://www.topotijdreis.nl/>) via 'objectieve' topografische kaartbeelden treffend in beeld worden gebracht.

Voordat we ons oor te luister leggen bij dialectsprekers in de jaren zestig en zeventig, stellen we vast dat deze transitie van groen naar zwart ook de heemkundigen in de mijnstreek niet onberoerd liet. Zo constateerde W.J. Vromen in 1959 over Brunssum dat 'de kolenindustrie totaal nieuwe toestanden schiep', waarmee weliswaar 'een blijder perspectief van komende welvaart' werd geopend, maar alles wat verloren was gegaan te betreuren viel. Hij schreef met weemoed over de lokale Kranepuil, heidevennen die waren verdwenen door de aanleg van de Staatsmijn Hendrik. De Auverberg en Doeveberg moesten op hun beurt plaatsmaken voor de stort van deze mijn.¹⁰

Na de Tweede Wereldoorlog ging dit proces in onverminderde vaart door. Eerdere kolonieën werden soms afgebroken om ze te vervangen door grootser opgezette nieuwbouw, zoals in Maria-Gewanden in Hoensbroek (1963) of de Morgenster (1960) in Heerlen. Maar ook een natuurgebied als de Brunsummerheide werd hierdoor bedreigd. In 1952 waarschuwde bestuurslid Frans Schobben van de Historische Kring 'Het Land van Herle' voor de gevolgen van de voortschrijdende industriële ontwikkeling van de 'bovengrondse werken van het mijnwezen, de stichting van nieuwe woningcomplexen, de winning van bruinkolen, klei, zilverzand, betonkiesel en metselzand', waardoor dit gebied in de voorafgaande 25 jaar veel van zijn oude ongereptheid had verloren. Zeker, Schobben wilde zich plaatsen op de 'nuchtere bodem van de harde economische noodzakelijkheid', maar was blij dat het gemeentebestuur van Brunssum en de Staatsmijnen de noodzaak inzagen om wat van het 'oudheidkundig monument' nog over was te behouden en waar

burgse landschap na de mijnsluiting', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 68 (2023) 47-79.

9 E. Hollman, *Jan Stuyt. 1868-1934. Architect en stedenbouwer in Parkstad* (Heerlen 2021) 47.

10 W.J. Vromen, 'Uit het oude Brunssum', *Land van Herle* 9 (1959) 19-24, aldaar 20.

mogelijk aangerichte schade te herstellen.¹¹ Iets vergelijkbaars gold voor een ‘zo raadselachtig mensenwerk’ als de Landgraaf (waarnaar de latere gemeente werd genoemd), dat al deels verloren was: ‘het mijnbedrijf, de huizenbouw en de landontginning eisten hun rechten op. Op andere plaatsen werd het grachtenstelsel volgestort, doordat de omwonenden het bezigden als stortplaats voor rommel en afval’.¹²

In 1963 schreef voorzitter van *Land van Herle* Jan Jakob Jongen over ‘verdwijnde boerderijen’:

Door de allesbeheersende mijnbouw is de betekenis van de grote boerderijen als economische factor verminderd, evenals de sociale positie van de bewoners, terwijl de boerderijen als woning het moeten afleggen tegen de moderne huizen. Daarnaast wordt het bestaan van vele boerderijen bedreigd door twee vijanden, die hun dreigen te verslinden, n.l. de woningbouw van de gemeenten en de uitbreiding van de steenbergen van de mijnen.

Aan woningbouw was de hoeve Ingwie te Schaesberg al ten offer gevallen. Eenzelfde lot wachtte de midden in het dorp gelegen boerderij ‘A gene Put’, deftiger ‘Huize Put’ genoemd.¹³

Dorps- en stadscentra moesten vanwege de transformatie tot *boomtowns* namelijk ook nieuwe functies gaan vervullen. Gemeentebesturen identificeerden zich sterk met deze vooruitgang, waarvoor tal van monumenten werden gesloopt. Jongen in 1964:

In deze tijd van hoogconjunctuur gaat er een bouw golf door steden en dorpen (...) nieuwe woningen met moderne voorzieningen op het gebied van hygiëne en comfort. Alles wordt vernieuwd en ‘opruimen’ schijnt het parool voor alles, wat niet aan de eisen des tijds beantwoordt. Niet alleen de echte krotten gaan verdwijnen, maar ook woningen, die bij de vorige generatie nog behoorlijke behuizingen waren. Zelfs monumentale gebouwen, die aan de plaats een bepaald cachet geven, worden met de grond gelijk gemaakt voor de verwezenlijking van een of ander plan.¹⁴

11 F.X. Schobben, ‘De Brunsummer Heide, een oudheidkundig-waardevol landschap in gevaar’, *Land van Herle* 2 (1952) 1-10, aldaar 9.

12 *Ibidem*, 9.

13 J.J. Jongen, ‘Verdwijnde boerderijen’, *Land van Herle* 13 (1963) 20-24, aldaar 21.

14 *Idem*, ‘Monumentenzorg in de gemeente Eygelshoven’, *Land van Herle* 14 (1964) 19-23, aldaar 19.

Vergelijkbare geluiden horen we in de Westelijke Mijnstreek, waar regionaal historicus en hoogleraar psychologie Arthur Schrijnemakers beschrijft hoe zich ook van het gemeentebestuur van Geleen vooral na de Tweede Wereldoorlog een vooruitgangsgeloof meester maakte dat gepaard ging met gerichte sloop van objecten uit het rurale verleden van de gemeente. Al was het met een knipoog, het beeld van de ‘Waereldsjad’ kwam tot leven. De afbraakwoede betrof niet alleen individuele en soms eeuwenoude panden in de oude kernen binnen de gemeente Geleen, maar culmineerde nog in de tweede helft van de jaren zestig in de vrijwel volledige afbraak van de historische kern Spaans Neerbeek. Pas toen in de tweede helft van de jaren zeventig plannen verschenen die ook de kern Oud-Geleen bedreigden, kwam het na lokale protesten tot een ommekeer. Sinds 2010 is deze oude dorpskern een gemeentelijk beschermd stads- en dorpsgezicht.¹⁵

Afb. 2: Twee panden in de historische kern Spaans Neerbeek, medio twintigste eeuw. Onder meer alle boerderijen, zoals links op de foto, zijn in de tweede helft van de jaren zestig afgebroken. Het pand rechts (nu Spaans Neerbeek 21, Geleen) is een van de bewaard gebleven gebouwen¹⁶ [Privécollectie Familie Eijssen-Clerx, Geleen]

15 M.J.H.A. Schrijnemakers, *Geschiedenis van Geleen. Deel III, Aspecten uit de leefwereld van vroegere Geleeners* (Geleen 2011) 109-127.

16 Met dank aan Petra Eijssen en aan Ton Wolters (Heemkundevereniging Geleen).

Van heemkundigen is te verwachten dat zij begaan zijn met het lokale gebouwde en groene erfgoed. Maar hoe spraken (oud-)mijnwerkers en anderen uit de mijnstreek in dialectopnamen opgenomen in de jaren rond de mijnsluitingen over deze landschappelijke transformatie?¹⁷ Wat raakte hen het meest wanneer ze terugdachten aan de veranderingen in de woonomgeving waarin ze hun jeugd en werkzame leven hadden doorgebracht?

Allereerst: wanneer het in deze dialectopnamen over de mijnen gaat, domineren sociaaleconomische onderwerpen de gesprekken, zowel op niveau van de eigen woonplaats en de regio ('moeten we nou achteraf gezien blij zijn dat de mijnen er zijn gekomen?') als op individueel niveau (aspecten van het ondergronds werken, het loon, de pensioenen, beroepsziekten en ongevallen). Duidelijk landschappelijke aspecten zijn van ondergeschikt belang in deze opnamen. Waar de veranderende fysieke omgeving toch duidelijk besproken wordt, vallen twee aspecten in het bijzonder op. Ten eerste is dat de verontwaardiging die in diverse dialectopnamen doorklinkt over het verlies aan landschappelijk schoon en over schade aan historische dorpsgezichten. En ten tweede de (deels emotionele) constatering dat boeren die in de weg zaten rücksichtslos onteigend zijn.

De dialectopname uit Hoensbroek (1974) is daarbij bijzonder illustratief.¹⁸ Het gesprek komt op gang doordat de sprekers reageren op een gedicht in het Hoensbroeks dialect dat een van hen (spreker 3, docente 'verbale expressie') voordraagt. Na het kasteel en het oude kerkje van Hoensbroek te hebben bezongen, gaat het laatste deel van het gedicht over de komst van de mijnen (zie afb.3).

Spreker 1 (onderwijzer) haakt hierop aan door te refereren aan een boekje over de geschiedenis van de Oranje Nassau-mijnen, uitgegeven naar aanleiding van de sluiting van het bedrijf.¹⁹ Uit dat boekje is hem gebleken dat 'de mensen [...] zich aanvankelijk tegen die mijnen heel erg [hebben] verzet.' Spreker 3 vult aan:

Mijn vader, bijvoorbeeld, was boer hier. Die was vreselijk kwaad geweest en heeft het tegengehouden, er zijn processen gevoerd voor het onteigenen van de 'gewanjan van ós' [= onze landerijen], en de mijn heeft natuurlijk gewonnen, de 'koel' heeft gewonnen, uiteindelijk. [... Vader] heeft het enorm goed betaald gekregen, dat niet, maar hij was geen boer meer en dat was toch voor die mensen heel erg. Dat geld, nou ja, dat was niet zo belangrijk als het werk waar ze

17 Zie de Bijlage voor informatie over de (beroeps)achtergrond van de sprekers.

18 'Hoensbroek, opname 1', Nederlandse Dialectenbank, Meertens Instituut: [https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q039p,geraadpleegd op 1/10/2024](https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q039p,geraadpleegd%20op%201/10/2024).

19 Uit de context blijkt dat het waarschijnlijk gaat om E.C. Brenner en A.W.A. van den Eelaart, *Mijnzettel Oranje-Nassau I en centrale bovengrondse bedrijven van de Oranje-Nassau mijnen* (Heerlen 1974).

Hoensbroek - 10

band 980

F Wie de koel gekomme is,
ja, wieste doe verangerd bis:
dien grubbe, gatse en gewanje
zint doer sjtronte en kolonië doe vervange.
Verdwüne zint dien sjtegels mit hun gebræke,
weg oape voëtsje en helder bæke.
Ut kos oeh neet, dat ut wie vreuđer bleef,
mê toeh Gebrook: os bliefste leef.
Toeh driëgen oos industrie hiej
noe oach weer zie sjtintje biej.
Modern flats en geboewe
koame unne angere tied iloewe.
Heapelijk oach tot grôte glorie,
Gebrook, van dien histórie.

Dat woar ut da.

Afb. 3: Fragment uit het transcript van de dialectopname uit Hoensbroek (18 december 1974) waarin spreker 3 het laatste deel van een gedicht over Hoensbroek (Limburgs: Gebrook) van een zekere L. Cremers voordraagt [Transcript dialectopname Hoensbroek, Nederlandse Dialectenbank: [https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q039p,geraadpleegd op 30/3/2024](https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q039p,geraadpleegd%20op%2030/3/2024)]

van hielden. [...] Mijn vader en moeder zijn in 1912 getrouwd. En daarna heeft vader nog moeten vechten. Heel Treebeek was namelijk onze 'gewanj', waar het koren en de tarwe en de haver groeide; en dat namen ze hem gewoon áfen toen was hij boer-áf.²⁰

Van het verzet tegen onteigening beweegt het gesprek zich naar de aantasting van het landschappelijk en dorps-schoon. Spreker 1:

Rond 1886-1890 al, toen voelden de mensen dat [d.w.z. de komst van de mijnen] al als een aantasting van de streek. En later, toen ze zagen dat er iets te verdienen was... - Maar er wás aanvankelijk niets te verdienen, omdat de spoorwegen dat gebied niet ontsloten, die wilden gewoon geen spoorweg aanleggen, die zagen dat [belang ervan] niet.

Verderop in het gesprek komt Spreker 3 terug op de aantasting van wat we nu het 'gebouwde erfgoed' zouden noemen. Als kind woonde zij in een vijfhonderd jaar

20 Het oorspronkelijke fragment is in het Hoensbroeks dialect.

oude boerderij (‘een heerlijk huis om in te wonen’). Die is – zoals zoveel ouds in Hoensbroek – afgebroken:

Ich zègk dich hie: [in] Gebrook dao braeke ze alles aaf, dus aoch d’n auwen hoaf! Gelökkig höbbe ze d’r gaen flats neergezat, mè ’t politiebureau [lacht].

De sprekers stellen vast dat de mensen in Hoensbroek anno 1974 voor sfeerbeleving en bijzondere gebeurtenissen zoals huwelijken juist weer teruggrijpen op wat behouden bleef. Ze noemen het oude dorpskerkje en de omgeving van het kasteel. Uit het gesprek blijkt dat dit laatste complex – een van de grootste kastelen van Nederland – in de jaren rond de Eerste Wereldoorlog in vervallen toestand was en door de inzet van pastoor Jan Lucas Röselaers (1857-1949) in de jaren twintig werd aangekocht en naderhand gerestaureerd.

Ook in de dialectopname uit Spekholzerheide (1977) wordt de teloorgang van de schoonheid van het Zuid-Limburgse landschap beklagd, waarbij een van de sprekers vertelt hoe haar huisje, het oudste van het gehucht Gracht, naar verluidt vanwege mijnschade werd onteigend:

Spreker 1 (gepensioneerd mijnopzichter): En wen-ste diech dao tegenöfver noen Limburg kries, wie allemoal die autobane en dae kroam doa jemaat is en die sjönste dinger aafjebraoche en woë noen die jroese flatten en dae janse kroam sjteet, dan sjteeste döks bei dien eeje sjtil en da zaëste: nee, Limburg is nit mie zoë sjön, wie ’t fruier woar. En dat könt inderdaad durch die hoeëch flats, durch daën aafbroch van die auw hoezer - en sjön hoezer zunt hei aafgebraoche woëde, [...] wat diech pieng an ’t hats dooch, wen-ste zoogs wie ze mit die bulldozers doa [...] d’r kroam aan ’t aafriese woare, en wat sjteet noen allemoale doa, allemoale jet betong.²¹

Spreker 2 (gepensioneerd gezinsverzorgster): Iech wees jot meneer Sjlange, dat hüsje va miech, dat [...] woar ’t auwste hüsje, woa iech woënet. [...] Oppen Graat, ’t [...] woar ’t oad Findesjhoes. [...] En [...] op-èns koame ze bei miech,

21 Vertaling: ‘En als je daar tegenover nu Limburg neemt, hoe al die snelwegen en die boel daar gemaakt is en de mooiste dingen zijn afgebroken en waar nu die grote flats en die hele boel staat, dan sta je vaak bij jezelf stil en dan zeg je: nee, Limburg is niet meer zo mooi als het vroeger was. En dat komt inderdaad door die hoge flats, door die afbraak van die oude huizen – en mooie huizen zijn hier afgebroken, wat je pijn aan het hart deed als je zag hoe ze met bulldozers daar de boel aan het afbreken waren, en wat staat er nu allemaal daar, allemaal wat beton.’ ‘Spekholzerheide, opname 1’, *Nederlandse Dialectenbank, Meertens Instituut*: <https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q121b>, geraadpleegd op 1/10/2024.

woeët ’t ‘onbewoonbaar verklaard’, en doe zaate ze: ‘Ja, dat mót foet dat hüsje. Iech zaan: “t Sjteet toch jènne in der waech?” [...] Ja, dat loosse ze jewewn onbewoonbaar; en dat woar egedom! Dat onteigenet diech de gemeente jewewn. [...] Iech han ’t waal jot betsaald; wat iech doe in die tsiet d’r vuur ha jejoave, kroog iech doebel en dik tseruk. En da moëte zie ’t aa de koel verkoofe, zaate ze ’t woar durch de ‘mijnschade’.²²

In de reflecties over de drastische veranderingen in de industrialiserende en verstedelijkende mijnstreek klinkt meer dan eens een romantisering van de oude situatie door: nog in de jaren dertig was Nieuwenhagen ‘een echt stil en onbedorven dorp’. (Dialectopname Nieuwenhagen, 1965, spreker geboren in 1928). Ook in de opname uit Spekholzerheide hoorden we al dat ‘veel moois [is] verdwenen in Zuid-Limburg’ en dat het landschap ook ontsierd is geraakt door de komst van snelwegen.

Vooraf de onzorgvuldige omgang met gebouwd erfgoed, het landschappelijk schoon en de grondeigendom van boeren lijkt in de opnamen verontwaardiging op te roepen. De jongste spreker in de dialectopname uit Brunssum (1973) was geboren in 1913 en was tot 1960 actief als boer. Het zit hem hoorbaar nog steeds hoog dat ‘alles wat nog boer was aan de kant werd geschoven, met alle mogelijke middelen’. Er werd hun ‘veel beloofd maar weinig gegeven’. Zelf kwam hij op een dag (vermoedelijk in de jaren vijftig, MP) eens bij een van zijn percelen toen bleek dat een aannemer daar bezit van had genomen om er een weg aan te leggen. Het kwam tot een handgemeen, de boer hield voet bij stuk en de gemeente was gedwongen om het stuk land te kopen.

Opvallend is dat een ander belangrijk gevolg van de industrialisering, namelijk milieuverontreiniging, nauwelijks een rol speelt in de gesprekken. Alleen de sterke verontreiniging en kanalisatie van beken als de Geleenbeek komt soms aan bod, zoals in de dialectopname uit Schinnen (1965), maar sterke verontwaardiging horen we daarbij niet terug:

22 Vertaling: ‘Ik weet goed meneer Schlangen, dat huisje van mij, dat was het oudste huisje, waar ik woonde. Op de Gracht, ’t was het oud Vindershuis. En opeens kwamen ze bij mij, werd ’t onbewoonbaar verklaard, en toen zeiden ze: “Ja, dat moet weg dat huisje.” Ik zeg: “’t Staat toch niemand in de weg?” Ja, dat laten ze gewoon onbewoonbaar [verklaren]; en dat was eigendom! Dat onteigende de gemeente gewoon. Ik heb het wel goed betaald [gekregen]; wat ik toentertijd ervoor heb betaald, kreeg ik dubbel en dik terug. En toen moesten zij ’t aan de mijn verkopen; zeiden ze dat het door de mijnschade kwam.’ ‘Spekholzerheide, opname 1’, *Nederlandse Dialectenbank, Meertens Instituut*: <https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q121b>, geraadpleegd op 1/10/2024.

Spreker 1 (onderwijzer): Wèts se wat ouch vreuger leuk waor Harie? Wie verginge kraefte vange [...] hie in die [...]biëk. [...]

Spreker 2 (mijnwerker): Jao, mer doe waor de biëk zuver. Doe waor ze nog klaor. [...] Hónderden hób ich d'r gevangen in de biëk, hónderde. [...]

Spreker 1: Ich hób ze ouch al ge-aete zoë, as kaojóng. [...]

Spreker 2: Ich ouch, en dèk. Meh zeker. Die waore lekker. [...] Ah, 't waor 'ne soënen tied. Dao waor die biëk klaor, dao zaot nog allerlei vös op hè. [...]

Spreker 1: Ich hób ouch nog op de klómpe door die biëk geloupe, kan mich nog herinnere. Doog ver ós de haozen oet hè en dan de klómpe weer aa, want dao loog glaas in en dao [...] loog auwd iezer in en vanalles hè, en dan reet se dich dien veut in kapot hè.²³

Dat de aantasting van de beken minder emoties lijkt op te roepen, komt misschien ook doordat deze vervuiling minder in het oog sprong dan de sloop van oude gebouwen en doordat de waterlopen in de dorpen (deels) uit het zicht waren verdwenen door overkluizing of verlegging, zoals in Brunssum of in Nieuwstadt.²⁴

Van 'zwart naar groen' (vanaf 1965)

Op 17 december 1965 kwam minister van Economische Zaken Joop den Uyl naar de stadsschouwburg van Heerlen om de geleidelijke sluiting van de steenkoolmijnen in Limburg aan te kondigen. In een proces van negen jaar gingen de mijnen successievelijk dicht. De mijn Oranje-Nassau I in Heerlen sloot op 31 december 1974 de rij, nu vijftig jaar geleden. In het project *Kinderen van de kolonie* spreken

23 Vertaling: 'Weet je wat vroeger ook leuk was, Harrie? Toen we kreeften gingen vangen hier in die beek. - Ja, maar toen was de beek schoon, toen was ze nog helder. Honderden heb ik er gevangen in de beek, honderden. - Ik heb ze ook wel gegeten, als kwajongen. - Ik ook, en vaak. Jazeker. Die waren lekker. [...] Ah, 't was een mooie tijd. Toen was die beek helder, daar zat nog allerlei vis in hè. - Ik heb ook nog op klompen door die beek gelopen, kan ik me nog herinneren. Deden we onze broek uit hè en dan de klompen weer aan, want er lag glas in en er lag oud ijzer in en van alles hè, en daar sneed je [anders] je voeten in open, hè.' 'Schinnen, opname 1', *Nederlandse Dialectenbank, Meertens Instituut*: <https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q032p>, geraadpleegd op 1/10/2024.

24 'Brunssum, opname 1', *Nederlandse Dialectenbank, Meertens Instituut*: <https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q035p>; 'Nieuwstadt, opname 1', *Nederlandse Dialectenbank, Meertens Instituut*: <https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=L433p>, geraadpleegd op 1/10/2024.

wij met (klein)kinderen van (vooral ondergrondse) mijnwerkers, voor wie deze periode vaak ingrijpend was. De sluiting van de mijnen had een heftige uitwerking op het gezinsleven van deze opgroeiende tieners en twintigers. Vaders werden omgeschoold of kwamen soms werkloos thuis te zitten. Moeders gingen activiteiten buitenshuis ontplooiën om het gezinsinkomen aan te vullen. Met het einde van de mijnen kwam er ook een einde aan een heel ecosysteem van sociaal-culturele instellingen die rechtstreeks of indirect met de mijnen van doen hadden, en vaak door de mijnen gefinancierd werden. Daar kwam de opkomende secularisatie nog bij. Cultureel gezien was de kerk een cruciale pijler in de trits kerk, staat, mijn. De kerkgang werd onregelmatiger of zelfs helemaal beëindigd.

Het culturele landschap veranderde dus ingrijpend. Hetzelfde gold voor de bebouwde omgeving. De mijnsluitingen plaatsten het lokale bestuur voor de onmiddellijke vraag wat te doen met de vele gebouwen die verband hielden met de mijnindustrie. De met bouwwoede gepaard gaande sloopwoede uit de eerste periode maakt nu plaats voor een minstens even hevige sloopwoede in het kader van de zogeheten operatie 'van zwart naar groen'. Een gedachte hierachter was dat Zuid-Limburg terug moest keren naar het arcadische landschap dat er voor de komst van de mijnen was geweest: De Mars wijst op het gebruik van termen als 'landschapsherstel' en 'zwarte littekens' in publicaties die de basis vormden voor 'van zwart naar groen'. Zij concludeert daaruit dat zwart zo'n beetje alles aan kon duiden dat aan het mijnverleden herinnerde. Het uitwissen daarvan werd begin jaren tachtig als een positieve ontwikkeling begroet.²⁵ Deze beleidsvisie kwam mede tot uiting in de term *Parkstad Limburg* die vanaf de jaren tachtig gebruikt werd om de Oostelijke Mijnstreek aan te duiden.

Romantisering speelt in de interviews met mijnwerkerskinderen een belangrijke rol. Vaak kijken ze nostalgisch terug op de wijk van hun jeugd, en associëren het mijnwerkersleven met saamenhorigheid en gezelligheid. Verschillende nationaliteiten leefden in hun herinnering vrij probleemloos naast elkaar. Maar ze hebben ook oog voor de schaduwzijden van het industriële verleden, zowel in cultureel als in fysiek opzicht. Daarbij speelt vaak ook een rol of een vader nostalgisch terugkeek op zijn mijntijd of juist niet. In het ene gezin werden de platen van dialectgroep *Carboon* grijs gedraaid, in het andere kwamen ze er niet in. Een van de geïnterviewden:

Maar kom niet aan dat het zo romantisch allemaal was. Dat was het niet, dat was voornamelijk gewoon keihard werken. Voor de mensen. En zien rond te

25 De Mars, 'De constructie van een "no-mine's land"?', 51-52.

komen, want toentertijd hadden ze allemaal grote gezinnen. (...) Het had een bepaalde gezelligheid. Kijk, als ik nu kijk. Bij ons thuis had je een kolenkachel, de was hing op de waslijn in de keuken en zoiets allemaal. Dat zijn allemaal dingen die blijven je toch bij, die tijd. En dat je naar buiten kwam, ja dat iedereen aan het stoken was. Dat blijft je zo bij. En dat je overal antennes zag op de daken. Was gewoon een hele mooie tijd en dat is allemaal niet meer. Maar voor de mensen die nu leven, die vinden dit weer een hele mooie tijd.

Doordat de Limburgse mijnen in vergelijking met die in de buurlanden vroeg sloten, vond deze sluiting plaats vóór de opkomst van de 'industriële archeologie'; de ontwikkeling vanaf de jaren tachtig waarbij het besef doordrong dat industrieel erfgoed waardevol en toeristisch interessant is. De mijnsluiting in Zuid-Limburg vond echter plaats in een 'monumentvijandig klimaat', dat parkaanleg en woningbouw rücksichtslos voorrang gaf.²⁶ Dit zagen we ook in steden als Enschede en Tilburg, plaatsen met een belangrijke textielindustrie, die in de jaren zestig en zeventig gesaneerd werd.²⁷

Terugkijkend vanuit het heden vinden veel van onze geïnterviewden het jammer dat al die gebouwen werden gesloopt. Soms ook spreken ze juist hun waardering uit voor hoe mooi de omvorming tot Parkstad heeft uitgedaan, inclusief de milieuwinst:

Ik woonde dus in Erenstein en daar loopt die beek. Dat noemden ze vroeger dan in het Kerkraads dialect 'de koelbaach' want dat was gewoon zwart water; wisten wij ook niet beter dan dat dat water zwart was. Maar dat was zwart van de kolen die gewassen werden. Dat was het gruis, wat door die beek naar het noorden ging en nu hebben ze dat heel mooi. Dat is nu helder water en die beek gaat fijn door, die meandert fijn naar volgens mij zelfs naar Sittard, weet ik niet precies, maar dat is heel mooi aangepakt. (Vrouw, 69)²⁸

Sommige gesprekspartners wijzen op de financiële reden die ook ten grondslag lag aan het slopen van de vele mijngebouwen: en inderdaad, het Rijk betaalde een groot deel van de operatie 'van zwart naar groen', maar reserveerde daarbij geen geld voor behoud en restauratie.

26 Zie *ibidem*, 48, 73.

27 Bijv. P.J.M. van Gorp, *Tilburg, eens de wolstad van Nederland. Bloei en ondergang van de Tilburgse wollenstoffenindustrie* (Eindhoven 1987).

28 Het beekwater komt via de Worm en de Roer uiteindelijk bij Roermond in de Maas.

Een iconisch moment in de transformatie was de sloop in 1976 van de twee beeldbepalende schoorstenen, 'de Lange Jan' en 'de Lange Lies' (d'r Lange Jan en 't Langk Liés) in Heerlen. Veel van de Zuid-Limburgers die zijn geïnterviewd in het kader van het project kunnen zich herinneren dat ze met hun ouders hiernaar gingen kijken. Dat was vaak een emotionele gebeurtenis, met name voor hun ouders maar ook voor henzelf. Hier werd een tijdperk afgesloten:

Die heb ik zien vallen. Toen ze letterlijk opgeruimd werden. Ik denk dat daar best wat meer van had mogen blijven staan. Dat is echt letterlijk industrieel erfgoed, wat weggegooid is. In het Ruhrgebied hebben ze dat anders aangepakt. (Man, 62)

Maar ze begrijpen wel waarom de afbraak van de mijngebouwen toen plaatsvond, waardoor ze zich hier soms ambivalent over uitlaten:

Het (mijnverleden, WdJ) heeft heel veel betekend hier in deze regio, maar misschien ook dat ze misschien later blij waren dat ze niet, maar het heeft een soort van negatief toch (...) Dus ik, ik kan me voorstellen dat ze het weg wilden hebben.' (Vrouw, 49)²⁹

Sommigen ervaren het zelfs als een ontkenning van hun identiteit, alsof het mijnverleden iets is om je voor te schamen. En dat terwijl er 'genoeg Heerlenaren zijn of van de Oostelijke Mijnstreek die daar trots op zijn'.

Interviewer: Heeft dat ook iets met de mentaliteit van mensen gedaan, denk je?

Respondent 1: Nou ja, die ouderen, die hadden wel allemaal zoiets van och joh, breek het maar af, is toch maar van ons. Of dat ook weer bijdroeg aan hun gevoel van ja, wij doen er toch niet toe, dat zou best kunnen. Ik heb dat wel eens iemand horen zeggen. (Vrouw, 67)

Respondent 2: Ja, want ik denk dat het met het machte... het gevoel wat je dan krijgt, dus het mocht er eigenlijk niet meer zijn, dus het moest zo snel mogelijk weg. Ja, waarom eigenlijk? (Man, 60)

Gelukkig, zo constateren ze, is er voor de goede verstaander nog veel te zien, zoals de mijnsteenbergen die je (in afgedekte vorm) in het Zuid-Limburgse landschap aantreft.

29 De spreker lijkt volgens ons hier te doelen op het negatieve imago ervan.

Vonden geïnterviewden het eind jaren zeventig ook jammer dat de aan de mijnindustrie gerelateerde gebouwen werden gesloopt?

Respondent 1: Nee, ik vond dat helemaal niet jammer. Het was niet meer nodig. Die gebouwen zijn in een tijd gebouwd, toen ze nodig waren voor een bedrijf en als die taak er niet meer is dan maak wat moois nieuws, wat weer zin heeft. (Man, 74)

Respondent 2: Als je nuchter kijkt naar de dingen, ja, waarom zou je een niet-gebruikte schacht bewaren? Dat is een een, een kolos beton. (Vrouw, 67)

Respondent 3: Toen zat ik in de overgang van dat de mijnwerkers van helden losers werden. Dus ik had het er ook bijna niet meer over, dat was pas veel later, nu pas eigenlijk weer, heb ik weer een vorm van trots gevoel daarover van, ja, dat was toch niet en ik vind het heel vreemd en heel jammer dat het zo radicaal geëlimineerd is uit het dagelijks leven, dat de gebouwen weg zijn, dat dat er nu pas worden, weer muurschilderingen gemaakt over het mijnverleden maar daar moest je twintig jaar geleden niet mee aankomen. (Man, 63)

Ze betreuren vaak wel dat er weinig voor in de plaats is gekomen. Deze uitspraken van geïnterviewden sluiten aan bij het weinige verzet indertijd tegen de afbraak dat De Mars ook constateert. De term 'groen' duidt voor haar ook niet per se natuur- of landschapsherstel aan, maar sloeg vooral op woonvoorzieningen met veel groen en op het beplanten van de mijnsteenbergen, wat zelfs tot een aantasting van de specifieke flora en fauna van deze storthopen leidde.³⁰

De term Parkstad refereerde ook aan nieuwe industrieparken en bedrijvigheid. Bouwkundig gezien is de rust, met name in Heerlen, namelijk nooit weergekeerd. Het slopen ging in de jaren tachtig onverminderd door, met name door het beleid van wethouder Hub Savelsbergh (1975-1999), die Heerlen weer in de vaart der volkeren op wilde stuwten door het bouwen van winkelcentra. Dit patroon paste in een bredere moderniseringsgolf in Nederland, waarbij op grond van het idee van cityvorming delen van de traditionele binnensteden werden gesloopt ten behoeve van winkelcentra en autowegen tot bijna in het centrum van de steden. Opvallend is wel dat in andere steden er in de jaren zeventig een tegenbeweging op gang kwam die binnensteden juist wilde conserveren en renoveren, terwijl in Heerlen het grote sloopwerk in de jaren tachtig kwam.³¹ Savelsbergh liet daarvoor veel

³⁰ De Mars, 'De constructie van een "no-mine's land"?', 53-54.

³¹ Bijv. H. Ibelings, *Europese architectuur vanaf 1890* (Nijmegen 2011); H. de Liagre Böhl, *Steden in de steigers* (Amsterdam 2012).

oude gebouwen slopen, wat hem de bijnaam 'Hub de Sloper' opleverde. Gangbaar beeld bij deze periode is dat van stedelijke verloedering en drugsproblematiek; met name de junks in de stationstunnel staan in het collectieve geheugen gegrift. Ook bij deze periode hebben geïnterviewden evenwel niet per se negatieve associaties:

Het was toch wel modern. De Promenade was helemaal opgeknapt en er was een waterpartij, daar kwamen McDonalds, er kwam een nieuwe bioscoop.

Daar was voor kinderen altijd van alles te doen, in de bieb en in de Nor en poppentheater. Op straat was er van alles te doen, er waren festivals, het was nooit eigenlijk een afgeleefde stad waar niks te beleven was. (Vrouw, 66).

In 2001 startte in Heerlen 'Operatie Hartslag', een project waarbij door een combinatie van repressie en preventie de drugsoverlast rond het stationsgebied werd aangepakt. Vrij algemeen wordt erkend dat deze bestuurlijke ingreep hard nodig was, ook door de geïnterviewden uit Heerlen. Maar ook hier nuanceert oral history het conventionele beeld. Want met het aanpakken van de overlast verdween ook veel van het leven uit de binnenstad, zo meent een van hen, die decennia werkte in Heerlense restaurants en cafés:

Respondent 1: Operatie Hartslag was aan de ene kant ook wel nodig, maar ze hebben het heel bot aangepakt. Moet dan ook, maar je kon nergens meer zitten, je kon nergens meer een fiets zetten. Zelfs als je met je kinderwagen loopt, was nergens meer een bankje, om maar niemand de gelegenheid te geven om ergens te hangen. Ja, dat betekent voor de, voor de drugsverslaafden dat ze zich nergens meer konden ophouden, maar de mensen die gewoon lekker willen winkelen, kunnen dat ook niet meer. Ja, het is echt, we zijn eigenlijk allemaal de stad uitgepoetst ja, het cameratoezicht heeft wel wat geholpen, hè, je voelde je wel veiliger, ook als je zelf werkte. Maar goed, dat verplaatste zich allemaal naar de buitenranden hè, mensen die fout doen, die weten precies waar ze naartoe moeten gaan. (Vrouw, 56).

Het zou een vergissing zijn om te denken dat met de periode Savelsbergh er begin eenentwintigste eeuw ook een einde kwam aan het slopen en bouwen, met name in de gemeente Heerlen. Bij de pogingen tot verbetering van het stadsaanzien in Heerlen na Operatie Hartslag werd ook steeds gekeken naar het herontwikkelen van tal van locaties in Heerlen. Soms gebeurde dit zelfs deels vanwege de 'doorwerking' van het mijnverleden: in 2011 moest het winkelcentrum 't Loon

deels gesloopt worden vanwege verzakkingen die vermoedelijk te maken hadden met mijngangen die er onderdoor lopen en misschien ook met een aardbeving in 1992.³²

Het meest markante en spraakmakende voorbeeld van de doorgaande herontwikkelingstrend is het In 2019 voltooide Maankwartier in Heerlen. Het stationsgebied, sinds decennia hét hoofdpijndossier voor het lokale bestuur, werd op radicale wijze herontwikkeld door de lokale kunstenaar Michiel Huisman, die er een postmodern, aan de sprookjes van duizend-en-één-nacht refererend gebied van maakte, inclusief winkels, appartementen en een hotel, dat in 2024 nog altijd op een uitbater wacht. Het Stationsplein, gelegen boven op een steile heuvel, voorziet in passende horeca en een prettige stationsrestaurant. Geïnterviewden hebben zeer wisselende meningen over dit urbane prestigeproject. Sommigen zijn er uitgesproken trots op, anderen vinden het geldverspilling, kenmerkend voor een stadsbestuur dat er telkens weer in slaagt onhandige beslissingen te nemen. Ontegenzeggelijk, ook volgens hen, heeft Heerlen hiermee wel een herkenningspunt neergezet niet zo ver van de plek waar de Lange Jan over Heerlen uitkeek.

Respondent 1: Ik vind dat Maankwartier wat hier gebouwd is door hoe heet die architect of die kunstenaar? Huisman ja, ik vind dat geweldig en dat zal vast en zeker veel te duur zijn geweest, maar er staat wel wat hoor. Ik vind het prachtig, een hele mooie entree voor de stad. (Man, 70)

Respondent 2: De eerste keer toen ik er kwam, mijn vrouw ik zeg: zet die stratenmakers wat hier de straat heeft gelegd, die straat, die klinkers heeft gelegd, die kreeg van mij niet betaald. Ik heb zelf vier jaar buiten gewerkt. (...) Ja, ik bedoel, als je 100 miljoen uitgeeft... (Man, 62)

Het wisselt ook sterk of mensen vinden dat het Maankwartier zijn belofte waarmaakt als een brug tussen de stadsdelen Noord – waarvoor een nationaal programma is opgetuigd om de structurele sociaaleconomische en veiligheidsproblematiek aan te pakken – en het welvarender Heerlen Zuid.

Respondent 1: Aan die kant, daar kwam het slechte Heerlen en aan de andere kant was het goede, met de kerken, met de hele rimram en dat merk ik gewoon dat door die verbinding van het Maankwartier, want het is ook gewoon een brug, letterlijk naar de andere kant, komt er wat meer beweging in. (Man, 63)

32 'Heerlen gaat deel winkelcentrum 't Loon slopen', RTL Nieuws 2 december 2011; 'Sloop winkelcentrum Heerlen verloopt voorspoedig', Het Parool, 7 december 2011.

Respondent 2: Ik ben er geen hele groot voorstander van, ik vind het persoonlijk. Kijk, om te beginnen splitst het de stad-in tweeën. Hè, het is eigenlijk een soort bastion letterlijk op een heuvel... (Man, 60)

Respondent 3: Dat hele project, je kunt het, je had het kunnen zien aankomen dat het natuurlijk niet de oplossing is voor de problematiek die in Heerlen leeft, dat het een gebouw is en best mooi dat is oké, maar ga niet doen alsof het problematiek kan oplossen. (Vrouw, 56)

De dynamiek van ruimtelijke (her)ontwikkeling blijft dus tot op heden voortduren.³³ Het stadsbestuur blijft het opnieuw ontwerpen van plekken in het centrum als middel zien om de leefbaarheid te vergroten en stedelijke dynamiek te genereren. Vier in de jaren negentig neergezette kopgebouwen op de Promenade, die indertijd het plein een intiëmer karakter moesten geven, moeten wijken voor een Promenadepark met appartementen.³⁴ Mede vanwege praktische en financiële redenen worden oude mijnwerkerswijken als Versiliënbosch en het Hoensbroekse Slakhorst met sloop bedreigd.³⁵ Weliswaar is er een wending ingezet richting renovatie van het iconische erfgoed dat er nog is – zoals de plannen voor het Royal Theater (geopend in 1938) laten zien – maar een wijk als Slakhorst, neergezet door de vermaarde architect Jan Stuyt heeft men zo laten versloffen dat de technische staat nu het belangrijkste argument is geworden voor wat de enige beleids optie lijkt: slopen, al liet de gemeente in 2020 weten niet mee te willen werken aan de sloop, vanwege de cultuurhistorische waarde van Slakhorst.³⁶ Bijkomend probleem voor deze woonwijken is wel dat van klimaatverandering en verduurzaming. De renovatie van een kolonie zoals de oude Egge in Brunssum bracht daardoor discussie over de authenticiteit van het resultaat teweeg.

Het voorbeeld van Heerlen lijkt misschien op zichzelf te staan. Het is niettemin de moeite waard in toekomstig onderzoek te verkennen in hoeverre de voortgaande

33 Maurice Hermans zegt ook: zie de realiteit onder ogen; je bent een provinciestad, dat is prima. De oplossing voor de problemen van Parkstad is niet continu slopen/iets nieuws neerzetten: Hermans, *De antistad*, 24.

34 B. Banach, 'Ook derde kopgebouw Promenade in Heerlen verdwijnt snel', *De Limburger*, 18 januari 2024.

35 J. Adriaens, 'Woonpunt bouwt 147 nieuwe woningen in mijnkolonie Slakhorst, eind dit jaar start sloop eerste huizen', *De Limburger*, 17 februari 2023; B. Banach, 'Bewoners Heerlense volkswijk Versiliënbosch voeren actie tegen sloop: "Pak je iemands woning af, dan pak je z'n leven af"', *De Limburger*, 6 april 2024.

36 F. Benneker, 'Heerlen werkt niet mee aan sloop- en herbouwplannen van Woonpunt in Hoensbroekse mijnkolonie Slakhorst', *De Limburger*, 23 september 2020.

Afb. 4: Rijksmonument huis Meezenbroek te Heerlen in 1978. De rechtervleugel is later gerestaureerd en het pand heeft een nieuw leven gekregen als horecagelegenheid [Fotograaf: L.M. Tangel. Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer 251.522]

obsessie met slopen en bouwen kenmerkend is voor Parkstad of zelfs de mijnstreek in bredere zin. Kerkrade vernieuwt bijvoorbeeld ook continu oude mijnwerkerswijken en zet nieuwe gebouwen neer om het centrum op te knappen. Geïnterviewden die in Kerkrade wonen verwijzen daar ook vaak naar, bijvoorbeeld de bouw van het prijswinnende cultuurcentrum annex bibliotheek, als teken van het opkrabbelen van Kerkrade:

Respondent 1: Maar als je door die bibliotheek loopt, die gewoon één grote open ruimte is en waar de kern van Kerkrade, ze wordt ook wel de huiskamer van Kerkrade genoemd, als je de gelegenheid hebt, echt serieus is prachtig, dan denk ik: oh, kijk eens wat we nou hier voor mekaar hebben gekregen en een muziekschool midden in Kerkrade. We hebben een bibliotheek midden in Kerkrade met een theater, wow! en wat ook, als je die geschiedenis, het WMC³⁷, de mijnen noem maar op, omarmt... (Vrouw, 54)

37 Wereld Muziek Concours.

Conclusie

In deze studie hebben we oral history toegepast als methode om zicht te krijgen op de ervaring van en de betekenisgeving aan het veranderende landschap van de mijnstreek sinds 1900. Dat hebben we gedaan vanuit een *cultural ecology*-perspectief, waarin de wisselwerking tussen mens en (ruraal of stedelijk) landschap centraal staat. De kern van ons bronnenmateriaal bestond uit dialectopnamen ('vrije gesprekken') uit de periode 1965-1977 en uit eigen interviews in het kader van ons project *Kinderen van de kolonie*.

Bij alle aandacht in de laatste jaren voor de transitie 'van zwart naar groen' komt uit de gesprekken vooral een beeld van continuïteit naar voren: er was ook begin twintigste eeuw al sprake van ingrijpende afbraakprojecten die vaak juist het rurale erfgoed raakten. Overal in de mijnstreek leefde bij bestuurders de wens het eigen dorp op te stoten in de vaart der volkeren. Het gebouwd en natuurlijk erfgoed kreeg daarbij duidelijk minder prioriteit dan de belangen van de uitbreidende mijnindustrie en het bijbehorende woningarsenaal. Er was en is een constante dynamiek van modernisering zichtbaar, sterk gericht op het heden en op wat als de sociaaleconomische toekomst wordt geïnterpreteerd. De sloop- en bouwwoede is – zeker in Heerlen – nooit tot rust gekomen. De operatie van zwart naar groen kan worden gezien als een poging om te komen tot iets van herstel van het Zuid-Limburgse landschap van voor de steenkolenmijnen, maar ook als een logische beslissing gezien de moderne eisen van leefbaarheid en woongenot. De sloop- en bouwwoede in de decennia daarna valt te plaatsen in het kader van een poging door consumptie de tijden van weleer te doen herleven. Het bestuurlijke idee dat ruimtelijke herinrichting leidt tot economische dynamiek is tot dusver nooit helemaal verdwenen.

Hoe gingen en gaan 'gewone mensen' om met deze ingrijpende landschapsontwikkelingen? In zowel de dialectgesprekken als in onze interviews komt naar voren dat de constante dynamiek en onrust, die de geschiedenis van de mijnstreek kenmerkt in de afgelopen honderd jaar, wisselende gevoelens bij hen oproept. Een ervaring van verlies en woede bij de afbraak van historisch erfgoed en later van mijngebouwen gaat gepaard met de erkenning dat sommige dingen voorbijgaan en dat vernieuwing ook nodig is. Ze koppelen daarbij romantisering van het (stedelijke) landschap van hun jeugd aan een forse dosis realiteitszin over de onvermijdelijkheid van de vooruitgang. Maar de constante veranderingen maken het ook lastig om een stabiele verhouding op te bouwen met de eigen omgeving, zoals we in onze eigen interviews met name zagen in het geval van Heerlen. Het blijkt daarnaast buitengewoon lastig om bestaande beelden die mensen hebben bij bij-

voorbeeld de Heerlense binnenstad, als een plek die niet primair met gezelligheid wordt geassocieerd, te veranderen. Ook laat onze studie zien dat ‘gewone Limburgers’ bij de ingrijpende herinrichtingen van hun omgeving over het algemeen geen invloed hebben ervaren en aangewend. Ze vinden er wel iets van en ontwikkelen ook een zekere koppigheid, een *Eigensinn*³⁸ in de omgang met die omgeving en de verantwoordelijke beleidsmakers, waarbij ze ook wel kritisch tegen bestuurlijke narratieven aankijken.

Onze studie sluit aan bij het Faro-gedachtegoed dat de relatie van mens en samenleving met ‘hun’ erfgoed centraal stelt.³⁹ Vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op verdere uitdieping van (bestuurlijke) oorzaken en verbanden rond de hang naar constante modernisering van het landschap van de mijnstreek. Interessant zou ook zijn om systematisch in beeld te brengen wat er sinds 1900 aan gebouwd en landschappelijk erfgoed precies is verdwenen, en ook daar de ervaringen van bewoners bij te betrekken. Nu het adagium rond erfgoed steeds meer is ‘behoud door ontwikkeling’ en de digitale mogelijkheden steeds verder toenemen, zou zo’n overzicht van wat verloren is gegaan enerzijds kunnen aanzetten tot een structureel voorzichtiger omgang met erfgoed in de ruimtelijke ordening en anderzijds kunnen dienen als basis voor virtuele herbeleving van dat wat het landschap van de mijnstreek ooit sierde.

Bijlage.

Overzicht van de geraadpleegde dialectopnamen uit de Nederlandse Dialectenbank (Meertens Instituut, KNAW). Alleen opnamen uit de mijnstreek waarin het onderwerp ‘steenkoolmijnen’ ter sprake komt, zijn in de tabel weergegeven.

38 Vgl. A. Lüdtkke (ed.), *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen* (Frankfurt am Main 1989).

39 ‘Verdrag van Faro’, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: [https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/verdrag-van-faro,geraadpleegd op 1/10/2024](https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/verdrag-van-faro,geraadpleegd%20op%201/10/2024).

Plaats	Opname	Opnameduur	Opnamedatum	Sprekers	Beroep	URL
Berg aan de Maas	1	00:37:21	20-09-1972	spreker 1: man, geboren 1889,	mijnwerker	https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=L429a
				spreker 2: man, geboren 1906,	mijnbeambte (40 jaar)	
Holtum	1	00:45:02	03-04-1973	spreker 1: man, geboren 1918,	leraar mavo	https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=L426z
				spreker 2: man, geboren 1924,	gepensioneerd mijnbeambte (voorheen mijnwerker)	
Nieuwstadt	1	00:36:06	20-09-1972	spreker 1: man, geboren 1886,	gemeentesecretaris, brievengaarder, kantoorhouder PTT	https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=L433p
				spreker 2: vrouw, geboren 189,	huisvrouw	
				spreker 3: man, geboren 1916,	mijnmeter (soort ondergronds ingenieur)	
Stein	2	00:37:06	08-09-1976	spreker 1: man, geboren 1916,	mijnwerker	https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q015p
				spreker 2: vrouw, geboren 1916,	huisvrouw	
				spreker 3: man, geboren 1952,	studeert voor onderwijzer	
Munstergeleen	1	00:43:56	18-12-1974	spreker 1: man, geboren 1908,	slager	https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q022p
				spreker 2: man, geboren 1921,	voorheen mijnwerker	
				spreker 3: man, geboren 1926,	gemeentesecretaris	
Schinnen	1	00:26:18	05-11-1965	spreker 1: man, geboren 1900,	onderwijzer	https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q032p
				spreker 2: man, geboren 1897,	mijnwerker	
Hoensbroek	1	00:33:20	18-12-1974	spreker 1: man, geboren 1926,	onderwijzer	https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q039p
				spreker 2: vrouw, geboren 1921,	naaister (in ruste)	
				spreker 3: vrouw, geboren 1914,	docente 'verbale expressie'	
Brunssum	1	00:35:43	03-04-1973	spreker 1: man, geboren 1902,	incasseerder gemeentebedrijven	https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q035p
				spreker 2: man, geboren 1904,	ladingmeester mijnbedrijf	
				spreker 3: man, geboren 1913,	tot 1960 landbouwer, daarna opzichter gemeentebedrijven	
Heerlen	1	00:26:02	05-11-1965	spreker 1: man, geboren 1883,	oud-onderwijzer	https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q113p
Nieuwenhagen	1	00:14:25	1965	spreker 1: man, geboren 1926,	beroep niet vermeld	https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q117p
				spreker 2: man, geboren 1899,	beroep niet vermeld	
				spreker 3: man, geboren 1928,	beroep niet vermeld	
Schaesberg	1	00:38:44	10-06-1971	spreker 1: man, geboren 1887,	leraar	https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q118p
				spreker 2: man, geboren 1899,	gepensioneerd onderwijzer (m.n. hoofd der school)	
				spreker 3: man, geboren 1915,	tot 1947 landbouwer, daarna mijnwerker	
Waubach	6	00:54:47		spreker 1: man, geboren 1895	[verdere informatie ontbreekt]	https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q117a
	7	00:44:36		[informatie ontbreekt]	[informatie ontbreekt]	
Eygelshoven	1	00:39:26	23-12-1977	spreker 1: man, geboren 1905,	kantoorbediende	https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q119p
				spreker 2: man, geboren 1920,	H.d.S. (hoofd der school)	
				spreker 3: man, geboren 1908,	bedrijfsarchivaris	
Kerkrade	1	00:35:59	10-06-1971	spreker 1: man, geboren 1910,	mijnmeter (nu gepensioneerd)	https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q121p
				spreker 2: man, geboren 1904,	mijnbeambte	
				spreker 3: man, geboren 1897,	gemeenteambtenaar	
Spekholzerheide	1	00:45:58	23-12-1977	spreker 1: man, geboren 1898,	mijnopzichter	https://ndb.meertens.knaw.nl/soundbites.php?p=Q121b
				spreker 2: vrouw, geboren 1933,	gezinsverzorgster	
				spreker 3: man, geboren 1961,	scholier	
				spreker 4: man, geboren 1944,	ambtenaar belastingdienst	
				spreker 5: vrouw	(w.sch. echtgenote van spreker 1)	
				spreker 6: man, geboren 1934,	meester-timmerman	

Bart Zwegers en Karim van Knippenberg

ERFGOEDENSEMBLES EN KLIMAAT- ADAPTATIE: GRENZEN AAN DE MAAKBAARHEID WAT PLANOLOGEN EN HYDROLOGEN KUNNEN LEREN VAN ERFGOED EN DE GESCHIEDENIS VAN ONS CULTUURLANDSCHAP

Abstract

This paper explores the intersections of heritage preservation and climate adaptation strategies. It emphasizes that while current policies mainly focus on technical and hydrological innovations, valuable historical knowledge about water management and sustainable land use is often neglected. This knowledge, derived from the cultural and historical development of landscapes, can offer vital insights and help face present-day climate challenges. The paper advocates for the integration of historical landscape elements and traditional land use practices into contemporary climate adaptation plans. Using examples from the province of Limburg, the paper highlights the role of heritage ensembles – cultural landscapes and monuments interconnected with their surroundings – as inspiration for sustainable planning. It critiques the existing disconnect between planning policies, hydrology, and heritage conservation, and proposes a more holistic approach that acknowledges the landscape's historical layers. The paper also discusses the policy challenges and institutional barriers to adopting such an integrated strategy, suggesting that a more collaborative approach between heritage professionals, planners, and hydrologists could foster more climate-resilient landscapes.

Inleiding

Tussen 13 en 15 juli 2021 werden grote delen van Limburg getroffen door hevige regenval. Het water in beken en rivieren steeg ongekend snel en leidde op verschillende plaatsen tot ernstige overstromingen. Naast menselijk leed, schade aan woningen, bedrijven en roerende zaken, hebben de overstromingen grote gevolgen gehad voor erfgoed in de regio (afb. 1). In het overstromingsgebied bevinden zich waardevolle cultuurlandschappen, monumenten, musea, archieven en andere erfgoedinstellingen met kostbare collecties. Ondanks de imminente dreiging die klimaatverandering vormt voor erfgoed, wordt er binnen beleid voor klimaatadaptatie hieraan nauwelijks aandacht geschonken.¹ In rapporten van programma's als de Nationale klimaatadaptatiestrategie (NAS) wordt er bijvoorbeeld tot dusver nauwelijks meer dan een voetnoot gewijd aan erfgoed. Dat is jammer, omdat erfgoed niet alleen tegen de gevolgen van klimaatverandering beschermd zou

1 S. Fatorić en R. Biesbroek, 'Adapting cultural heritage to climate change impact in the Netherlands: barriers, interdependencies, and strategies for overcoming them', *Climate Change* 162 (2020) 301-320; B. Zwegers, *Erfgoed in zwaar weer. Limburgs erfgoed in tijden van klimaatverandering* (Roermond 2024).

Afb. 1: Kasteel Hartelstein nabij Itteren tijdens de overstroming van 2021 [Stefan Koopmans, De Limburger]

moeten worden, maar ook deel kan zijn van de oplossing om de consequenties van klimaatverandering op te vangen.

Beleid voor klimaatadaptatie is nu voornamelijk gericht op een technische, innovatieve, planologische en hydrologische aanpak, die vaak als beter en betrouwbaarder wordt gezien dan oude of bestaande oplossingen.² Bij de uitvoering ervan worden functionerende historische watersystemen soms achteloos op de schop genomen. De nadruk op technische innovaties lijkt voort te komen uit een sterk geloof in de maakbaarheid van onze leefomgeving. Als gevolg hiervan is veel historische kennis over oude waterbeheersystemen en duurzaam landgebruik verloren gegaan. Juist deze kennis biedt waardevolle inzichten en kan helpen de planologische en hydrologische uitdagingen waar we voor staan beter het hoofd te bieden. Dit artikel is een eerste aanzet om te komen tot een wordingsgeschiedenis van het Limburgse (beken- en rivieren)landschap die zou kunnen bijdragen aan het vinden van nieuwe oplossingsrichtingen voor klimaatadaptatie. Planologen en hydrologen, zo zal worden betoogd, moeten zich rekenschap geven van de historische gelaagdheid van het landschap (afb. 2).

² A. Déri en J. Sundaresan, 'Diverse Epistemic Traditions in Transformative Climate Change Research and Adaptation: Heritage and Legacy', in: D. Harvey en J. Perry (ed.), *The Future of Heritage as Climate Change: Loss, Adaptation and Creativity* (New York 2015).

Afb. 2: Uitsnede van het Geuldal in Zuid-Limburg. Te zien is dat veel rijksmonumentale kasteelensembles als gevolg van klimaatverandering in 2050 een verhoogde kans hebben op wateroverlast van 20 cm [data uit Landelijk Informatiesysteem Water en Overstromingen (LIWO) en eigen bewerking auteurs]

Aan de hand van een aantal concrete voorbeelden van Limburgse erfgoedensembles laat dit artikel zien hoe erfgoed en cultuurgeschiedenis kunnen dienen als inspiratiebron voor klimaatadaptieve planologie. Het erfgoedensemble is een relatief nieuwe benadering, waarbij het gebouwde erfgoed steeds wordt beschouwd in relatie tot en als onderdeel van zijn (eveneens monumentale) landschappelijke omgeving.³ Juist dit landschappelijke aspect maakt het erfgoedensemble een interessante lens om de relatie tussen erfgoed en klimaatadaptatie nader mee te onderzoeken. Daarnaast laten de casussen zien welke beleidsmatige en bestuurlijke barrières dit leren van het verleden bemoeilijken.

³ Deze voorbeeldcasussen zijn gevolgd in het kader van het ErfgoedLAB Limburg, een instrument van de Provincie Limburg gericht op duurzaam behoud en herbestemming van erfgoedensembles. E. Storms-Smeets, 'Leren denken in ensembles: Toekomst voor Limburgse landgoederen', *Het Buiten: Kastelen, buitenplaatsen en hun bewoners* 10 (2023) 18-25, aldaar 18.

De mens en het landschap

Alvorens hiertoe over te gaan is het van belang om nader te definiëren wat we onder ‘landschap’ verstaan. Er zijn verschillende, soms ‘concurrerende’ definities van dit begrip. De grote verscheidenheid aan epistemologische en ontologische betekenissen en de Babylonische spraakverwarring die dit soms tot gevolg heeft, zijn deels toe te schrijven aan het feit dat de gehanteerde definities niet altijd naadloos aansluiten bij conventionele academische disciplines. Het is bij uitstek een ‘transdisciplinair concept’ dat door een groeiend aantal disciplines en subdisciplines wordt gebruikt, maar waarover geen brede consensus bestaat.⁴ Bij gebrek aan een gedeeld begrippenkader wordt er soms teruggegrepen op de definitie uit de Europese Landschapsconventie uit het jaar 2000: “Landschap” vormt de aanduiding voor een deel van het grondgebied, zoals dat door de bevolking wordt waargenomen en waarvan het karakter wordt bepaald door natuurlijke en/of menselijke factoren en de wisselwerking daartussen.⁵ Even zo vaak hanteren auteurs echter hun eigen definities, die niet zelden ver uit elkaar liggen.

In de context van dit artikel is het vooral van belang de relatie tussen de mens en het landschap te historiseren. Veranderingen in de wisselwerking tussen ‘natuurlijke en/of menselijke factoren’ kunnen enkel vanuit een diachronisch perspectief worden ontwaard. De relatie tussen de mens en zijn omgeving zou kunnen worden gezien langs een schaal die loopt van ‘de mens past zich aan aan zijn omgeving’ tot ‘de mens past zijn omgeving aan aan zichzelf’. Hoewel de mens zijn omgeving altijd heeft vormgegeven, bijvoorbeeld door ontginning, extractie, bewerking en bebouwing, geldt voor een groot deel van de geschiedenis vooral dat de mens zich aanpaste aan zijn omgeving in plaats van andersom.

Sinds de grootschalige industrialisatie, die zich vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw voltrok, heeft de mens het landschap meer en meer naar zijn hand gezet. In plaats van acteurs in een landschappelijk decor werden mensen ‘decorbouwers’, die het landschap steeds dwingend aanpasten aan hun behoeften en eisen. De notie dat het landschap levend en dynamisch is, werd hierdoor naar de achtergrond gedrongen.

Deze ontwikkeling bereikte haar hoogtepunt in de decennia na de Tweede Wereldoorlog. De wederopbouwperiode (1945-1965) vormde niet alleen de hoogtijdagen van het geloof in de maakbare samenleving, maar ook van het geloof in de

4 S. Turner, L. Shillito en F. Carrer, ‘Landscape archaeology’, in: P. Howard, I. Thompson en E. Waterton (ed.), *The Routledge Companion to Landscape Studies* (Londen/New York 2019) 155-166, aldaar 155.

5 Europese Landschapsconventie, geciteerd in: P. Uyttenhove, ‘Landschap en geheugen’, in: K. Bosma en J. Kolen (ed.), *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed* (Nijmegen 2010) 238-255, aldaar 238.

maakbaarheid van het landschap.⁶ De bouw van naoorlogse wijken begon in veel gevallen met een tabula rasa, niet alleen op de tekentafel maar ook in het landschap zelf. Bovendien veranderde de landbouw ingrijpend – onder het mom van ‘nooit meer honger’ – door schaalvergroting en ruilverkaveling. Als een blanco vel op de tekentafel werd het landschap voorbereid op de wederopbouw. Voor watersystemen had dit grote gevolgen. Beken werden rechtgetrokken en overkluisd, grachten werden gedempt.⁷ De bodemstructuur werd bovendien verstoord door het storten van grind- en zandlagen waarop gebouwd kon worden. Wederopbouwplanologen hielden over het algemeen weinig rekening met de bestaande landschappelijke situatie. De eenvormigheid van stedenbouwkundige plannen uit die periode getuigt hiervan.⁸

Mede door klimaatverandering groeit de laatste jaren het besef dat het landschap niet aan iedere wens kan worden aangepast. In plaats daarvan zouden planologische ontwerpprocessen de historische gelaagdheid en geomorfologie van het landschap als startpunt moeten nemen. Niet de behoefte van de mens, maar de loop van het water en de samenstelling van de bodem moeten volgens deze visie het leidend planologisch principe vormen. Binnen de ruimtelijke ordening wordt dit beginsel ‘water en bodem sturend’ genoemd.⁹ Met het groeien van het besef dat planologen meer rekening zouden moeten houden met bestaande landschappelijke situaties, kwam ook het besef dat cultuurhistorie en erfgoed steviger verankerd zouden moeten worden in beleid voor ruimtelijke ordening.¹⁰ Natuur, milieu en erfgoed zouden bij elkaar moeten worden gebracht en een onderlegger moeten vormen voor omgevingsbeleid. De Nota Belvédère (1999) en meer recent de Omgevingswet (2024) zijn pogingen om deze integrale kijk op het landschap in beleid te vatten. Termen als ‘omgevingsdenken’ en ‘integrale visie’ typeren deze benaderingswijze. Zoals in het vervolg van dit artikel zal blijken, is integraal beleid in de praktijk echter vaak moeilijk te realiseren. Ondanks de hierboven beschreven verschuiving in het denken, zien veel planologen en beleidsmakers erfgoed en milieu toch vooral als een lastig onderwerp, waar iets mee moet, en niet als een kans om tot een beter plan te komen.

6 J.W. Duyvendak, *De planning van ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving* (Den Haag 1999).

7 J. Renes, ‘De invloed van de mens op de Zuidlimburgse beekdalen in het verleden’, *Natuurhistorisch Maandblad* 79 (1990) 80-88, aldaar 83.

8 P. Hall, *Cities of Tomorrow* (Oxford 1988); A. Blom, B. Jansen en M. van der Heiden, *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken* (Zeist 2004).

9 M. Duijn en W.D. Pot, ‘Governance van water en bodem sturend’, *Water Governance* 3 (2023) 14-18.

10 J. Janssen, E. Luiten, H. Renes en E. Stegmeijer, ‘Heritage as sector, factor and vector: conceptualizing the shifting relationship between heritage management and spatial planning’, *European Planning Studies* 25 (2017) 1654-1672.

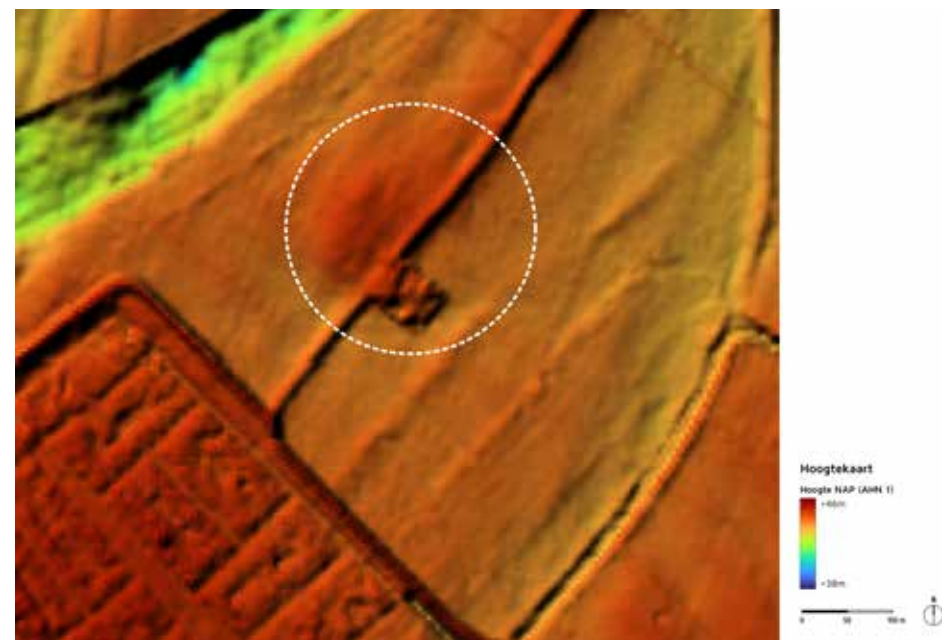
Leren van het verleden

In het landschap zijn veel historische sporen terug te vinden. Historici en archeologen bestuderen deze sporen meestal om dat verleden zelf beter te begrijpen, niet om ze te instrumentaliseren voor hedendaagse doeleinden. Binnen relatief jonge subdisciplines als ‘disaster history’ en ‘environmental history’ wordt weliswaar aandacht geschonken aan de relevantie van historische kennis voor hedendaagse rampenbestrijding,¹¹ maar over het algemeen is het expliciet trekken van lessen voor de toekomst niet het terrein van de historische professie. Waar het gaat om klimaatadaptatie en ruimtelijke ordening is er echter wel degelijk iets voor te zeggen om lessen te trekken uit hoe mensen vroeger omgingen met water- en droogteproblematiek.¹² Zo kan het verleden ons bijvoorbeeld veel leren over geschikte bouwlocaties. Luchtfoto's van het in 1995 overstromde dorp Borgharen tonen naast de ondergelopen naoorlogse woonwijken een opvallend droge plek, die als een eiland door water is omringd (afb. 3). Hier stond ooit een Romeinse villa. Blijkbaar wisten de Romeinen beter dan naoorlogse planologen waar het veilig was om te bouwen (afb. 3, 4 en 5).

Afb. 3: Luchtfoto van Borgharen genomen tijdens de overstroming van de Maas in 1995. De locatie van het hoofdgebouw van de Romeinse villa en het Merovingische grafveld zijn niet overstromd [beeldarchief Rijkswaterstaat]

- 11 F. van den Heuvel, 's-Hertogenbosch, eiland in een onmetelijke zee. Omgangsstrategieën van de stedelijke overhead en de bevolking van 's-Hertogenbosch met hoogwater en overstromingen 1770-1995 (Oisterwijk 2021) aldaar 5-26; L. Jensen, 'De opmars van disaster studies. Nieuwe perspectieven in het rampenonderzoek', *De Moderne Tijd. De Lage Landen, 1780-1940* 4 (2020) 147-164.
- 12 V. Grond, G. Maas, M. Kosian en E. Vreenegeoor, *De stadsgenese. Cultuurhistorie en het natuurlijke systeem als gids voor klimaatadaptatie en stedelijke ontwikkeling* (Amersfoort 2021).

Afb. 4: Hoogtekaart van Borgharen met daarop goed zichtbaar de locatie van het hoofdgebouw van de Romeinse villa en het Merovingische grafveld [afbeelding auteurs]

Afb. 5: Luchtfoto van Borgharen met de locatie van de Romeinse villa en het Merovingische grafveld [afbeelding auteurs]

Niet alleen archeologisch onderzoek kan ons veel leren over de geschiktheid van bouwlocaties, ook historische veld- en plaatsnamen zijn vaak veelzeggend.¹³ Tijdens de overstromingen van 2021 moesten de bewoners van verzorgingstehuis Oosterbeemd in Valkenburg worden geëvacueerd. Het woord 'beemd' verwijst historisch naar een graslandperceel in een dal waar overtollig water uit de beek naartoe stroomde. Historische bebouwing zal je daarom in een beemd zelden aantreffen. Bouwen in een beemd, zo wist men vroeger maar al te goed, is vragen om problemen. Stedenbouwkundigen die op kaarten een woord als 'beemd' lezen, zouden zich moeten afvragen of deze plek een geschikte bouwlocatie is. Echter, het op een dergelijke manier lezen van de geschiedenis van het landschap is in de planologische en bouwkundige ontwerp praktijk geen vanzelfsprekendheid. Instanties als het Waterschap hebben bijvoorbeeld lang niet altijd meer iemand in dienst die oude kaarten kan lezen en interpreteren.

Naast archeologisch en toponymisch onderzoek, kan immaterieel erfgoed een belangrijke kennisbron vormen. Hoewel het officieel al sinds 2013 verboden is, is het op sommige plekken in het Limburgse heuvelland niet ongebruikelijk om akkers in de hellingrichting te ploegen.¹⁴ Als kleine waterglijbanen voeren de voren het regenwater razendsnel af richting het dal, waar het voor problemen zorgt, te meer omdat dit vaak gepaard gaat met forse erosie van de (vruchtbare) löss, en leidt tot modderstromen.¹⁵ Traditioneel ploegden boeren meestal haaks op de helling, waardoor de akker minder snel tot afwatering kwam. Deze manier van ploegen, in combinatie met beplanting op de horizontale hoogtelijnen – de zogenaamde grafen –, zorgde ervoor dat water langzaam de bodem in kon trekken. De houtopstand op de grafen werd bovendien door boeren als geriefhout gebruikt, en door allerlei ambachtslieden zoals mandenvlechters, meubelmakers en imkers.¹⁶ Problemen als bodemerosie, een te snelle afwatering van akkers en het verlies aan biodiversiteit kunnen deels worden voorkomen door historische landschapselementen als grafen te herstellen en de kennis over traditionele landbouwmethoden en ambachten te vergroten. Kennis over het functioneren van landgoederen kan ons bovendien inspiratie bieden als het gaat over samenwerking en collectieve verantwoordelijkheid zoals dit vroeger op een grootschalig landgoed gebruikelijk was.

13 M. Paulissen, 'Talig erfgoed in het landschap: geografische namen als landschapshistorische bron', *De Maasgouw* 137 (2018) 17-22, aldaar 21.

14 Productschap Tuinbouw. Verordening PT erosiebestrijding Zuid-Limburg: wetten.nl - Regeling - Verordening PT erosiebestrijding Zuid-Limburg 2013 - BWBR0033951 (overheid.nl), geraadpleegd op 2/10/2024

15 C.J. Schouten, M.C. Rang en P.M.J. Huigen, 'Erosie en wateroverlast in Zuid-Limburg', *Landschap* 2 (1985) 118-132.

16 H.E.A. Huizenga, *Oogst van het krijtlandschap. Cultuurhistorie en bijna vergeten beheertechnieken voor opbrengst van erf en terrein* (Maarn 2016).

Deze voorbeelden laten zien dat erfgoed op verschillende manieren kan bijdragen aan klimaatadaptieve planologie. Het gaat hierbij om het bij elkaar brengen van 'geschiedenis en ontwerp' – zoals Koos Bosma en Jan Kolen in hun gelijknamige boek betoogden – en daarmee het overbruggen van grotendeels gescheiden werelden.¹⁷ Deze opgave is om meerdere redenen niet gering. Op de eerste plaats zijn er bestuurlijke en organisatorische barrières die het slaan van bruggen tussen beide werelden bemoeilijken. Hoewel 'integraliteit' al geruime tijd het planologische discours kenmerkt, is sectorale beleidsvoering in de praktijk vaak moeilijk te doorbreken. Het hokjesdenken blijkt keer op keer een hardnekkig onderdeel te zijn van de Nederlandse bestuurscultuur. 'Integraal is fataal' is een veelgehoorde slogan onder beleidsmakers op het gebied van ruimtelijke ordening.¹⁸

Op de tweede plaats zijn er verschillen tussen de blik van de historicus en die van de ontwerper. Gechargeerd gesteld heeft de historicus de blik op het verleden gericht, de ontwerper op de toekomst. De historicus wil vooral begrijpen hoe de wereld was, de ontwerper is vooral geïnteresseerd in hoe de wereld kan worden. De historicus schrijft, de ontwerper tekent. Deze verschillen betekenen ook dat beide groepen in zekere zin een andere taal spreken, of in ieder geval andere kennisbronnen en methoden gebruiken. Hoewel de planologische ontwerp praktijk zou kunnen profiteren van historische kennis, blijkt dit door de verschillen in benaderingswijzen en doelstellingen van de respectievelijke professies soms moeilijk te bewerkstelligen. Toch zijn er naast uitdagingen wel degelijk ook kansen om 'geschiedenis en ontwerp' dichter bij elkaar te brengen. De volgende paragraaf laat aan de hand van concrete voorbeelden van Limburgse erfgoedensembles zien waar deze uitdagingen en kansen precies liggen.

Erfgoedensembles en klimaatadaptatie

Ensembles zijn fysiek, ruimtelijk, functioneel en sociaal-maatschappelijk samenhangende eenheden met een gedeelde geschiedenis.¹⁹ Het denken in erfgoedensembles in plaats van losse monumenten past binnen het 'omgevingsdenken', waarbij bredere maatschappelijke waarden en betekenissen in samenhang met het landschap worden gezien.²⁰ Zowel het materiële als het immateriële erfgoed

17 K. Bosma, 'Historisch onderzoek: erfgoed en ruimte' in: Bosma en Kolen (ed.), *Geschiedenis en ontwerp*, 190.

18 Zwegers, *Erfgoed in zwaar weer*, 59.

19 E.A.C. Storms-Smeets e.a., *Erfgoedensembles in Zuid-Limburg. Leegstand en herbestemming van molens, boerderijen, kastelen en buitenplaatsen* (Arnhem 2019) 24.

20 J. Tennekes e.a., *Erfgoed als leefomgevingskwaliteit. Een referentiekader voor de dialoog over de waarde van het bestaande bij ruimtelijke ingrepen* (Den Haag 2022).

worden hierbij meegenomen. In het licht van een dergelijke integrale benadering van het landschap rijst de vraag hoe kennis over het ontstaan, het historisch functioneren, de vormgeving en de transformaties van een erfgoedensemble kan worden meegenomen in hedendaagse vraagstukken rondom hun instandhouding en ontwikkeling. Deze vraag speelt ook nadrukkelijk bij erfgoedensembles in Limburg die te maken hebben met de gevolgen van klimaatverandering. Vaak hebben twintigste-eeuwse aanpassingen van deze (landschappelijke) ensembles de klimaatrobustheid verkleind. Dergelijke ensembles laten zien dat inzicht in de cultuurhistorische ontwikkeling een inspiratiebron voor klimaatadaptieve planning kan vormen, maar dat deze kennis nog lang niet altijd in voldoende mate wordt meegenomen.

Een voorbeeld hiervan is het Steenen Huys in Vlodrop. Dit zeventiende-eeuwse kasteel werd onder andere in 2011 en 2021 door overstromingen van de Roer getroffen. De Roer heeft op Nederlands grondgebied een brede dalvlakte, die ter hoogte van Vlodrop reikt tot aan het kasteel en het dorp. In het Nederlandse deel van de Roer bleven de ingrepen aan de loop van de rivier beperkt tot oeverversterking. Het grondgebruik van de dalvlakte onderging echter een sterke intensivering, waarbij morfologische patronen en geulresten werden geëgaliseerd en plaats hebben gemaakt voor een ‘mathematische’ verkaveling.²¹ In het Duitse deel van het stroomgebied is de Roer in de jaren 1970 over vele kilometers gekanaliseerd. De intensivering van het landgebruik en de ingrepen in de waterloop leiden – ook in het Nederlandse deel van de Roer – vaker dan vroeger tot hogere piekafvoeren en grotere risico’s op wateroverlast. Eerdere ingrepen om het kasteel en het dorp met een dijk te beschermen zijn maar deels uitgevoerd. Hierdoor ligt het kasteel nog altijd buitendijks. Dit was in de oorspronkelijke situatie zelden een probleem, maar door bovengenoemde ingrepen in het landschap is de kans op overstromingen zodanig toegenomen dat de erfgoedwaarden dreigen te worden aangetast.

Bij het Steenen Huys zien we een spanningsveld ontstaan – voortkomend uit de urgente waterveiligheidsopgaven – tussen enerzijds nationale wet- en regelgeving gericht op behoud van monumenten en anderzijds hoogwaterveiligheidsnormen die worden vastgelegd in de provinciale omgevingsverordening (afb. 6). Bij wet is een monumenteneigenaar verplicht zijn monument zodanig te onderhouden dat behoud gewaarborgd is. Tegelijkertijd kan een monumenteneigenaar door een hoogwaterveiligheidsnorm beperkt worden in zijn streven naar behoud (afb. 7). Een concreet voorbeeld hiervan betreft het verzekeren. Vanwege het ontbreken van een hoogwaterveiligheidsnorm is het voor een ensemble-eigenaar lastig

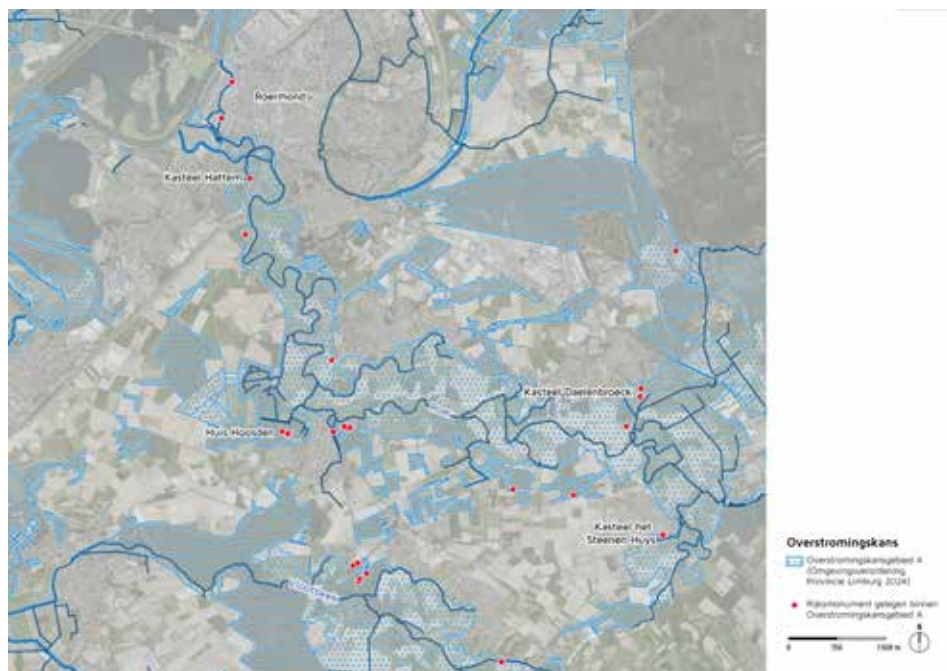
21 H. de Mars, ‘De Roer, een getemde wildebras’, *Natuurhistorisch Maandblad* 102 (2013) 105-110, aldaar 108.

Afb. 6: Uitsnede van de overstromingskans zoals opgenomen in de Omgevingsverordening Provincie Limburg in 2014 en 2024. Te zien is dat door de recente verandering van de begrenzing het Kasteel het Steenen Huys niet langer een hoogwaterveiligheidsnormering kent (afbeelding auteurs)

of onmogelijk om zijn monument of andere bebouwing tegen overstromingschade te verzekeren. De onmogelijkheid om een pand te verzekeren druist echter in tegen de uitgangspunten van de Monumentenwet. Immers, in geval van een overstroming kan de eigenaar de opgelopen schade mogelijk niet meer herstellen, waardoor behoud van het monument in het geding komt. In het geval van Vlodrop heeft het kasteel, vanwege de ligging in de meanderzone van de Roer, lange tijd geen waterveiligheidsnorm gehad, die normaal gesproken wel van toepassing is bij bebouwing in dorpen of steden.

In het verlengde van het ontbreken van een beschermingsnorm, worden monumenteneigenaren in het kader van ‘zelfredzaamheid’ aangespoord om zelf maatregelen te treffen om hun monument te beschermen. Volgens de definitie van het programma Waterveiligheid en Ruimte Limburg (WRL) wil zelfredzaamheid zeggen dat inwoners, in aanvulling op de maatregelen die de betrokken overheden vanuit hun taak en verantwoordelijkheid nemen, zelf preventief maatregelen tegen wateroverlast nemen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed omschrijft de

Afb. 7: Uitsnede van de overstromingskans zoals opgenomen in de Omgevingsverordening Provincie Limburg (2024). Te zien is dat er een aantal rijksmonumentale kasteelensembles gelegen zijn in een gebied dat geen hoogwaterveiligheidsnormering kent. In potentie staan deze ensembles allemaal bloot aan het risico op overstroming en onverzekerbaarheid [afbeelding auteurs]

zorgplicht van eigenaren bij waterveiligheid als volgt: ‘Zelfredzaamheid is belangrijk en betekent dat u zelf verantwoordelijk bent voor het in veiligheid brengen van het erfgoed. Dat houdt ook in dat u “uw” erfgoed beschermt tegen water, ook al is de kans misschien klein dat uw erfgoed met water in aanraking komt’. Ofschoon zelfredzaamheid ook op meer collectieve manier kan worden ingevuld (buurtbewoners die bijvoorbeeld samen zoeken naar oplossingen), blijkt uit de definities dat de verantwoordelijkheid nadrukkelijk bij de individuele eigenaar gelegd wordt.

Omdat de urgentie bij eigenaren om waterveiligheidsmaatregelen te treffen groot is, ontstaat het risico dat er maatregelen genomen worden die maken dat historische objecten en de omgeving meer en meer los van elkaar komen te staan. Daarmee rijst de vraag of maatregelen die in het kader van zelfredzaamheid worden genomen, ook vanuit het ensemble bezien tot de best mogelijke oplossing zullen leiden. Ook is de vraag of het wenselijk is dat monumenteneigenaren ieder voor zich maatregelen gaan treffen. Het streven naar zelfredzaamheid, en de ‘ieder voor zich houding’ die daarmee gepropageerd wordt, strookt niet met het beleidsmatige doel om op een integrale manier met erfgoedensembles om te gaan.

Als beleidsmakers onderling meer willen gaan samenwerken, is het vreemd als vervolgens tegen de eigenaren wordt gezegd dat ze zelf op zoek moeten gaan naar oplossingen.

Bovendien zijn monumenten onderdeel van de leefomgeving en ooit omwille van hun maatschappelijk belang als zodanig aangewezen. Zou het dan niet redelijker zijn als we als maatschappij samen met eigenaren zoeken naar manieren om hun monument binnen zijn landschappelijke context voor de toekomst te behouden?²² Een ensembleoplossing – een integrale landschappelijke oplossing – kan immers leiden tot meer gezamenlijke, landschappelijke en bij het monument passende waterveiligheidsmaatregelen. Een randvoorwaarde daarbij is uiteraard wel dat beleid onderling goed afgestemd wordt zodat bijvoorbeeld hoogwaterveiligheidsnormen en wetgeving rondom monumentenbescherming niet langer tegenstrijdig zijn.

Integrale landschappelijke versterking

Ook bij andere erfgoedensembles zien we dat de samenhang tussen het gebouwde erfgoed en de historische gelaagdheid van het omliggende landschap onvoldoende wordt benadrukt. Bij landgoed Mheer (afb. 8) bijvoorbeeld, maar ook bij landgoed Amstenrade, vinden we vandaag de dag weinig landschapsinclusieve vormen van agrarische bedrijvigheid; ze sluiten niet aan bij de waarden van het erfgoedensemble. In beide gevallen hebben de eigenaren concrete plannen om op een andere manier om te gaan met het landschappelijke deel van hun ensemble. Bijvoorbeeld door andere pachtovereenkomsten aan te gaan, te werken aan aanleg, beheer én gebruik van verdwenen kleinschalige landschapselementen of door maatregelen te treffen die als klimaatbuffer kunnen dienen. Bij kasteel Mheer wil de eigenaar aan de rand van de helling de historische bossen herstellen om zo meer water vast te houden, en afstroming richting dal te verminderen.

Verder wil de eigenaar van kasteel Mheer het beheer van een deel van de pachtgronden (totaal ruim 90 hectare) aanpassen van regulier beheer naar agrarisch natuurbeheer, waarbij er wordt gewerkt aan het terugbrengen van een kleinschalige (‘groenblauwe’) dooradering van het landschap (afb. 9). In potentie zijn dit ingrepen die bijdragen aan versterking van de omgevingskwaliteit en aan het behalen

22 Dit behoort tot de taken van organisaties zoals de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Bij verschillende andere overheidsinstanties staat het onderwerp erfgoed echter niet hoog op de agenda, waardoor eigenaren zich genoodzaakt voelen om zelf maatregelen te treffen (zie ook Zwegers, *Erfgoed in zwaar weer*).

Afb. 8: Kasteelensemble Mheer bestaande uit kasteel, pachthoeve, tuinen, landerijen en kleinschalige landschapselementen [Aron Nijs Fotografie in opdracht van Provincie Limburg]

Afb. 9: Luchtfoto uit 1947 van de omgeving van kasteel Mheer. Het landschap wordt gedomineerd door vele kleinschalige landschapselementen, met name hoogstamboomgaarden [Nationaal Geografisch Instituut, Cartesius.be]

van maatschappelijke opgaven, waaronder klimaatadaptatie. Deze ingrepen zijn voor eigenaren echter alleen (financieel) uitvoerbaar als ze onderdeel uitmaken van een breder perspectief op behoud van het ensemble voor de lange termijn. Zo richt de financiële en beleidsmatige ondersteuning van erfgoedensembles zich veelal uitsluitend op monumentenzorg,²³ waarbij er beperkte aandacht is voor bijvoorbeeld gebruik en exploitatie van het pand. Deze ondersteuning gaat bovendien gepaard met veel bureaucratie; voor elk schroefje en boutje bestaat een regeling, maar als je alle schroeven en bouten vervangt is er nog geen draaiend geheel. De eigenaar kan deze overkoepelende visie wel hebben, maar er zijn geen instrumenten of handvatten die hem of haar helpen om deze tot uitvoering te brengen.

Dit inzicht dient met name bij (gemeentelijke) beleidsmakers duidelijk te worden. Het ontbreken van een integrale blik belemmert immers niet alleen het toekomstbestendig maken van individuele ensembles, maar maakt ook dat erfgoedensembles nog onvoldoende benut worden als katalysator van ruimtelijke ontwikkelingen. Het aangrijpen van integrale kansen hangt ook samen met de bereidheid om te komen tot 'systemsolidariteit'. Dat wil zeggen dat eenieder die betrokken is bij de toekomst van een erfgoedensemble zijn eigen belang deels naar de achtergrond verplaatst ten behoeve van het algemeen belang van de instandhouding en het toekomstbestendig maken van dat ensemble.

Het gebrek aan systemsolidariteit zien we terug bij erfgoedensemble kasteel Nieuwenbroeck in Beesel. Hier hebben in het recente verleden verschillende ontwikkelingen plaatsgevonden, waaronder de herinrichting van de Huilbeek, een dijk aanleg in het kader van het Hoogwaterbeschermingsprogramma en natuurontwikkeling in het nabijgelegen Beesels Broek. Deze ingrepen zijn uitgevoerd vanuit deelbelangen, waarbij het algemene belang van behoud van het ensemble en het verkrijgen van landschappelijke meerwaarde niet het leidende motief waren. Hier is te zeer uitgegaan van het idee dat het landschap met technische ingrepen naar de hand te zetten is.

Het kasteelensemble Nieuwenbroeck wordt vandaag de dag gekenmerkt door technische ingrepen die het watersysteem reguleren. Volgens de eigenaar is dit echter een situatie die in de toekomst onhoudbaar wordt als gevolg van klimaatverandering. De eigenaar vreest dat de kasteelgracht in droge zomers droog komt te staan, met schade aan de fundering tot gevolg. Toch liggen ook hier kansen om integraal te werken, bijvoorbeeld door het beekstelsel te koppelen aan de kasteel-

23 Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. 'Samenhangende evaluatie van het financiële stelsel voor monumentenzorg: eindrapport': [https://www.rijksfinancien.nl/sites/default/files/extrainfo/Cultuur/Samenhangende+evaluatie+van+het+financieel+stelsel+voor+monumentenzorg%20\(2\).pdf](https://www.rijksfinancien.nl/sites/default/files/extrainfo/Cultuur/Samenhangende+evaluatie+van+het+financieel+stelsel+voor+monumentenzorg%20(2).pdf), Geraadpleegd op 26/09/2024.

gracht (zoals in het verleden ook het geval was), een directere verbinding te maken met het nabijgelegen natuurgebied (Beesels Broek) of door een plek te creëren voor waterretentie.

De discrepantie in deze casus zit met name in het ogenschijnlijke gebrek aan visie en afstemming tussen partijen. De Gemeente heeft toekomstvisies voor de kern Beesel, het Waterschap voert een beekproject uit, de Provincie werkt aan opgaven rond de inrichting van het landelijk gebied en natuurorganisaties werken aan natuurherstel. Desondanks is er niet gekeken naar een integrale oplossing, waarvoor cultuurhistorische kennis en objecten inspiratie hadden kunnen bieden. De kennis van het landschap en het natuurlijk systeem – waarbij water- en bodemsystemen sturend zijn – kunnen ons nochtans veel leren. Hoe gebruikten vroegere generaties het landschap? Wat deden zij om droogte of wateroverlast tegen te gaan? Vaak zijn daar nog sporen van terug te vinden. Met gedegen ontwerpend onderzoek kunnen cultuurhistorische sporen inzichtelijk gemaakt worden én gebruikt als inspiratie en onderdeel van toekomstige ingrepen. (Ontwerpend) onderzoek waarbij cultuurhistorische sporen worden meegenomen kan een manier zijn om een brug te slaan tussen de grotendeels nog gescheiden werelden van planologen en cultuurhistorici.

Conclusie: richting een integrale visie

In hun bijdrage aan de bundel *Geschiedenis en ontwerp* betogen Arnold van der Valk en Willem Korthals Altes: ‘Cultuurhistorie moet een sterke positie behouden in het ruimtelijk beleid van rijk, provincies en gemeenten’.²⁴ Waar het gaat om planologische besluitvorming met betrekking tot klimaatadaptatie is er in de praktijk eerder sprake van onvoldoende gebruik van historische kennis dan van het behoud van een sterke positie. De hier besproken erfgoedensembles leren ons dat cultuurhistorische objecten nadrukkelijker meegenomen zouden kunnen worden in integrale landschappelijke oplossingen. Steeds meer wordt ingezien dat behoud en herbestemming van erfgoed tot meerwaarde kan leiden en dat erfgoed een bron van ontwikkeling en inspiratie kan vormen. Dit vereist van zowel erfgoedambtenaren als van planologen en hydrologen een actieve houding om de juiste momenten aan te grijpen om de inbreng vanuit erfgoed mee te nemen. Daarnaast is het een vereiste dat (cultuurhistorische) kennis op orde is, zodat deze paraat is op het moment dat ontwikkelingsprocessen bij of rondom een ensemble gaan plaats-

24 A. van der Valk en W. Korthals Altes, ‘Ruimtelijke ordening en cultuurhistorie: een instrumenteel en planologisch perspectief’, in: Bosma en Kolen (ed.), *Geschiedenis en ontwerp*, 114.

vinden. Alleen zo kunnen bestaande structuren worden versterkt en duurzaam behoud van ensembles worden gerealiseerd. Hoewel uit recente beleidsstukken naar voren komt dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en ook de Provincie Limburg hun aandacht verleggen naar erfgoedensembles en daarbij aangeven de omgeving en actuele opgaven te willen meewegen, blijkt dat de uitwerking van dit beleid in de praktijk nog maar beperkt vruchten afwerpt.²⁵

Een manier om cultuurhistorische kennis bruikbaar te maken voor hedendaagse klimaatadaptieve doeleinden is de landschapsbiografie. Landschapsbiografen conceptualiseren het landschap als de historisch gegroeide leefwereld van mensen. De ontwikkeling van het landschap wordt in deze benadering niet gezien als een chronologische aaneenschakeling van losse fasen, maar – vandaar de analogie met de biografie – als een opeenvolging van transformaties waarbij het verleden ‘steeds op andere manieren is ervaren en verwerkt’.²⁶ Een landschapsbiografie maakt gebruik van cultuurhistorische kennis, maar brengt geen scherpe cesuur aan tussen het verleden en het heden. Daarmee leent het zich bij uitstek als instrument om cultuurhistorische kennis in te zetten voor hedendaagse ruimtelijke opgaven.

Hoewel de landschapsbiografie al in de jaren 1970 als concept werd geïntroduceerd en al voor veel gebieden is uitgevoerd, blijft het gebruik ervan in de planologische praktijk beperkt. De grootste uitdaging zit dus niet zozeer in het uitbouwen van cultuurhistorische kennis over het landschap, maar in het inzetten van deze kennis in beleid voor ruimtelijke ordening, en zo erfgoed, milieu en ruimtelijke ordening in onderlinge samenhang te brengen. In een recente beleidsevaluatie van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap erkende staatssecretaris Gunay Uslu dat: ‘erfgoed verbonden [dient] te zijn aan de grote transitie [zoals klimaatadaptatie en de energietransitie]’.²⁷ De in dit artikel besproken casussen laten zien dat er nog een lange weg te gaan is om deze verbinding te bestendigen en te versterken.

25 Storms-Smeets, *Erfgoedensembles*, 14; ErfgoedLAB Limburg, *Eindrapportage ErfgoedLAB 2022-2024* (Gulpen 2024) [niet openbaar].

26 J. Kolen, K. Bosma en J. Renes, ‘De landschapsbiografie: instrument voor onderzoek, planning en ontwerp’, in: Bosma en Kolen (ed.), *Geschiedenis en ontwerp*, 219.

27 G. Uslu, ‘Beleidsdoorlichting Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Brief van de Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal’: [https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2023/06/12/bijlage-1-afschrift-kamerbrief-beleidsreactie-op-beleidsdoorlichting-erfgoed,geraadpleegd op 5/4/2024](https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2023/06/12/bijlage-1-afschrift-kamerbrief-beleidsreactie-op-beleidsdoorlichting-erfgoed,geraadpleegd%20op%205/4/2024).

46 JAAR TOEWIJDING

IN GESPREK MET ELLA MUYRES OVER HAAR LOOPBAAN BIJ HET SHCL

TEKST Joris Roosen | COVERFOTO David Maesen

In 2024 viert onze medewerker Ella Muyres een bijzondere mijlpaal: 46 jaar in dienst bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Bijna een halve eeuw heeft zij zich met toewijding ingezet voor het SHCL, waar ze een breed scala aan administratieve en secretariële taken vervulde. Ze was verantwoordelijk voor de postafhandeling, beheerde de donateursadministratie en de boekenwinkel, en leverde een onmisbare bijdrage aan de tekstredactie en kopijverzorging van het Jaarboek (inclusief deze editie) en de reeks Maaslandse Monografieën. Collega's kennen Ella vooral als het kloppende hart van het SHCL. Iedere collega vindt bij haar een luisterend oor. In de zomer van 2025 neemt ze afscheid en gaat ze na 47 jaren dienst met pensioen. In dit interview blikken we samen met haar terug op haar lange carrière, de veranderingen die ze heeft meegemaakt en de bijzondere momenten die haar werk zo memorabel hebben gemaakt.

Ella, hartelijk dank voor dit interview. Je werkt al 46 jaar lang bij het SHCL, dat is een behoorlijke periode om bij dezelfde werkgever aan de slag te zijn. Hoe ben je ooit bij het SHCL terechtgekomen?

In 1977 had ik mijn HAVO-diploma behaald, en hoewel ik door kon studeren, wilde ik dat niet. Ik wilde gewoon gaan werken. De eerste twee maanden na het behalen van mijn diploma heb ik een korte pauze genomen en toen heb ik mij laten inschrijven bij een uitzendbureau. Via hen kreeg ik mijn eerste tijdelijke baan bij Vijverdal, een psychiatrische instelling. Daar heb ik toen een zestal weken administratief werk verricht. Niet lang daarna werd ik via het arbeidsbureau uitgenodigd om te solliciteren bij het SHCL voor een interimbaan van een jaar. Op 1 september 1977 werd ik door toenmalig directeur Rudolf Philips aangenomen. De baan was bedoeld om werkervaring op te doen, en ik kreeg vooral administratieve taken. Ik vond het fijn werk, maar omdat het contract slechts voor een jaar was, moest ik in 1978 weer een andere baan zoeken. Na een sollicitatiegesprek kon ik al meteen aan de slag bij een notaris, waar ik administratief en secretarieel werk verrichtte.

Je bent dus een tijdje weggeweest bij het SHCL, maar al snel keerde je terug, waarna je uiteindelijk 46 jaar bij de organisatie bent gebleven. Kun je vertellen hoe dat is verlopen en wat je ertoe bracht om terug te komen?

Tijdens mijn interimjaar was Hans Jansen benoemd tot plaatsvervangend directeur van het SHCL. Hij wilde graag mijn contract verlengen en adviseerde me daarom om een cursus te volgen, zodat dit als onderbouwing kon dienen voor de verlenging. Ik koos voor een schriftelijke cursus 'titelbeschrijven'. Zodra hij kon aantonen dat ik aan deze cursus was begonnen, kon het SHCL dat als argument gebruiken om mijn aanstelling te verlengen. Het duurde even, maar uiteindelijk

kwam er toestemming voor een contract van zes maanden. Maar omdat ik inmiddels bij de notaris werkte, besloot ik die verlenging niet te accepteren. Ik had daar een vaste baan en wilde niet mijn ontslag nemen om slechts voor een half jaar weer terug te gaan. Een jaar later, in 1979, ging Philips met pensioen en werd Hans Jansen directeur. Toen kwam er een vaste positie vrij, en ze vroegen me opnieuw om terug te komen. Dat heb ik toen gedaan, waardoor ik het komende jaar dus 47 jaar in dienst zal zijn van het SHCL (inclusief mijn interimperiode).

Je bent nu bijna een halve eeuw in dienst bij het SHCL en in die tijd heb je samengewerkt met elke directeur die het Centrum ooit heeft gehad. Hoe heb je die verschillende ervaringen met de opeenvolgende directeuren beleefd?

Ja, dat klopt. Toen ik in 1977 begon, was Philips directeur. Hij was al ziek en daarom niet vaak aanwezig, maar ik heb hem nog kort leren kennen voordat hij in 1979 met pensioen ging. Vervolgens werd Hans Jansen directeur, met wie ik heel lang heb samengewerkt. Wat ik me uit die vroege periode nog goed herinner is hoe weinig budget we hadden. We maakten altijd de grap dat we geken-

merkt werden door onze franciscaanse zuinigheid; ieder velletje papier werd omgedraaid om kosten te besparen. In 1998 werd Ad Knotter directeur, en met hem kwam er een nieuwe dynamiek in de organisatie. Sinds 2018 werk ik met Nico Randeraad, mijn vierde directeur. Philips en Jansen werden altijd aangesproken met mijnheer Philips en mijnheer Jansen. Na de komst van Ad Knotter veranderde dat en werd de directeur gewoon bij zijn voornaam genoemd. En naderhand natuurlijk ook met Nico. Elke directeur had zijn eigen aanpak, maar wat ze allemaal gemeen hebben, is dat ze op hun

eigen manier hebben bijgedragen aan de vooruitgang van het SHCL.

In de loop der jaren heb je heel wat jubilea gevierd, en je hebt een paar foto's uitgekozen waarop we enkele van die feestelijke momenten kunnen zien.

Toen het SHCL vijftig jaar bestond, werd er een etentje georganiseerd, waarbij voor het eerst ook de partners van de medewerkers werden uitgenodigd. Op de foto zit ik tussen twee dierbare personen. Natuurlijk mijn man Ed, en Marleen

Mommers, toentertijd secretaresse van het SHCL. Wij waren heel goed bevriend met elkaar. Helaas werd zij ernstig ziek en in 2007 moesten wij afscheid nemen van haar. Daarnaast heb ik ook de groepsfoto van het zeventigjarig bestaan geselecteerd, omdat daarop veel collega's staan die inmiddels of met pensioen zijn of ergens anders werken. En ook staat Cees de Beijer op de foto. Hij is jarenlang vrijwilliger geweest bij het SHCL en heeft veel betekend voor ons. De afgelopen vijf jaar is er (gelukkig!) een flinke instroom van nieuwe collega's geweest. Het is mooi om te zien hoe de organisatie verjongt en zo de toekomst verzekerd blijft.

Naast de vele jubilea heb je ook een aantal ingrijpende verhuizingen meegeemaakt tijdens je lange loopbaan. Hoe heb je dat ervaren?

Ik heb bijna 31 jaar gewerkt op de locatie aan de Boschstraat, en hoewel het pand oud en vervallen was, had ik er een sterke band mee. Het was rommelig en slecht onderhouden, maar dat gaf het juist zijn charme. De archieven waren opgeslagen in de nabijgelegen kerk; via de binnenplaats hadden we vanuit ons kantoor toegang. We hadden zelfs een kleine leeszaal in die kerk, waar archiefmateriaal kon worden geraadpleegd. Later werd de Andriesskapel, een paar straten verderop, in

gebruik genomen als extern archiefdepot. In het hoofdgebouw hadden we een kantine met ouderwetse keuken. Ik herinner me nog dat we onze koffie zelf moesten zetten, en alles werd met de hand afgewassen. Maar die kantine was een gezellige plek waar wij allemaal samen pauzeerden. We gebruikten de ruimte ook voor feestjes. En we hebben veel feestjes gevierd! Zulke dingen droegen echt bij aan de unieke sfeer van die plek. Op enig moment kregen wij van de Provincie 'afgedankt' meubilair. Voor ons was dat een hele verbetering, want wij hadden een ratjetoe van meubilair. De interne verhuizing van het meubilair was een hele klus. Ik heb weken rondgelopen door het gebouw met stickertjes. Ik had een draaiboek voor de verhuizers gemaakt. Zo wisten zij precies waar het nieuwe meubilair moest worden geplaatst en wat weg kon. Dat meubilair gebruiken we nu nog. Het oude pand aan de Boschstraat is inmiddels omgebouwd tot appartementen. De verhuizing naar de nieuwe locatie aan de Sint Pieterstraat vond ik bijna traumatisch, omdat ik zo gehecht was aan dat vertrouwde, karaktervolle gebouw.

Naast verhuizingen heb je de afgelopen 46 jaar natuurlijk ook een ingrijpende transitie meegemaakt op vlak van technologie. Wat merkte je daarvan in je werkzaamheden?

Toen ik in 1977 begon, werkte ik met een mechanische typemachine. In het begin was mijn werkplek trouwens allesbehalve ergonomisch. Ik had een klein houten tafeltje en een simpele houten caféstoel, zonder enige vorm van verstelbaarheid. Mijn typemachine stond op dat tafeltje, en dat was het. Omdat wij nog geen kopieerapparaat hadden, werd er met een stencilmachine gewerkt. Als bijvoorbeeld notulen of iets dergelijks moesten worden uitgetypt dan gebeurde dat op stencilvellen. Natuurlijk werden er dan wel eens typefouten gemaakt. Dan moest je de typefout corrigeren met een soort rode lak die we 'nagellak' noemden, waarna je opnieuw kon typen. Later kregen we elektrische typemachines, wat al een grote vooruitgang was, en uiteindelijk kwamen er typemachines met een correctielint. Dat maakte het werk een stuk makkelijker, maar de grootste doorbraak kwam met de komst van tekstverwerkers. Rond 1986 kregen we onze eerste IBM-tekstverwerker, wat echt een revolutionaire verandering was. Met deze tekstverwerker konden we proefschriften 'camera-ready' maken, wat betekende dat ze direct naar de drukker konden zonder verdere correcties. Het werk werd daardoor veel efficiënter. Voorheen kregen we handgeschreven proefschriften, die ik helemaal moest overtypen. Voor het corrigeren hadden we een systeem waarbij de ene persoon hardop voorlas en de ander meelas om fouten op te sporen. Alle correcties moesten dan met de hand op papier worden aangebracht, vaak met zelfbedachte teken- en kleurtjes om de wijzigingen duidelijk te maken. Vandaag de dag werken we natuurlijk volledig digitaal, wat het werk drastisch heeft veranderd. Alles gaat nu veel sneller en efficiënter, en ik kan me haast niet meer voorstellen hoe arbeidsintensief het vroeger was. Het was soms echt monnikenwerk.

Naast je kantoorwerk ben je ook lange tijd actief geweest als BHV'er (bedrijfs-hulpverlener). Wat heeft je gemotiveerd om deze rol op je te nemen?

Ik ben 17 jaar lang BHV'er geweest bij het SHCL. Ik besloot om deze opleiding te volgen toen mijn kinderen nog jong waren, omdat ik het handig vond om deze vaardigheden ook thuis te kunnen toepassen. Maar op de werkvloer bleek het ook erg nuttig. We hebben meerdere brand- en ontruimingsoefeningen gehouden, wat essentieel was om te leren hoe we in noodsituaties moesten handelen. Gelukkig is er in al die jaren maar één keer een serieuze situatie voorgevallen. Tijdens een rondleiding in het depot voelde een meisje zich niet goed en verloor ze haar zicht. Dat kwam gelukkig weer snel terug, maar ik had het gevoel dat er iets niet klopte en besloot toch 112 te bellen. Achteraf bleek dat de juiste beslissing te zijn geweest. Toen ik 61 jaar oud werd, besloot ik te stoppen als BHV'er. Op dat moment waren er voldoende jonge collega's bij het SHCL die zich verder konden bijscholen en de rol konden overnemen.

Hoe kijk je terug op je loopbaan bij het SHCL??

Ik koester mooie herinneringen aan mijn tijd bij het SHCL. Toen ik begon, werkte ik samen met veel jonge mensen en hebben we samen verschillende levensfasen doorlopen. Collega's kregen verking, we werden uitgenodigd op elkaars trouweesten. Uiteindelijk werden de eerste kinderen geboren, ze gingen naar school en voor je het wist studeerden ze af. Omdat we deze gebeurtenissen samen meemaakten, schepte het een diepe band tussen de collega's onderling. In mijn functie heb ik altijd geprobeerd om ervoor te zorgen dat iedereen zich thuis voelt bij het SHCL, want er is niets vervelender dan je buitengesloten voelen. Omdat we een kleine organisatie zijn, zijn we afhankelijk van elkaar. Hoe beter iedereen zich in zijn vel voelt, hoe aangenamer het is om samen te werken. En ik hoop dat mijn opvolger of opvolgster die taak van mij zal overnemen!

Hartelijk dank voor dit gesprek Ella.

Graag gedaan!

OVER DE AUTEURS

Pieter Caljé (1952) is historicus. Hij was werkzaam aan de Vrije Universiteit Amsterdam en, vanaf 1991 tot 2018, aan de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen in Maastricht. Hij promoveerde in 2006 op *Student, universiteit en samenleving. De Groningse universiteit in de 19de eeuw*. Later hield hij zich bezig met landschap en erfgoed bij de master Erfgoedstudies. Tussen 2005 en 2008 was hij nauw betrokken bij het landschapsproject Landmarks van het Grensschap in Maastricht, Riemst en Lanaken. Sinds 2016 is hij voorzitter van de Commissie Landschapsgeschiedenis van het Kon. Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, die onder meer jaarlijks een congres over Limburgse landschapsgeschiedenis organiseert. Van het congres in 2022 over de Maas staat een publicatie op stapel. p.calje@tip.nl

Eduard Dormans (1955) woont in Valkenburg aan de Geul en studeerde in 1979 af in de algemene economie aan de Universiteit van Tilburg (cum laude). Van 1976 tot 1979 was hij (parttime) verbonden aan de vakgroep economische geschiedenis, waar hij een bibliografie samenstelde van bedrijfs-geschiedenissen, en archiefonderzoek deed naar materiaal over de openbare financiën van de Republiek. In 1991 promoveerde hij in Tilburg op een studie getiteld *Het tekort. Staatsschuld in de tijd der Republiek*. Van 1981 tot 2014 was hij als econoom in het bedrijfsleven werkzaam. Tegenwoordig is hij research fellow van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en doet onderzoek

naar de fiscale geschiedenis van de Landen van Overmaze. villasaudades@xs4all.nl

Susan Hogervorst (1982) is historicus. Ze is als universitair docent verbonden aan de Open Universiteit, onder andere in de rol van projectleider van 'Kinderen van de kolonie'. Haar expertise ligt op het terrein van herinneringscultuur, erfgoed en oral history. Ze coördineert het landelijk onderzoeksnetwerk oral history vanuit het Huizinga Instituut. Ze studeerde Maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en promoveerde aldaar op een onderzoek naar Europese herinneringsculturen van concentratiekamp Ravensbrück (1945-2010). susan.hogervorst@ou.nl

Frank Hovens (1961) studeerde sociale geografie aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 2001 heeft hij een bureau voor historisch onderzoek. Zijn interessegebied betreft de Limburgse geschiedenis in brede zin. Hij is sinds 2017 verbonden aan het SHCL. f.hovens@shclimburg.nl

Karim van Knippenberg (1992) is opgeleid als planoloog en werkt als erfgoed specialist bij adviesbureau HeusschenCopier Landschapskracht uit Gulpen. Hier gaf hij de afgelopen twee jaar invulling aan het provinciale instrument ErfgoedLAB Limburg dat eigenaren ondersteunt bij complexe vraagstukken rondom de instandhouding van hun erfgoedensemble. Dit artikel is mede gebaseerd op de ervaringen

gen uit enkele van de ensembles die het ErfgoedLAB heeft ondersteund. In 2022 promoveerde hij aan de Universiteit Gent op een proefschrift over de betrokkenheid van lokale gemeenschappen bij de herontwikkeling van leegstaand en onderbenut historisch erfgoed.

k.vanknippenberg@heusschencopier.nl

Kristian Mennen (1985) is milieuhistoricus en houdt zich bezig met de politieke geschiedenis van natuurbescherming in Nederland. Hij is opgeleid als politiek historicus en promoveerde in 2013 aan de universiteiten van Münster en Nijmegen op een proefschrift over politieke cultuur in Duitsland en Nederland rond 1930. Buiten dat proefschrift, verschenen onder de titel *Selbstinszenierung im öffentlichen Raum*, zijn de volgende artikelen van belang: 'De "polder"-strategie van de natuurbeschermingsbeweging in Nederland' in *Tijdschrift voor Geschiedenis* (2021) en 'Van wie is de Limburgse natuur?' in de *Publications van het LGOG* (2023). Mennen is actueel werkzaam als postdoc onderzoeker aan de Vrije Universiteit Brussel en de Universiteit Utrecht.

k.m.mennen@uu.nl

Maurice Paulissen (1973) is landschapshistoricus en cultuurwetenschapper. Hij werkt bij de Open Universiteit in het oral history project 'Kinderen van de kolonie'. Vanuit een brede interesse in het landschap en met een achtergrond als ecooloog studeerde hij Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit

Groningen. In 2015 studeerde hij af op een sociaal- en landschapshistorisch onderzoek naar vroegmoderne graan- en kolenroutes in het Drielandengebied.

Maurice promoveerde in 2023 bij Wageningen Universiteit op een onderzoek naar de historische relaties tussen mensen en hoogvenen in de Lage Landen.
maurice.paulissen@ou.nl

Michiel Purmer (1972) is historisch geograaf. Hij werkt sinds 2000 als specialist erfgoed en landschap bij Natuurmonumenten. In 2018 promoveerde hij aan de Vrije Universiteit Amsterdam op zijn proefschrift *Het landschap bewaard*, waarvan ook een publieksversie verscheen. Hans Renes was hierbij zijn promotor. Hij publiceert regelmatig over landschap en erfgoed van Natuurmonumenten en andere onderwerpen zoals numismatiek en kleipijpen. Hij is daarnaast onder andere actief als bestuurslid van het Netwerk Historisch Cultuurlandschap en als lid van de Commissie Landschapsgeschiedenis van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap.

M.Purmer@Natuurmonumenten.nl

Nico Randeraad (1962) is sinds 2018 directeur bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en bekleedt in die functie ook de leerstoel 'Vergelijkende regionale geschiedenis, in het bijzonder die van Limburg en aangrenzende regio's'. Hij studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam en is

gepromoveerd aan het Europees Universitair Instituut te Florence in 1992. Sinds 2002 is hij verbonden aan de Universiteit Maastricht.

n.randeraad@shclimburg.nl

Joris Roosen (1987) is sinds 2021 hoofd onderzoek en adjunct-directeur bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Hij is daarnaast als assistant professor verbonden aan de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Hij studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en promoveerde in de economische geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, waar hij onderzoek deed naar de demografische en economische gevolgen van de Zwarte Dood in de 14e eeuw. Zijn huidige onderzoek richt zich op de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg.

j.roosen@shclimburg.nl

Manuel Stoffers (1963) is historicus en werkt als universitair docent aan de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Hij publiceerde de afgelopen jaren regelmatig over de geschiedenis van het fietsen in binnen- en buitenlandse vakbladen en zowel in academische als meer populaire bundels. In de SHCL Jaarboeken van 2016 en 2019 verschenen van zijn hand al eerder bijdragen over de fietsgeschiedenis van (Zuid-)Limburg.

m.stoffers@maastrichtuniversity.nl

Elyze Storms-Smeets (1975) studeerde sociale geografie in Utrecht en Durham, met historische geografie als specialisatie (bij Hans Harten en Hans Renes). Ze promoveerde in 2005 aan de University of Leeds op het onderwerp 'Landscape and society in Twente and Utrecht; a historical geography of Dutch country estates, c. 1750-1950'. Elyze is werkzaam bij erfgoedinstelling Gelders Genootschap als senior adviseur erfgoed en cultuurlandschap en als associate professor cultureel erfgoed en participatieve ruimtelijke ontwikkeling bij Wageningen Universiteit. Naast haar werk is Elyze onder andere lid van de commissie Landschapsgeschiedenis van het LGOG en bestuurslid van Stichting Limburgse Kastelen.

E.Storms@geldersgenootschap.nl

Bart Zwegers (1985) is als cultuurwetenschapper en historicus verbonden aan de Universiteit Maastricht. Zwegers promoveerde in 2018 aan de Universiteit Maastricht op een vergelijkende studie over de geschiedenis van UNESCO-werelderfgoed in Duitsland en Groot-Britannië. Tussen 2018 en 2021 was hij werkzaam als docent politieke en sociale geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Tussen 2023 en 2024 deed Zwegers in opdracht van het Huis voor de Kunsten Limburg, de Coöperatie Erfgoed Limburg en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onderzoek naar de omgang met erfgoed tijdens overstromingen.

b.zwegers@maastrichtuniversity.nl

COLOFON

©2024 Sociaal Historisch
Centrum voor Limburg

Kopijverzorging:

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg,
Ella Muyres

Tekstredactie:

Ella Muyres

Eindredactie:

Frank Hovens

Fotoreproductie:

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Omslag en typografie:

DOORLORI, Lori Lenssinck

Druk:

DrukpartnersZuid

CiP-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg. – Dl. 4 (1959) - _ -

Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Versijnt jaarlijks

Jaarboek LXIX-2024 / onder red. van N. Randeraad
en J. Roosen

Siso limb 939 UDC 949-294(058) NUGI 641

Trefw. Limburg; sociaal-economische geschiedenis;
jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form,
by print, photoprint, microfilm, or any other means,
without written permission from the publishers.

In deze speciale jubileumeditie van ons Jaarboek, volledig gewijd aan de geschiedenis van het landschap, onderzoeken we de complexe relatie tussen mens en omgeving, en hoe landschappen door de tijd heen zijn waargenomen en gevormd. Deze uitgave viert ons 75-jarig bestaan en benadrukt de centrale rol van landschappen in de menselijke geschiedenis en cultuur. Met bijdragen van diverse wetenschappers belicht deze editie de eeuwenlange interactie tussen mens en natuur, en toont hoe landschappen door maatschappelijke, culturele en omgevingsfactoren worden beïnvloed.